

**ÓZBEKSTAN RESRUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, PA'N HA'M
INNOVASIYALAR MINISTRILIGI**

**QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI
JANÍNDAGÍ PEDAGOG KADRLARDÍ QAYTA TAYARLAW HÁM
OLARDÍŇ QÁNIGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLÍQ ORAYÍ**

**«TEORIYALÍQ TIL BILIMI MÁSELELERI»
MODULI**

OQÍW-METODIKALÍQ KOMPLEKS

Qánigeligin jetilistiriw kursı baǵdarı: Qaraqalpaq tili tálim baǵdarı ushın
Tınlawshılar kontingenti: Joqarı oqıw ornı oqıtıwshıları

NÓKIS-2024

Oqıw-metodikalıq kompleks Joqarı bilimlendiriw, pán hám innovaciyalar ministirliginiń 2023 jıl “7”-декабрдеги 648-sanlı buyırığı menen tastıyqlanǵan úlgili oqıw reje hám baǵdarlama tiykarında islep shıǵılǵan.

Dúziwshi: Abdinazimov SH. QMU, “Qaraqalpaq til bilimi” kafedrası professorı, f.i.d.

Pikirbildiriws hiler: Karlıbaeva G.-QMU, «Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası docenti, f.i.d.

Abdiev A.-NMPI, «Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası docenti, f.i.k.

Oqıw-metodikalıq kompleks Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Ilimiy-metodikalıq keńesinide usınıs etilgen (2023 jıl “ ”- _____ - sanlı protokol)

MAZMUNÍ

1. Isshioqıwbaǵdarlaması.....	5
2. Moduldi oqıtıwdapaydalanılatuǵın interaktivtálimmetodları.....	11
3. Lekciyatekstleri.....	25
4. Ámeliy sabaq ushın materiallar, tapsırmalar hám olardı orınlaw boyınsha usınıslar.....	156
6. Keyslerbanki.....	169
7. Glossariy.....	174
8. Ádebiyatlardizimi.....	177
10. Qánigelertárepinenberilgen pikir.....	179

ISSHI OQIW BAGDARLAMASI

KIRISIW

Ózbekstan Respublikasında bilimlendiriw, kadrlar tayarlaw máselesin mámleketlik siyaset dárejesinde itibar qaratılǵan. Sebebi, mámleket hám jámiyettiń intellektuallıq, ilimiy-dóretiwshilik, islepshıǵarıw, óndirislik potencialı usı bárkamaláwlad qatıkkeley baylanıslı. Usı kóz qarastan, úzliksiz tálimniń bir basqısh esaplanǵan joqarı oqıw orınlarında tálim-tarbiya sistemasine ledejetilistiriw, rawajlandırıw, pedagog kadrlardı qaytatayarlaw hám mǵánigeligin jetilistiriw kún tártibindegi aktual máselelerdiń birine aylandı hám bul boyınsha bir qatar mámleketlik huqıqıy hújjetler qabiletildi.

Baǵdarlamada berilip atırǵan temalar arqalı joqarı oqıw orınlarında iskerlik alıp barıp atırǵan qaraqalpaq tilin pánioqıtıwshılarınıń usı pándioqıtıwǵa baylanıslı zamanagóyjantasıw hám innovaciyalardan, aldınǵı sheteltájiriy belerinennátiyjelipay dalanıw, informaciya-kommunikaciya texnologiyaların oqıw procesine keń engiziw, shettillerin intensiv ózlestiriw dárejesin usı wesabınan olardıń pedagogikalıq sheberlik hám kásiplik kompetentligin turaqlı túrde jetilistiriw menen baylanıslı bilim, kónlik pehám tájiriy belerge iyebolıwı támiyinlenedi.

Moduldiń maqseti hám wazıypaları

Moduldi oqıtıwdan maqset –

tilni lawshılardalingvistikalıqtalıymatlartariyxınıń bólimleri, tarawları, ulıwmalıqtillik qubılıslar, til biliminiń tariyxı, teoriyalıq máseleler boyınsha qánigelikke saykes bilim, kónlik pehám dáreje qalıplestiriw.

Pánniń wazıypası – til biliminiń tariyxı, teoriyası hám metodların úyreniwden ibarat. «Teoriyalıq til bilimi máseleleri» pániniń wazıypası áyyemgi dáwirde XXI ásirge shekemgi til tuwralı ilimniń rawajlanıw basqıshları, tiykarǵı lingvistikalıq mektepler hám olardıń jetiskenlikleri, principi, kórneklilshiler hám olardıń til tuwralı ilimniń jetilisiwine qosqan úlesleri tuwralı maǵlıwmat beredi.

«Teoriyalıq til bilimi máseleleri» pániniń boyınshatıl lawshılart teoriyalıq bilimler, ámeliy kónlik peler, qaraqalpaq tili tariyxı boyınsha keń túsinikke iyebolıwı hám ilimiy kóz qarastarın rawajlandırıw wazıypaların orınladı.

Tıl lawshılar «Teoriyalıq til bilimi máseleleri» pánin úyreniw procesinde tómendegilerdi orınlalıwı kerek:

– bul pán boyınshakónlik pelerdi iyelewi;

–

lingvistikalıqtalıymatlardıń paydabolıw, qalıplesiw hám rawajlanıwın; til haqqın dáilimniń payda bolıwın;

- tiykarǵı lingvistikalıq mektepler;
- til biliminiń rawajlanıwına úles qosqan ilimpazlardıń miynetlerin; tiykarǵı teoriyalıq máselelerdi biliwi.
- til haqqındaǵı ilimniń qashan hám qaysı elde qanday bahadarawajlanıwı;
- ulıwmatil biliminiń tiykarǵı bólimleri;
- til bilimi tariyxınıń basqıshları hám hár bir basqısh taǵı tiykarǵı lingvistikalıq problemalar;

Modul boyınsha bilim, kónlik pehám tájiriye beler

Modul boyınsha pedagog tómen degi bilim, kónlik pe hám tájiriye belerge iye bolıwı kerek:

- tildi izertlewde qollanılatuǵın metod hám metodikalardı qollana alıw *kónlik pelerine iye bolıwı*;
- tillik qubılıslarǵa durıstallaw jasay alıw;
- til haqqındaǵı tiykarǵı lingvistikalıq máselelerdiń qalay hám qashan baslap úyrengenligi, til bilimi tariyxında wırlerge bólip úyreniw;

– tillik qubılıslardı úyreniwde qanday usıllardı qollanıw kerekligi, teoriyalıq máselelerdiń rawajlanıw tariyxı haqqında maǵlıwmat qaiye bolıwı.

Moduldiń oqıw rejede gı basqapánler menen baylanıslılıǵı

Modul mazmunı oqıw rejede gı “Házirgi qaraqalpaq ádebiytili”, “Tálim processlerinde informaciya-kommunikaciya texnologiyaların paydalanıw” oqıw modulleri menen úzliksiz baylanısqa halda pedagoglardıń qánigelik pánin oqıtıw metodikasını boyınsha kásiplik pedagogikalıq tayarlıq dárejesin hám pedagogikalıq sheberligin arttırıwǵa xızmet etedi.

Moduldiń joqarı oqıw orınlarındaǵı orını

Modul oqıtıwshınıń pedagogikalıq sheberligin hám kásiplik kompetentligin asırıw arqalı oqıtıw procesin nátiyjeli shólkemlestiriwge hám úzliksiz tálimniń sapasını joqarılatıwǵa járdem beredi.

Modulboyınshasaatlardıń bólistiriliwi:

	Modul temaları	Tıńlawshınıń oqıw júklemesi, saat			
		Auditoriyalıq oqıw júklemesi, saat			
		Ulıwma	Sonnan		
			Teoriya	Ámeliy	Qospa shınıǵı wlar
1.	Áyyemghám orta ásirlerde gitilbilimi. Áyyemghám orta ásirlerde Shıǵısmámleketlerinde lingvistikalıq bilimler	2	2		
2.	Salıstırmalı-tariyxıy tilbilimi. Orta ásirlerde gitilbilimi. Tilbiliminiń ilimsıpatında qalıplı esıwı	2	2		
3.	XIX ásirdeń aqırında hám XX ásirde gitilbilimi. Salıstırmalı-tariyxıy tilbiliminiń qalıplı esıwı	2	2		
4.	Tilbiliminde gıstrukturalizmaǵımı XIX ásirde gitil filosofıyası	2	2		
	Jami:	22	8	8	6

Ámeliy sabaqlar multimedia qurılımları menen úskene kengen auditoriyada hár bir akadem toparda bólek ótıledi. Sabaqlar interattiv usıllar járdeminde ótıledi, "Keys-stadi" texnologıyası qollanıladı, keysler mazmunı oqıtıwshı tárepinen belgilenedi. Kórgizbeli materiallar hám informaciya multimedia qurılımları járdeminde jetkerip beriledi.

TEORIYALÍQSHÍNÍGÍWLARMAZMUNÍ

1-tema. Áyyemgihámortaásirlerdegi tilbilimi(2saat)

Joba:

1. Áyyemgijaqınshıgısmádeniyatında tilhaqqında úsinikler. Hind, qıtay, yapon, gerkim, Aleksandriyatilbilimi
2. Arabtil bilimi. Zamaxshariy
3. MaxmudQashgariydıń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti. XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri. Alisher Nawayıń «Muhokamatu-l-luǵatayn» miyneti
4. Ortaásirlerdegi Evropalingvistikası. Por-Royal grammatikası. XVII-XVIII ásir tilbiliminde giracionalizm hám empirizm. Tildıń paydabolıwı tuwralı teoriyalar

2-tema. Salıstırmalı-tariyxıy tilbilimi(2saat)

Joba:

1. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń derekleri. Franc Bopp. Rasmus Kristian Rask. Yakob Grimm. Aleksandr Kristoforovich Vostokov. XIX ásir ortalarındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi
2. XIX ásirdegi til filosofiyası. Romantizmaǵımı. Naturalizmaǵımı
3. Ulıwmatil bilim konceptiyasınıń qalıple siwi. V. Gumbold. Psixologiyalıq aǵım. G. Shteyntal
4. Vilgelm Vundtıń til filosofiyası. A. A. Potebnyanıń til filosofiyası

3-tema. XIX ásir aqırı hám XX ásirdegi til bilimi (2saat) Joba:

1. Tilbiliminde gijas grammatistler basqıshı. Leypcig mektebi
2. Kazan lingvistikalıq mektebi. Moskvalingvistikalıq mektebi
3. Jenevalingvistikalıq mektebi. Ferdinand de Sossyur. Sociologiyalıq aǵım
4. Gugo Shuxardt. «Sózler hám zatlar» mektebi. Tilbilimindegi estetikalıq mektep5 Neolingvistika. London lingvistikalıq mektebi

4-tema. Tilbiliminde strukturalizmaǵımı(2saat)

Joba:

1. Pragalingvistikalıq dógeri
2. Kopengagen lingvistikalıq mektebi
3. Amerikatilbilimi
4. Deskriptiv lingvistikadaǵı morfematúsinigi

ÁMELIYSHÍNÍGÍWLARMAZMUNÍ

1- tema. Áyyemgi hám orta ásirlerde Shıǵıs mámleketlerinde lingvistikalıq bilimler (2 saat)

Jobası:

1. Vedajazba estelikleri tuwralı úsinik.
2. Qıtaylılardıń grammatikalıq táliymatları «Erya», «Fanyan», «Shoven Szı», «Shimin»
3. Yapontil bilimi
4. Rimtil bilimi

2- tema. Orta ásirlerde gitil bilimi. Til biliminiń ilimsıpatında qalıple siwi (2 saat)

Jobası:

1. Rim grammatistleri Eliya Donata hám Prissianniń latıntil boyınsha qollanbası tuwralı
2. Evropa dáslepki universitetlerdiń paydabolıwı hám olar dagrammatika máseleleri niń úyreniliwi
3. XVII ásirdegi lingvistikalıq oy-pikirlerdiń rawajlanıwında «Ulıw mahám ratsional grammatika» yamasa Por-Royal grammatikasınıń ornı.

3- tema. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń qalıple siwi (2 saat)

Jobası:

1. Dúnya tilleriniń bir-birine jaqınlıǵı, óz ara tuwısqanlıǵı tuwralı pikirlerdiń paydabolıwı
2. Frans Bopp salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń tiykarınsalıwshılardıń biri
3. Rasmus Kristian Rasktıń hind-yevropa tillerini úyreniw boyınsha miynetleri.

4- tema. XIX ásirdegi til filosofiyası (2 saat) Jobası:

1. Til filosofiyası aǵımınıń wákılleri - I. Gerder, A. Shlegel, A. Shleyxer, V. Gumboldt, G. Shteyntal, A. A. Potebnya, V. Vundt
2. Vilgelm fon Gumboldt lingvistika iliminiń filosofiyalıq negizinsalǵan ilimpaz
3. V. Vundt til filosofiyası tiykarları haqqında.

OQÍTÍW FORMALARÍ

Bul moduldi oqıtıwda lekciya, óz ara sáwbetlesiw formalarınan paydalanıladı.

- lekciyalar;
- interaktivkeys-stadiler;
- logikalıq pikirlew, blic soraw-juwaplar;
- toparlardaislew;
- prezentaciyalarislew;
- individualjoybarlar;
- jámáát bolıpsislewhámqorǵawushınjoybarlar.

MODULDI OQITIWDA PAYDALANILATUĞIN INTERAKTIVTÁLIMMETODLARI

Modullik oqıw insan bas miyiniń ózlestiriw sistemasına eń sáykeslestirilgen oqıtıwdı (assotsiativlik reflektorlıq oqıtıwdı bólsheklik sheginde oqıwdı)

názerdetutadı. Modullik oqıtıwdasabaqlardı dúzilisi boyınshajayıw, sistemalastırıw tiy kargıorındı iyeleydi. Modullik oqıtıwdıń tiy kargı printsiplerine: -sistem boyınsha kvantlaw (materialdı elementlerge, ajratıw), -motivaciyanı qalıplestiriw (oqıw maqsetin, motivlerin belgilew), -oqıw elementi (bóliminde) erkin birgeislesiw, -problemalıq, kognitiv-vizualıqtı támiyenlew, -waqıtı únemlew printsipleri kiredi.

Alulıwma, orta-arnawlı (kásiplik) tálim sistemalarında oqıtıw óz ózgesheliklerine iye. Pedagogikalıq kásip-óner kolledjlerinde sabaqlardı lekciyahám seminar sabaqları formasında proektlestiriw múmkin. Bunda oqıwshılardıń óz betinshe tálim alıwına da ayrıqsha itibar beriw talap etiledi. Oqıw moduli birpútinlik túrinde: (problemalıq)

Oqıw maqsetleri ---> óz betinshe ---> lekciya (mini diskussiyalıq) --> menentanı sıw jumıs (informaciyalıq informaciylardı (texnologiya-lartoplaw járdeminde) seminar ---> óz betinshe ---> óz betinshe islew ---> lekciya jumıs ameliy lab/lıq jumısız beizliginde bolıwı múmkin. Seminarsabaqlarınıń jańa túrleri esaplangana etikalıq, ekspertlik, reflektorlıq, konsultativlik, proektlik, masterklasse minarların endiriwarqalıanıq jańa kórinisti ushıratıw múmkin.

Analitikalıq seminar ekspertlik. seminar Oqıw maqsetin ---> lekciya --> diskussiya ---> masterklass konsultaciya. Seminar reflektivlik seminar --> Konferenciya ---> ---> dóńgelektol proektlik seminar.

Bunday sabaq túrlerinde oqıwshılardıń fiziologiyalıq imkaniyatların esapqa alǵan halda oqıtıw shegarası keńeyedi. Sabaqtaǵı eń áhmiyetli belgilerdiń qatarın erkin pikir alıw, basqalardıń pikirini húrmet etiw, tálim protsessiniń jeke adamdı rawajlandırıwǵa hám tárbiyalawǵa qaratılǵan bolıwı iyeleydi. Bunda belgilerdi payda etiw zárúrli metodlar hám ámeller járdeminde iske asırıladı. Metodlardı tańlaw oqıw materialınıń spetsifikasınan, oqıwshılardıń tayarlıǵın sabaqqa, temaǵa ajratılǵan waqıttan, oqıw qurallarınıń, informaciyalıq, texnikalıq qurallardıń bar bolıwınan gárezli. Sońǵı waqıtlarda keń taralǵan dástúriy emessabaqlardıń qatarına: teatrlestirilǵan sabaqlar, jarıssabaqlar, oyın sabaqları, programmalestirilǵan dóretiwshilik hám oylap tabıwshılıq sabaqları, konferenciya, seminar, ekskursiyasabaqları kiredi. Bul muǵallımgezerigerlidástúriy sabaqlardan birqanshauzaqlasıw imkaniyatın beredi.

Konferenciya sabaǵı- basqa sabaqlardan oqıwshınıń bilimdi óz betinshe informaciya dereklerin enalıwı, konferenciya jańadan alınǵan bilimler ústinde

islew arqalı tayarlanıwı menen ajıralıp turadı. Muǵallimniń konferenciyaǵa rolı oqıwshılardıń konferenciya bayanatlar menen shıǵıwın hám onıń talıqlanıwın shólkemlestiredi. Informaciyaǵa talıqtırıw, dúzetiw kirgiziwge járdem bere di. Konferenciya juwmaqların ulıwmalastıradı, nátiyjesin aktuallastıradı hám bir pútinxızmetti bahalawda óz tásirinkórsetedi. Konferenciya sabaǵı oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın qábiliyetin anıqlawǵa, olardı ilimge umtıwshılıqtıń artıwına, initsiatiwalıq penen aktivliktiń, óz betinsheliktiń hám juwapkershilik sapalarınıń rawajlanıwına tásir etedi. Konferenciya sabaǵınıń nátiyjeli ligi temanıń durıst ańlanıwınan, aktuallıǵınan, wazıypalardıń anıq bólistirilwi nen, oqıwshılardıń temanıń lawerkinligi hám orınlaw juwapkershiliginiń qalıple siwi nen, jumısbarısınıń turaqlı qadaǵalanıp, esapqa alınıp barılıwı hám durıs proektlestirilwi nen gárezli boladı.

Konkurs sabaqları kóbinese belgili bir bólim yamasa kurstıń ulıwmalastırıwshı tákirarlaw sabaqlarınıń sistemasında qollanıwı mómkin.

Konkurs sabaqlarınıń jobası:

-shólkemlestiriw bólimi, kirissóz

-shıǵıw konkursı, temanıń tiykarǵı máseleleri

boınshaoqıwshılar menen gúrrińlesiw informaciyalıq pauzalarǵa iyehalda.

-Tiykarǵı bólim

a). Basqısh-pánbaǵdarındaǵı (fizikalıq, ximiyalıq, h.t.b.)

b). Basqısh-bilimlerdi tekseriw (programmalaştırılǵan, awızsha, jazbatekseriw)

v). Basqısh-pikiralısıw, sáwbetlesiw (muǵallim-oqıwshı, oqıwshı-oqıtıwshı) qatnas sistemasındaǵı talıqlanıwǵan juwap.

-Konkurs juwmaǵın shıǵarıw (bilim uqıp hám kónlik pelerdiń dárejesin anıqlaw) úlgisinesáykes alıwı mómkin.

Jańa pedagogikalıq texnologiyalarda sabaqlardı shólkemlestiriw formaların hám oqıw metodların modernizaciyalaw arqalı da sapalı jańasha sabaqlardı payda etiwimkaniyatı kórsetilgen.

Bunday sabaqlarǵa modellik sabaq dóńgelek stol, múyeshler (debat) strategiyaları hám oqıtıwdaǵı insert metodıkası, kubikler strategiyası, úsh basqıshlı intervyu «kop-kop» strategiyası, semantikalıq analiz h.t.b. bir qansha metdlardı qollanıw arqalı erisiw mómkin.

Modellik sabaq «Múyeshler» strategiyası. «Múyeshler» -hár qıylı pikirlerdi payda etiwshi temalar boyınsha debatlardı, diskussiyalardı shólkemlestiriw usılısı patında qollanıwshı birgeliktegi oqıw xızmeti. «Múyeshler» kóbinese tekstti oqıp bolǵannan soń yamasa lekciya tıńlaǵannan keyin qollanıladı.

Sunday-aq olusınıs etilgen bir tema boyınshada isletiliwimúkin. Bunda:

1. Oqıwshılar usını setilgen tema ústinde oylap, belgili bir sheshimge keliwi tiyis.
2. Oqıwshılar óz pikirlerin argumentler getayanǵan haldabayanlap, hárqıylı kózqaraslardı bildiredi.
3. Oqıwshılardan úsh minut ishinde óz pikirin qorǵawshı kishkene shıǵarmajazıwdı tapsırımúkin.
4. Jazıp bolǵannan soń, qatnasıwshılardı qarama-qarsı pikirge iye bolǵanlardı hárqıylı (qarsı) múyeshlerge bólistiriw zárúr. Neytral pikir degiler ortadaturadı.
5. Topardıń aǵzaları 5 minut ishinde óz-ara pikir alısıp, olardı talqılap, eńjaqsı argumentlerdi tańlap aladı. Bunnan tısqarı topar pikirini bildiriwge bir yamasa eki arator sóylew kerek.
6. Toparlardı gezekpe-gezek óz pikirini bildiriwge, tiykarǵı isenimli argumentlerin keltiriwge shaqırıladı.
7. Bunday debatlardıń dáslepki qádeminislegen soń pikir alısıwǵa topardıń basqa aǵzaları da qosılıwı múkin.
8. Ayırım debat qatnasıwshıları aldında ǵıshıǵıpsóylewden soń óz pikirini ózgeritiw itimal. Bunday jaǵdayda olar qálegen waqıtta toparın ózgeritiw, basqa pikirles toparǵa barıp qosılıwı múkin. Muǵallım bunday kóshiwlerdi quwatlaw kerek.
9. Diskussiya juwmaqlanǵannan soń hár bir toparǵa óziniń kózqarasların hám pikirini qosıp juwmaq jasawdı tapsırım lazım. Sońınan hár bir oqıwshıdan óz pikirlerin jazbajumıs formasında tayarlawdı soraw kerek. Quramalı jazbajumıslarda qarsı táreptiń pikirleri hám oqıwshınıń óz poziciyasın qorǵaw ushın kontur argumentlerdi qollanıwınabatqa alınadı.

Shıǵıw kartası. Eger diskussiyaǵa waqıt jetpese qatnasıwshılar óz pikirlerini kortochkalarǵa úsh punkt boyınsha jazıwı múkin:

- Sabaqtıń eń áhmiyetli basqıshı.
- Sabaqtıń ması boyınsha bir soraw
- Sabaq materialı boyınsha ulıwmat úsinik beriw

Úshbasqıshlı intervyu Úshbasqıshlı intervyu belgili bir temadaǵı qatnasıwshılardıń bir birinen intervyualıwı menen ótiwshibirgeliktegi oqıw metodı. Máselen, úsh adamnan quralǵan komanda da Aaǵzası B aǵzası intervyualadı. Al Vaǵzası juwaplardıń tiykarǵı jerlerin jazıp baradı. Hár bir intervyuden soń qatnasıwshılar rollerin almasadı. Sonday qılıp topardıń hár bir aǵzası intervyu beriwshio rında hám intervyu alıwshio rında ózinsınap kóredi.

Úshbasqıshlı intervyu qálegenti ptegisabaqqa qollanıwı múkin.
Tórt adamnan quralǵan topar daintervyu úshbasqısh ta ótedi.

Birinshi gezekte Ahám Vagzaları, B hám Gagzalarinan intervyualadı.

Ekinshi gezekte- A hám V juwap beredi, al B.hám G intervyu aladı.Úshinshigezektehámmeózjuwapları menen artaqlasadı.

Mısalúshbasqıshlıintervyuda:

- Jańa temanı túsindiriwden aldın usı tema boyınsha nelerdi bilesizler. Usıtemamenenbaylanıslıqandaymáselelerdiqarapshıǵıwdıqáleysizler.- degensorawlarberiliwiitimal.

- Oqıwshılardan óz jeke bilimlerin yamasa jeke tájiriybesin aytıp beriwditalapetiwshisorawlardıberiwmáselen,dostıńızdaǵıszúrmetetuǵınúshbelgi ni atań hám ne ushın ekenligin túsindirıń. Eger waqıt keńliginde sayaxat etealǵanıńızdaqaysı dáwirdibarıp kórgenbolaredıńız.

- Sabaqtaótilgenmaterialardıulıwmalastırıwboyınshasorawlar:

Búgingi ayılǵan ideyalardıń qaysıları sizler ushın eń áhmiyetli boldı hám neushın.Búgin úyrenilgenbilimlerdi turmıstaqalayınshaqollanaalasızlar.

- Úytapsırmasıntakrarlawǵatapsırma:

Keshegioqıǵantekstińızdenqandaytiykarǵımáselelrdiajiratıpkórsetealasızlar.Úywazıypalarındanenárseeńqızıqlısboldı.Eńquramalılarıqaysıları.-

- Hár qıylı pánlerge tiyisli tiykarǵı, krtseptual máselelr:» Bul máseleni senqanday jol menen sheshtiń.» Usı tarawǵa tiyisli házir sende payda bolǵan qandayboljawlaryamasa gipotezalar bar.

«Kubikler»startegiyası.K-úyreniliwshitemanıperspektivasıboyınshaqarawdı jeńillestiriwshi oqıtıwmetodikasıesaplanıladı.

K- oylawǵa járdem beriwshi sorawlar menen

qollanıladı.K-Hárbir tárepi15-

20smbolıp,6sorawdıqamtıydı.

Sorawları

- Bulneekenliginaytıń.

- Bunınemenensalıstırıwǵaboladı.Salıstırıń.

- Buǵanuqsas nebar.Bulnegeuqsaydı.

- Unamlıhámunamsız,unamlı-qarsıargumentlerdiatapberıń.

- Bunı qalainsha qollanıwǵa

boladı.Protsesstómendegisheótkeril

edi:

1. Temajáriyalanadı,sońınanoqıwshılardantemahaqqındaoylapkóriwyagńıy usı zattı qanday halda kórip tursa sonday halda túsindiriw tapsırıldı: reńi,forması,belgilerihámt.b.

2. Oqıwshılar tema boyınsha sorawlarǵa jazba juwap tayarlaydı. Bunnan sońbirinshisorawoqıladı.

1. Dıqqatpenenqarań bulne.

2. Bulnegeuqsaydıhámnelergeuqsamaydı.

3. Oyińızdapaydabolǵanassotsiaciyanı(baylanıstı)atań. Oyińızǵaerkberıń.
4. Analizlep kóriń. Bunı qalayınshaislew múnkin.

5. Qollanıwmúmkinshiliginaytıń. Bunıneislewmúmkin, qalayınshaqollanıwǵa boladı.

6. Bunitastıyıqlawshıhámqarsıargumentlerdikeltiriń. Isenimlipikirlerditabiń. Qálegenargumentińizdipaydalanıń, olardıqosınyamasaalıptaslań.

Bul jazba jumıstan soń oqıwshılar ekew ara kubiktiń hár bir tárepindegi sorawboyınshajuwapların, pikirın almasadı, oqıpberedi.

2x2topardanqálewshilertopardıńjazbajuwabımenentanıstıradı.

K-bilimlerdishaqırıwhámpikirlewbasqıshlarındaqollanıwımúmkin.

K-oqıwshılargakóbirekbilimbiliwushıntemaaldınalajaqsıtańlanganbolıwı tiyis.

K-Qollanıwdamuǵallımjazıpbarıwı, oqıwshılabir-birinekesentbermewikerek.

«**Dóngelek stol**» **texnikası** (Jazba jumıs), (Kagan 1990)-birgelikte oqıw usılıbolıp, bunda qaǵaz hám ruchka oyınǵa qatnasıwshı kishi topar aǵzaları arasındagezekpe-gezek aylanıp baradı. Máselen bir oqıwshı qandayda bir sorawdı yamasapikirdi qaǵazǵa jazıp onı shep jaqta otırǵan qońsılas oqıwshıǵa beredi. Ol usı pikirge óziniń (qosımsha) pikirın jazıp qaǵazdı ózinen sońǵı adamǵa ótkeredi. Basqa bir variantta hár bir qatnasıwshı ayrıqsha (óziniń) reńli ruchkada jazılıwkórsetiledi. Bul topar pikirın qalıplestiriwge hár bir qatnasıwshınıń qosqan úlesinkóriw arqalı anıqlawdı kúsheytedi, muǵallınge hár bir adamnıń qatnasın durıselgilepbarıwımkaniyatınberedi.

Awız-eki «Dóngelek stol» - joqarıdaǵıǵa uqsas birgeliktegi oqıw usılı bolıp, tek awızsha formada ótkeriliwi menen ajıralıp turadı. Hár bir qatnasıwshı aldınǵı pikirdi tıńlap (qabıl etip)gezekpenenideyanı rawajlandıradı.

Qurallar: Qatnasıwshılar sanına teń

konvert. Avtoruchkalar, qaǵazlar 5 A sm. háreket

sxeması. Maqseti: - Bilimlerditerenlestiriw:

- Bilimlerdi mobilizaciyalaw hám hár qıylı sharayatlarda qollanıwuqıplılıǵınqalıplestiriw:

- Toparǵabirigipislewkónlikpelerinrawajlandırıw:

Nátiyje: Oqıwshılar jámáátlik másláhát aladı, tema boyınsha óziniń bilimlerinqısqahámargumentlitúsindirealadı, kishihámúlkentoparlardaislewgebeyim lesedi.

«**Zigzag** » **metodi**. 1-basqısh. Klasstı kooperativ (kishi) toparlarǵa bólin hám oqıw materialınbólipberıń. Topardıńhárbiraǵzasınaúyrenipshıǵıwhám topardıńba sqaǵzalarınatúsindiripberiwushınhárqıylı material(1-oqıwshıǵa

birinshibet,2-

oqıwshıǵaekinshibethám basqalarǵada usıǵanuqsashaldaǵı) bólimleriberiledi.

2-basqısh. Ekspertlik toparlar oqıw materialın úyrenedi hám onıń prezentaciyasın tayarlaydı. Ekspert toparı-bul birdey oqıw materialına iye hár qıylıkishi toparlardıń aǵzaları. (máselen, 1-bet úyreniwge berilgen oqıwshı bir A toparınıń aǵzası B topardıń 1-betti úyreniwshi aǵzası menen ushırasıp, birgelikte materialdı úyrenip shıǵadı.) Partner - ekspertler materialdı túsindiriwdiń usılların, jolların anıqlap aladı. Sońınan ekspert toparınıń basqa aǵzalarına materialdı túsindiredi hám olardıń qanday dárejedetúsiniń alǵanınanıqlaydı.

3-basqısh. Birgelikte oqıw (úyreniw) hám tekseriw ushın óz kooperativ toparına qaytıw. Oqıwshılar óz kooperativ toparlarına qayıp keledi. Usı jerde olar gezek penen bir birin úyrenip shıqqan materialı menen tanıstıradı. Komandanıń wazıypası: hár bir oqıwshınıń temanı tolıq bilip alıwın támiyenlew.

4-basqısh. Jeke hám toparlıq esap beriw. Barlıq topar onıń hár bir aǵzasınıń materialdı tolıq biliwine juwapker esaplanadı. Topar onıń hár bir aǵzasınan óz bilim kórsetiw sorawı múmkin. Bunı hár qıylı usıllar járdeminde iske asırıwǵa boladı. Máselen: jazba tekseriw jumısın tayarlaw, bir qatar sorawlarǵa awızshajuwap beriw yamasatopardaǵı basqa aǵzalarıńız úyretken materialın tolıq prezentaciya islewdi tapsırıw múmkin.

«Insert» metodi Bul ámeldiń mazmunın oqıw protsessinde oqıw materialınıń hár bir bólimshesin (úzindisin) bahalaw hám nátiyjelerdi qálem menen belgilep barıwdan ibarat. Ol tómendegishe orınlanadı. oqıw materialınıń shetindegi ashıqorınǵa:

Eger oqıǵannárseńizsizge burınnan málim yamasaydıńızǵa sıykes kelse «V»-belgisin qoyıń:

Eger oqıǵannárseńizsiziniń oyınıńızǵa yamasaburınnan bilgenińizge, bilimińizge qayshı kelse «-» belgisin qoyıń:

Oqıǵannárselersizge jańalıq bolǵanda qoyıladı «+» belgisi:

«?» belgisioqıw atırǵan materialını túsiniksiz

yamasausı máselede anıǵıraq informaciya alıwdı qálegen waqtıńızda qoyıladı.

Solay etip oqıw protsessinde óz bilimlerinińizge hám túsiniqlerinińizge qarap tórt túrdegi belgi qoyasız. Hár bir qatardı yamasa pikirdi belgilep barıw shárt emes. Bul belgiler arqalı siz oqıw materialı haqqındaǵı pikirińizdi bildiresiz. Nátiyjede hár bir abzatsta bir yamasa onnan kóbirek belgi payda boladı. «Insert» metodınıń mánsioqıwshılar jańa materialdı burınnan belgili yamasa jańa túsiniqler, yamasa qarsı pikirdi payda etken informaciya sıpatında bahalawınan ibarat. Biliw tarawındaǵı oqıw maqsetleriniń B, Blum tárepinen kórsetilgen klassifikaciya

aksonomiyasında(bilim,túsiniw,qollanıw,analiz,sintez,bahalaw)baxaberiwaxılıxızmetiniń eń joqarı dárejesine kiritilgen. İnsert metodı boyınsha hár bir abzatsqabelgi qoyıwjaqsılapoylap kóriwditalapetedi.

Oqıwshılar oqıw barısında informaciyanı ózlestiriwge sanalı qatnas jasawıushın óz túsinińler qadaǵalap baradı. Solay etip jańa informaciyanı óz tájiriyesihámbilimimenenbaylanıstıradıyaǵnıypikirleydi.Sonınanoqıwshıalınǵanın formaciyanı İnsert tablitsası járdemindetártipkesalıwı múmkin.

İ n s e r t   t a b l i t s a

V	-	+	?

SemantikalıqbelgilerdianalizlewmetodıSBA-tiykargıbilimlerdirawajlandırıw hám oqıwshını aktivlestiriw ushın qollanıwshı strategiyalardıń biriesaplanadı. Bul metodtı qollanıw úyreniliwshi tema boyınsha oqıwshı azda bolsaaldınnanbilimgeiye bolǵanjaǵdayındapaydalıboladı.

Oqıwshılardıń jańa temanı yamasa burınnan belgili tema yamasa bólimlermenen salıstırıp úyreniwi bulstrategiya mazmunınquraydı.

Strategiyanıqollanıwmetodikasın ámelge asırıw ushın muǵallım aldın alaslaydta yamasa úlken bir bet qaǵazda sxemanı tayarlap aladı. Sxema úsh bólimatamasın shep jaqtan joqarıdan tómenge qaray jazadı, al usı aspektler, talqılanıwshibelgiler,sxemanıń joqarǵıqatarınabólip jazıladı.Máselen:

Dáslep xızmet túri sıpatında (bilimlerdi tartıw fazası) oqıwshılar burınnanbelgilekiaspekttitalıqlaydıhámbelgilewsistemasınusınadı(+awa,-yaq)sońınan tekstti oqımastan, lekciya tınlamastan aldın yamasa temanı úyreniwdińbasqa bir túri ámelge asırıwdan burın ? - belgini de usınıwı múmkin. (? -juwapqaisenbegen halda qoyıladı)Bunday jaǵdayda muǵallım tema boyınsha isenbese ózboljawıtiykarańdabelgilewitiyisekenligintúsindiredihámталapetedi.Endioqıwshılar jańa temanı oqıwı yamasa basqasha usıl menen úyreniwi (pikir júritiwfazası)múmkin.

ИНТЕРАКТИВМЕТОДЛАР

Педагогика ҳам психология кафедрасы

П А С С И В М Е Т О Д

Пассив метод – булоқытыушы җамааты арасындагы пассив педагогикалык мунасибетлар жыйындысы. Онда оқытушы басхатты каргы харекетлендируши хам искерликалып барыушы шахс. Ол – сабак процессина авторитар баскарады. Оқыушы оқытушы хукиmine созсиз бойсынады. Оқыушы пассив ситиуши болады. Оқыушы билими кушлика да галанады. Пассив метод эффектив метод сапланбайды. Пассив метод педагогикалык процессте енок қолланылатугын метод.

АКТИВ МЕТОД

- Педагогикалық процесс оқытушы хамоқыушыыскерлиги тийкарындашолкөмлестириледи.
- Оқыушы сабактын актив катнасыушысынаайланады.
- Оқытушы сабактын бас «хукимдари»уазыйпасынанбосатылады.
- Оқыушы хамоқытушыы оз-ара тенхуқықлыккатнасыушыларгаайланады.
- Сабак процессидемократик процесслертийкарындаалыпбарылады.
- Ен ахмийетлиси актив методтаоқытушыы хамоқыушыыортасында педагогикалык биргеислесиуамелгеасырылады.
- Интерактив методлар актив методлардынзаманагойформасыесапланады.

Интерактивметод

«Inter»-биргеликте, «act»-хәрекет. Биргеликтеги ис-хәрекет, саубет процессиндеболуу, диалог. Педагогикалык процессбарше катнасыушылардын педагогикалык мақсетке бағдарланган курамалы мунасибетлери. Талим процессинде оқытушы тек гана оқыушылар менен емес, балким, оқыушылар да озара биргә клитеи слеседи.

Оқытушынын баслы уазыйпасы оқыушыларискерлигин педагогикалык мақсетке бағдарлаудани барат. Оқытушы сабак жобасын курамалы мунасибетлердин азердетуткан халда ислеп шығады.

Турлишыныгы улар, уазыйпалар, ойынлар тийкарында сабакты шолкөмлестиреди. Бу лшыныгы улардын орынланыуы жана материалды озлестирюге каратылады.

ИНТЕРАКТИВ ОҚЫТУ

Интерактив оқыту - биргеликте искерлик алып баруу, саубет, диалог орталығында болуу.

Актив методлардан парқлы түрде, интерактив методлар оқытушылардың тең қана оқытушымен енемес, балқимозара бирге ислесиуине тийкарланады.

Талималы процессінде оқытушылар активлигине итибар бериледи.

БИЗ ҚАНДАЙ ИНТЕРАКТИВ МЕТОДЛАРДЫ БИЛЕМИЗ?

I DON'T WANT TO GO TO SCHOOL! I HATE SCHOOL! I'D RATHER DO ANYTHING THAN GO TO SCHOOL!

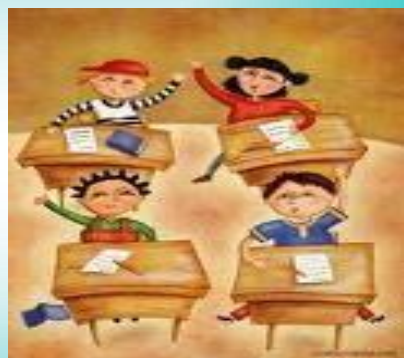

Brainstorming
Кластер
А
Квариум
Б
Умеранг
SWOT анализ (strength, weariness, opportunity, threat)

- Casestudy
- Ролли ойындар
- Саубет (Сократовские беседы)
- Дискуссия
- Синектика (Synectics)
- Жеке аналогия (эмпатия)
- Мультимедия
- Аралықтан билим алыу (видеоконференция, E-learning, виртуал оқыту)

**Интерактив
усыллардын
базылары:**

ЗАМАНАГОЙ ОКУУШЫ (SWOT анализ)

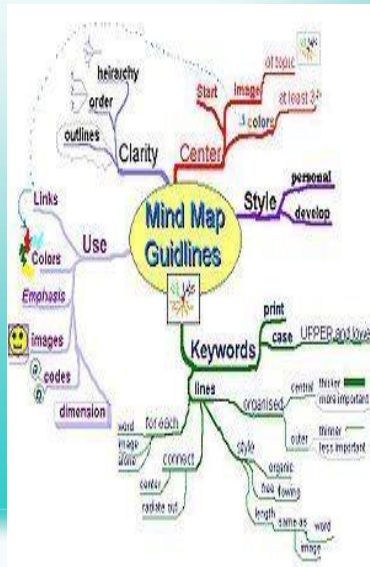
**S-КУШЛИ
ТАРЕПЛЕРИИ-КУШСИЗ
ТАРЕПЛЕРИО-
ИМКАНИЯТЛАР**

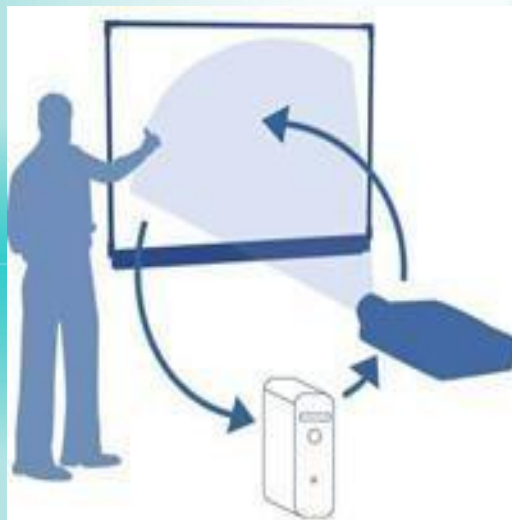

Акылкартасы- Mind mapping

Интерактивдоска(SMARTDESK)

Ен биринши интерактив
доска SMART
Technologies Inc. компаниясы
таарипинен 1991

Тсхема
Сорау:Интерактивметодлардынунамлыхамунамсызта
реплери

<i>Жетискенликлери</i>	<i>Кемшиликлери</i>

LEKCIYA
TEKSTLERI1-
TEMA.
ÁYYEMGIHÁMORTAÁSIRLERDEGITILBILIMI

Joba:

1. *Áyyemgi jaqın shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsinipler. Hind, qıtay, yapon, gerk-rim, Aleksandriyatilbilimi*
2. *Arabtilbilimi. Zamaxshariy*
3. *Maxmud Qashǵariydiń «Devanu-luǵat-it-türk» miynetini. XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri. Alisher Nawayınıń «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetini*
4. *Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası. Por-Royal grammatikası. XVII-XVIII ásir til bilimindegi racionalizm hám empirizm. Tildiń payda bolıwı tuwraliteoriyalar*

Áyyemgi jaqın shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsinipler

Til degen ne, ol qanday payda boldı, jazıw qalay qalıplesti degen sorawlarǵa adamlar áyyemgi dáwirlerden baslap juwapızledi. Oltuwralıq óplegen maǵlıwmatlar jaqın shıǵıs elleriniń awızeki xalıq dóretpelerinde az sanda bolsa dakelip jetken shumer, akkad, egipet jazba esteliklerinde saqlanǵan, olarda til hám jazıw quday tárepinen dóretilgenligi, sonday-aq, onıń jerdegi wákilleri patshalardıń tárepinen rawajlandırılǵanlıǵı adamzat tilinen ayırıqsha qudaydıń ózine tán bolǵan tilibarenligi tuwralı maǵlıwmatlar ushırasadı.

Adamzattariyxındaǵı áyyemgi jazıw biziń eramızǵa shekemgi 4000 jılları Egipette piktografiyalıq jazıwları turında payda boldı. Biziń eramızǵa shekemgi 2800-2700-jılları Shumer jazıwı qalıplesti. Bul eki jazıw sisteması Kishihám Oraylıq Aziyada basqa xalıqlardıń jazıwınıń payda bolıwı hám rawajlanıwına túrtki boldı. Jazıwdıń payda bolıwı hám tarqalıwı jazıwdı úyreniwge bolǵan talaptı kúsheytti. Solaytip, Egipet, Shumer, Vavilon mámleketlerinde xatkerler tayarlay tuǵın mektepler payda bolabaslardı. Tariyxshılardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, b.e.sh 2700 jılları Vavilon xatkerler tayarlaw joqarı dárejedeli bolǵanlıǵın kórsetedi, onda Mesopotamiya (ekidáryaaralıǵı) mámleketleriniń basqarıw-xojalıq, diniy-mádeniy hám diplomatiyalıq islerinde qollanılǵan shumer jazıwına kaddılarǵa úyretiw boyınsha derekler ushırasadı. Xatkerler tayarlay tuǵın bunday mekteplerde oqıw maqsatlarında kóp sanlı tekstler, birtilli hám kóp tilli sózlikler dúzilgen.

Shumerklinopisjazıwı, Vavilonxatjazıwdástúri Kishi Aziyamámleketlerine keńt úrdetarqaladı. Lubiya daieroglifjazıwı rawajlanadı, batıs

semitlerde áyyemgisillabikalıq jazıw (protosınay, protopalestin, protobibliya) payda boladı. Usı ayaqlarda b.e.sh 1800-1700 jılları Finikiy mámleketinde tek dawıssız seslerdiń ańlatatıwında slepki alfavito ylap tabıladı. Finikiy kvazialfavitinde 40 grafema, yaǵnıy tańba qollanılǵan. Bul alfavit sońın ala kóplegenellerdiń jazıw sistemasınıń qalıplesiwine tiykar jasadı. Aldıńǵı Aziyada aramey jazıwı tiykarında evrey jazıwı hám onıń eki variantı, palmir jazıwı, keyin ala arab jazıwınıń paydabolıwınatiykar jasaǵan nabatey jazıwları paydaboldı. Shıǵıs mámleketlerinde aramey jazıwınıń tiykarında Persiyada pehleviy, avesto jazıwları, Indiyahámoǵan qońsı las mámleketlerde kxaroshiti, braxma, devanagari h.t.b.j jazıwları Oraylıq Aziya hám Sibirda xorezmiy, sogdiy, uyǵır, orxon jazıwları paydaboldı. Evropa mámleketlerinde b.e.sh IX-VIII ásirlerde grek jazıwı qalıplesti. Grek jazıwında dáslepki ret dawıslı seslerdi ańlatıw ushın da tańbalar qabıl etildi. Eskigrek jazıwınıń tiykarında Evropa mámleketleriniń jazıw sisteması paydabolabasladi.

1. Jaqın Shıǵıs ellerinde jazıwdıń payda bolıwı hám tarqalıwı bul jerde jasaǵan xalıqlardıń adamzat civilizaciyası tariyxındaǵı úlken xızmeti bolıp tabıladı. Erte dáwirlerde Jaqın Shıǵıs xalıqlarınenendáslep greklerdiń, sońrimlilerdiń hártáreplemetiǵız baylanıstajasa wı grek, rima deniyatınıń qalıplesiwine unamlıtásir jasadı. Egipetliler, finikiyliler, siriyalılar, evreyler h.t.b etnos wákilleri menenuzaq dawam etken baylanıslar nátiyjesinde grek hám rimliler jaqın shıǵıs elleriniń ilimi, mádeniyatı hám mifologiyası, egipet miflerindegi til hám jazıwdıń quday tárepinen dóretilgenligi tuwralı ápsanalar menen jaqınnan tanıs boldı. Olar jaqın Shıǵıs elleriniń mifologiyasınıń qudaylar tuwralı ayırım personajlardı ózlestirip aldı. Finikiy alfavitin ózlestirip áyyemgi grek jazıwın qalıplestiriwide bunıń ayqındalılı bolıptabıladı.

Hindtilbilimi

Til biliminiń dáslepki kórinisleri áyyemgi Indiyada payda boldı. Hindlerdesol waqıtlardaǵı diniy gimnler esaplanatıwın Veda estelikleriniń tili menen xalıqtıń awızekisóylewtiliesaplanatıwın prakrittili arasında ayırımashılıqlar qalıplesebasladı. Birtárepten qásiyetli gimnlerdiń artikulyaciya lıq jaqtan anıqaytılıwın saqlaw hám onıń túsinikli bolıwın támiyinlew, ekinshi tárepten, Veda estelikleriniń tilin prakrittiń tásirinen qorgaw hám sanskritti ádebiy til sıpatında normalastırıw máqsetinde hindler til qubılısların tereń úyrene basladı. Solay etip, til haqqında ilimniń payda bolıwına tiykar salındı. Til máseleleri Veda esteliklerinde arawlıtırde sóz etiledi. Máselen, Veda estelikleriniń úshinshi toparına kiretuǵın Shiksha esteliginde fonetika hám morfoepiyama máseleleri tuwralı sóz boladı.

Chxandaesteligiqosıqurılıshámmetrikağaarnalğan,Vyakaranaesteligindegrammatika,Niruktaesteliginde-etimologiyahámleksikamáselelerisózetilgen.

Fonetika, grammatika hám etimologiya máseleleri talantlı hind grammatistiPaninidiń miynetinde tereń izertleniwin taptı.¹ Panini biziń eramızǵa shekemgi IVásirlerde jasaǵan. Panini grammatikası qurılısı boyınsha ózine tán ózgesheliklergeiye. Onıń miyneti 3996 qosıq qaǵıydalarınan (sutra) ibarat. Panini grammatikasıqurılısıjaǵınansegizbaptan,yaǵnıysegizkitaptanibarat.Birinshibabı «Shivasutra», yaǵnıy «Shiva qudayı tárepinen jiberilgen nızamlar» dep ataladı.Paniniózineshekemderawajlanǵanhindgrammatikasınıńbolǵanlıǵıtuwralıjazadı hám onı Shiva qudayı tárepinen jiberilgen dep esaplaydı. Hám ózin bulgrammatikalıq táliymattıń avtorı dep esaplamaydı. Ózin Shiva qudayı tárepinenjiberilgenkópásirlerdawamındaahindlerderawajlanǵanbilimlerdisistemaǵat úsiriwshihámkelesiáwladqajetkeriwshidepesaplaydı.Birinshibaphindalfavitindegi háripler hám olar ańlatatuǵın seslerdi bayanlawdan baslanadı. Bulbólimdeseslerklasslarǵabólinipizbe-iz tártipteberilgen:1) dawıslısesler, 2)yarım dawıslılar, 3) murınlıq sesler, 4) birikpeli sesler, 5) únli dawıssız sesler, 6)únsızdawıssızsesler,h.t.b.Paniniagrammatikasındasanskritińmorfoloǵiyalıqqurılısı tereńanalizjasalǵan,ondaǵıjumsalǵanhárbirsestińaytılıwózgesheliklerinanıqlaǵan.Paniniózinińbayanlawındamámlekettińshıǵıstárepinde jasaytuǵın hindlerdińtilinde dialektlikózgesheliklerdiń bar ekenliginkórsetedi.Olózinińtiykarǵıdıqqatındiniyqosıqlar-Vedaesteliklerinińtiliesaplanǵan sanskrit tilin úyreniwge baǵıshlap, onıń tilinde xalıqtıń awızeki sóylewtiliesaplanǵan-prakrit tilinenayırmashılıqlarbarekenligin kórsetedi.

BizińeramızǵashekemgiIIIásirdeVararuchiKatyanadegenilimpaztárepinen«Prakrita-prakasha»yaǵnıyprakrit(hindlerdińawızekisóylewtili)tuwralı birinshi grammatikalıq miynet payda boladı. B.e.sh. II ásirde Bxartxaridegen ilimpazdıń grammatika kategoriyaların filosofiyalıq aspektte izertleytuǵıntraktatıpaydaboldı.BizińeramızdıńVIásirlerindeAmarusıpxa,XIIásirde Xamachandranıńleksikografıyalıqsózlikleri dóretildi.

Eskihindtilbilimindesintaksisózaldınaayırımalıpizertlenbedi,morfoloǵiyalıq qurılıstıń ishinde sóz etildi. Áyyemgi hindler til qubılıslarına analizjasawdauılıwmalastırıwhámjেকেlestiriwmetodlarınqollanǵan.Hindgrammatistlerinińkórsetiwinshe,tiykarǵıtilbirligigápbolıpesaplanadı,sebebigáp penen belgili bir juwmaqlanǵan pikir bildiriledi. Sózlerdi tórt sóz shaqabınaajıratadı:atawısh(naman),feyil(akhuata),dáneker(upasarga)hámjanapay(ni pata).

¹МинаевИ.П. Panini.—ЗапискиВосточногоотделенияИмператорскогорусскогoархеологическогообщества. —СПБ,-1888.ІІІ,2вып. 3-4

Áyyemgi hind grammatistleri seslerdiń jasalıwınıń fiziologiyalıq aspektinetykarǵıdıqqattıawdarıphárbirsestıńjasalıwornıhámusıllarınkeńtúrdebayanlaǵan.Seslerdińjasalıwınbayanlayotırıpayyemgihindgrammatistlerisóylew aǵzası hám artikulyaciya ornın (sthana) bir-birinen ajratıp qaraydı. Hindgrammatistleriniń buwın boyınsha bildirgen pikirleri de dıqqatqa ılayıq. Buwınıńtiykarıdawıslısesekenligin,dawıssızsesqosımshaelementekenligi,yaǵnıybu wın quray almaytuǵının bildirgen. Hind grammatistleri morfologiya tarawı úshbólimnen turadı dep kórsetedi: 1) Sóz shaqapların klassifikaciyalaw; 2) sózlerdińjasalıwı; 3) sózlerdiń ózgeriwi. Hind tilshileri tórt sóz shaqabı bar ekenligin aytadı:atawısh sózler, feyil, dáneker hám janapay. Atawısh sózler zattı ańlatadı, feyilsózlerótkenhámházirgiwaqıttabolıpatırǵanhárekettibildiredi–depjazadı.Sepliktińjetitúrinkórsetedi,biraqolwaqıttasepliklerdińatamalarıbolmaǵan lıqtancifrmenenańlatqan;1,2,3,4,5,6,7-seplik.Olarsózdińqurılısıanalizley kelip sózdiń qurılısı túbir, suffiks, jalǵawdan ibarat bolatuǵının anıqlaydı.Panitúbirsózlerdińmánilerinetúsinikbergenhaldalardıńsózligindúzedi.

Hind ilimpazları sózlik dúziw jumsları menen de shuǵıllandı. Eń dáslepki sózliklerdiń biri–

«Nigxantava» depatalıp, onda Vedajazba esteliklerinde jum salǵantúsiniksiz sózlerdiń izimiberilgen. VI ásirde Amaradegentilshিতárepinen dúzilgensinskrittiń sózligiházirges hekeme evropalı sanskritologlartárepinen qollanıladı.

Áyyemgihindgrammatistleritárepinenanıqlanǵanlingvistikalıq kategoriyalar In diyatıl haqqında ilimniń qanshellidárejede joqarı rawajlanǵanlıǵınan derek beredi. Talantlı lingvist V. Tomsen «XIX ásirdiń aqırınashekemgi til bilimi tariyxı» miynetinde, hindlerdiń til bilimi tarawında eriskentabısları tań qalarlıq dárejede joqarı, bul biyiklikke Evropada til haqqındaǵı ilim XIX ásirde, onda da áyyemgi hindlerdiń táliymatların úyreniw tiykarında eristi,-dep jazdı.

Hind grammatikasınıń hálsiz tápelepi de boldı. Olar tildiń rawajlanıwshı, ózgeriwshı qubılıs ekenin jete túsinbedi. Onda jazba til faktleri tiykarǵı izertlew obyektı etip alındı da, janlı sóylew tiline onsha itibap berilmedi. Awızeki tildiń jazba estelikler tilinen ayırılıp turıwın tildiń bóliniwi dep túsendi. Til faktleri keńtúrdeanıq bayanlanǵan menen onnanalınǵan teoriyalıq juwmaqlarsıpatlamatúrinde boldı.

Qıtay til bilimi

Qıtay grammatikalıq táliymatı eroglif jazıwdástúrine baylanıslı paydaboldı.

Qıtay grammatikalıq dástúri niń ózine tán ózgesheliklerin túsiniw ushın qıtayeroglif jazıwınıń payda bolıw qalıplesiw ózgesheliklerine dıqqat awdarıw talap etiledi. Qıtayda eski dáwirlerdetús jorıw boyınsha súyeklerge jazılǵan jazıwlar bizińeramızǵashekemgi XV ásirlerde paydabolǵan. Sol waqıtlarda-

aq,legendağa

aylanған Shanpatshalıǵında, sonday-aq Inqáwimlerirawajlanған jazıw sistemasına iyebolǵanlıǵı tuwralı maǵlıwmatlar ushır asadı. Qıtay tilinde gısózlerdiń tiykarınan bir buwınlı bolıp keliwi hám qıtay xalqınıń ózine tán bolǵan tariyxı ideografıyalıq jazıwdıń payda bolıwı hám keń túrde tarqalıwına jaǵday jaratıp berdi.

Bizniń eramızǵa shekemgi VIII ásirde Chjau dáwirinde Syuan-vannıń imperatorlıǵı waqtında qıtay jazıwın qalıplestiriwdiń dáslepki reforması ótkerildi. Bul reformanıń maqseti- bronza ham taslarǵa jazıwǵa beyimlestirilgen standarttańbalardı qalıplestiriw hám jazıwámeliyatında hárqıylılıq tısqaplastırıw boldı.

Sonlıqta bul jazıw dástúrińniń atı czi shıven yaǵnıy metall hám taslar ushın tańbalar dep ataldı. Bizniń eramızǵa shekemgi III ásirde Chjango (urıs wshıpatshalıqlar) dáwiri tamamlanǵannan soń altı provinciyanıń birlesiwı nátiyjesinde birden bir mámleketlik dúzim payda boldı hám mámleket kóleminde tańbalardı unifikaciya qılıw jazıwdı qalıplestiriw zárúrligi tuwıldı. Bul imperator Cin Shi-Xuan tárepinen ótkerilgen eki reformada óziniń sáwleleniwın taptı. Birinshisi

onıń basqarıwınıń dáslepki jılları ámelge asırıldı, yaǵnıy Dachjuan (úlken jazıw) grafikasınıń qalıplesiwini tiykar saldı, ekinshisi onıń basqarıwınıń 26-jılında yaǵnıy b.e.sh 221-jılı ámelge asırıldı hám Syaochjuan (kishi jazıw) grafikası payda boldı.

Mámleketlik kólemde qollanılatuǵın baspa (chjuan) jazıw menen bir qatar dapuq aralar ortasında bir-

birinexabar jetkeriwxat jazıwda, rásmiy isqaǵazlarında qollanılatuǵın lishu jazıwında usı dáwirde payda boladı. Maǵlıwmatlarǵa qaraganda, bul jazıwdıń tiykarın salıwshı Chen M aodegenuezdlik hámeldar bolıp tabıladı. Ol islegen jinayatları ushın qamaqta jatıp sol jerde uzaq jıllar dawamında bul jazıwdı oylap tabadı. Chjuan (baspa) jazıwınan lishu (isqaǵazları) jazıwınıń ózgesheligi, onda ieroglifler tolıq túrinde emes, al qısqartılǵan túrinde qollanıladı. Bir ieroglif tıń qısqarǵan túritek steekinshi ieroglif tıń qurılısında jum salsa ekewi birdey túrde qısqartılıp jum saladı. Máselen, «Suw» degendi ańlatatuǵın ieroglif qospa ierogliflerdiń shep tárepinde qollanılsa barqullabirdey qısqarǵan túrinde jum saladı. Demek, lishu jazıwında tolıq ieroglif emes, al onıń ayırım elementleri shártlitańbasıpatında jum saladı.

Solay etip, qıtay jazıwı boyınsha ótkerilgen ush reformaqıtay ieroglif jazıwınıń qalıplesiwiniń ush dáwirin ózinde sáwlelendiredi;

- a) tańbalardı standartlastırıw tiykarında jazıwdaǵı hárqıylılıq tısqaplastırıw;
- b) jazıw sistemasınıń mámleketlik kólemde unifikaciya jasaw;
- v) tańbalardıń strukturalıq-mánilik aǵzalarınıń qalıplesiwi. Bul ush dáwir házirgi qıtay jazıwınıń ush stilinde belgili dárejede saqlanıp qalǵan.

Reformanıń nátiyjesinde mámleket kóleminde qollanılatuǵın tańbalar sisteması qalıplesti, onda hár bir tańba qatanań hám ózgermeytuǵın formasına iye

boldı. Házirgi qıtay jazıwınıń payda bolıwı biziń eramızdın I-II ásirlerine tuwrakeledi, bul dáwirde qıtay ieroglif jazıwı normaǵa túsirildi, jazıwda tiykarınan úshstilqalıplesti: normaǵa túsirilgen jazıw (kaishuyamasachjenshu), yarım normalasqa njazıw (sinshu) hám jeńillestirilgen tóte jazıw (caoshu). Atama teoriyası menen baylanıslı dáslepki grammatikalıq tálimatta áyyemgi Qıtaydapayda bolǵan. At qoyıw, atama teoriyasın qalıplestirgen biziń eramızǵa shekemgi 551-479-jılları jasaǵan qıtay filosofi Konfuciy (Kun-Czi) boldı. Ol zat penen onıń ataması ortasında tábiyiy baylanıs boladı. Sonlıqtan da zatlarǵa atama qoyıwdajiberilgen qáte-kemshiliklerdi dúzetiw mámleketti basqarıwdaǵı dáslepki qádembolıwı tiyisde pesapladı. Onıń atamaları dúzetiw teoriyası legistler mektebi wákilleri tárepinen bassılıqqa alındı. Kerisinshe daos baǵdarındaǵı filosoflar zat penen onıń ataması ortasındaǵı baylanıstosattan boladı-dep tastıyıqlaydı.

Biraq mámleket tárepinen ierogliflerdi sistemaǵa túsiriw hám tastıyıqlaw Qıtayda oraylasqan mámleketlik dúzimniń paydabolıwdáwirin etuwrakeledi.

Qıtaylılarda grammatikalıq izertlewler Xandınastıyası dáwirinde qıtay ieroglif jazıwınıń tolıq qalıplesiwi menen payda boldı. Imperator Cin Shi-Xuan mámleketti basqarǵan dáwirde joq etilgen budda diniy kitapların qayta tiklew, olardı qaytakóshirip jazıw, belgili bir qalıpke keltiriw hám kommentariyalar beriw, qullası rekonstruksiya jasaw-bul izertlewlerdiń payda bolıwına tásir etti. Eski qıtaylılardıń grammatikalıq tálimatı «Erya», «Fanyan», «Shovenczeczi» «Shimin» dep atalatuǵın tórt miynette sáwleleniwın tapqan. «Erya»-qıtaylılardıń eń eskiki taplarınıń bir bolıwı qıtay ieroglifleriniń toplamı de pataw múmkin.

«Erya»-bul sózlik. Ol eski qıtaylılardıń orfografiyalıq hám enciklopediyalıq bilimleriniń normativi bolıp tabıladı. Sózlikte qıtay ieroglifleri birinshi

mártebe sistemaǵa túsirilgen, sonlıqtanda onı grammatikalıq miynetlerdiń qatarına kirgi ziwge boladı. Sózlik 19 tematikalıq toparǵa bólingen. Olardıń ayırımları tómen de gilerataw (gu), sóylew (yan), túsindiriw (syun), tuwısqanlıq (cin), basqarıw (gun), qural (ci), muzıka (yue), aspan (tyan), jer (di), shıńlar (cyu), tawlar (shan), suw (shuy), haywanatlar (shou), mal (chu), balıq (yuy) h. t. b. Hár bir tematikalıq topar bir neshe mayda shaqapshaǵa bólinedi. Máselen, yan yaǵnı sóylew toparı, a) sóylewge túsiniw (gu, yan, syun), b) adamlar arasındaǵı qatnasqatúsiniw (cin, gun, ci, yue) h. t. b.

«Erya»nıń «Dóretiwshisóztuwralı» birinshi bólimi onıń úsh ten birin quraydı. Bul bólimde sózler sinonimlik qatarlar tartibinde izbe-iz ornalastırılǵan. Máselen, chu (baslaw, dáslepki), shaw-baslaw, czu-tiykar, baslanıw deregi, czi-shıǵıw punkti, yuan-baslanǵı shelement h. t. b.

Biziń eramızdın basında qıtay tilshisi Yan Syun «Fanyan» (Jergilikli sóylem) miyn

etindóretti. Eger «Erya» dadiniy kitaby tekstlerge ulıwmalıqtúsinikler berilse, al «Fanya
n» dajazba ádebiytildegi jergilikli dialektlik awızeki

sóylem

elementleri izertlenedi. Solay

etip, «Fanyan» nıń tiykarǵı máqsetidiniy kitabıy til diemes, alawızekisóylew tilin bayanla w bolıptabıladı. Avtor

«Fanyan» da sózlerdiń payda bolıw, qollanıw aymaǵı tuwralı túsinik berip, qıtay dialektologiyasını tiykar saladı.

Áyyemgi qıtay til bilimindegi Syu Shánnıń «Shovenczecı» «Ápiwayı belgilerdi bayanlaw, qospa belgilerdi túsendiriw» miyneti eń tiykarǵı miynetlerden esaplanıp, biziń eramızdıń 100 jılları jazıp pitkerilgen. Syu Shán 9353 erogliftiń sózligin dúzdi. Bul tematikalıq sózlik emes, al shártli belgiler, yaǵnıy ierogliflerdiń sırtqı forması tiykarında dúzilgen sózlik bolıp, onda ierogliflerdiń ańlatatu ǵın mánisi ekinshi orınǵa shıǵadı, yaǵnıy alfavitlik sózlik principi qollanılǵan. Avtor 540 elementti hárqıylık kombinaciyalarda qollanıw arqalı 10 000 ǵa jaqın erogliftiń ańlatatu ǵın mánilerin kórsetedi. Ulıwmalıq elementi bolǵan ieroglifler sózliktiń ózaldınaból imiretinde beriledi. Bólimler belgilerdiń quraması w d árejesine qarayıwı tartıbinde berilgen. Qıtay tilindegi belgilerdi sistemalastırıwdıń bulp rincipi birneshe ierogliflerge orta qbolǵan elementlerdi (bu) anıqladı.

Solay etip, «Shovenczecı» qıtay til boyınshadáslepki grammatikalıq táliymat bolıwı menen bahalı. Qıtay jazıwın sistemalastırıw máqsetinde Syu Shántárepinen ieroglifler kategoriyası teoriyası jaratıldı. Syu Shán bunday kategoriyalar dıń altawınatapótedi: kórkemlew, siltew, iedografiyalıq, fonografiyalıq, túri ózgergen hámbasqatillerden ózlestirilgen ieroglifler.

Kórkemlew kategoriyasına mısallar: kún, quyash, ay, siltew kategoriyasına mısallar: bir, eki, úshh.t.b.

Áyyemgi Qıtay til bilimindegi kelesi miynet «Shimin» (Atamalarǵa túsinik) dep ataladı. Bul miynet biziń eramızdıń ekinshi ásirinde Lyu Sidegen adam tárepi nen dúzilgen sózlik. «Erya» daǵı sózlerdi beriwdiń tematikalıq principi bul sózlikte de bassılıqqa alınǵan.

Bul sózliktiń «Erya» dan ózgesheligi avtor hár bir atamanı etimologiyalıq kózqaras tanizertleydi. Sonlıqtan da bul miynet «Atamalarǵa túsinik» yamasa «Diniy tekstlerdiń etimologiyası» dep ataladı. Bul sózliktiń «Shoven czecı» dan ózgesheligi - onda ierogliflerdiń ishki formalari hám etimologiyası sózetilse, «Shimin» de ierogliflerdiń aytılwına tiykarǵı dıqqat awdarıladı. Lyu Sidiń pikir boyınsha, atamalar dıń kelip shıǵıwı tuwralı haqıyqatlıqtı yaǵnıy etimondı, grafik ayakishártli tańbadanemes, al ierogliflerdiń aytılwınan hám mánisinen izlew kerek. Lyu Sitárepinen usınılǵan etimologiyalıq princip qıtay filologiyası tariyxında «Shensy un» (aytılwı dıtallaw) atamasınaldı. «Erya», «Fanyan», «Shoven czecı», «Shimin» - bul tórt miynet qıtay lingvistikasınıń tiykarın salǵan miynetler bolıptabıladı.

Qıtay tilinde sóz jasalıw tiykarınan eki túbir morfemanıń dizbeklesiwi, jańakombinaciylardakeliwiarqalıskeasadı. Mısalı, awız+iyt=iyttińúriwi, suw+kóz= kóz jas.

Qıtay tiliniń tolıq sózliginde 40 000 nan aslam ieroglif bar.² Sonlıqtan Qıtaytilinde jazba sawatlılıqtı iyelew kóp waqıttı hám miynetti talap etedi. Sonlıqtan da 1958-jılı Qıtaymámleketlik Keńesiqaptalındaǵı arnawlı komissiyalatingrafikasınatıykarlangán jazıwǵa ótiw boyınsha qarar qabiletti. (Проект фонетического алфавита китайского письма). Latin jazıwına tiykarlangán qıtay álipbesinde 26 tańba qabil etilgen. Bul álipbe tek telegraf baylanıslarında hám shetelliler ushın jazılǵan qıtay til boyınsha sabaqlıqlardaǵana qollanıladı. Latin jazıwına tiykarlangán qıtay álipbesine tolıq ótiw jobalastırılmaǵan. Sebebi qıtay tiliniń kóp sanlı dialektlerge bóliniwi hám eń tiykarǵısı bir neshshe mın jıllıq milliy mádeniy miyraslardı joǵaltıp almaw ushın ieroglif jazıwın saqlaw máqsetkemuwapıq bolıptabıladı.

Yapontilbilimi

Yaponiyada til haqqındaǵı oy-pikirlerdiń payda bolıwı hám rawajlanıwı úsh dáwirge bólinedi. Birinshi dáwiri VIII-X ásirlerdi óziniń ishine aladı. Bul dáwirde qıtay ieroglif jazıwınıń tásiiri seziledi. Yaponlılardıń qıtay ieroglif jazıwı menendáslepki tanısıwları eramızdın basında júz bergen bolsa da ieroglif jazıwındaǵı dáslepki yapon esteligi V ásirlerde jazılǵan. Irikólemdegi «Kodziki» hám «Nixonsuki» estelikleri VIII ásirdeń basında paydaboldı. Bulestelikler qıtay ieroglif jazıwında jazılǵan. Esteliklerdiń qıtaysha hám yaponsha oqılıw versiyaları bar. VIII ásirlerden baslap yapontiliniń sintetikalıq qurılısınıń qıtay tiliniń anal itikalıq qurılısınan ózgesheligine baylanıslı qıtay ierogliflerin buwınlıq jazıwǵa beyimlestiriw háreketleri baslandı. Bul dáwirde yaponlarǵa tán bolǵan kambun sisteması, yaǵnıy qıtay ierogliflerin yapontiliniń ózine tán ózgesheliklerine baylanıslı beyimlestiriw, bir buwıńǵa birtańba qollanıw, qosımshayapon ierogliflerin payda etiw qalıplese basladı. Bul jaǵdayvabun yaǵnıy yapon jazıwınıń payda bolıwına alıpkeldi.

VIII ásirdeń aqırı IX ásirdeń basında yapon jazıwınıń eki túri xiragana hám katagana qalıplesti, xiragana hám katagana jazıwındaǵı tańbalar búgingi kúngeshekem yapon jazıw ámeliyatında qollanılardı. Yaponiyaǵa buddizm dininiń kelip kiriwi sanskrit jazba estelikleriniń úyreniliwi tásirinde hind til bilimindegi seslik jazıwdayapon til biliminiń rawajlanıwınabelgili dárejedetásir jasadı.

Yapon tiliniń ózine tán bolǵan qıtay úlgilerinen ózgeshelikke iye dáslepki sózlikleri XII-XV ásirlerde paydabola basladı. XIII ásirde Fudziara Inadegen

²Алексеев В.М. Китайская иероглифическая письменность и ее латинизация. -

Л., 1932. Сердюченко Г. П. Китайская письменность и ее реформа. - М., 1959.

avtoridneskiyapontekstleriniñleksikasiboyınshadúzilgensózliginde sózler tematikalıq toparlarğa bólingen. Sózler zattıń atamaların bildiretuǵın sózler, zatlıqemesabstrakt túsiniklerdiańlatatuǵın sózlerdepeki toparǵaajratılǵan.

Yapon til biliminiñ rawajlanıwınıñ ekinshi dáwiri X-XVII ásirlerge tuwrakeledi. Bul dáwirde eski diniy tekstlerdiñ orfografiyasın úyreniw máselesi tiykarǵıdıqqatorayındaboldı. Onıńnátıyjesindayaponjazıwınıñjańaorfografiyalıqnormalarıqalıplesebasladı. Jańaorfografiyalıqnormalardıqalıplestiriwdeseslerdiñaytılıwı, artikulyaciyasındasonǵıásirlerdepaydabolǵanózgerisleresapqaalındı. Biraqbáribirtariyxıylıqprincipinetiykarlanıldı. Bul dáwirdepoetikahámritorika, yaponpoeziyasındaǵırifma, buwın teńligimáselelerinizertlewge qızıǵıwshılıq kúsheydi. XII ásirlerdebungo ádebiy tili qalıplese basladı, ol yapon xalqınıñ awızeki sóylew tilinen bir qansha dárejede ayırmashılıqqa iyeboldı.

Yaponlılardıñ evropa til bilimi menen dáslepki tanısıwları XVI ásirde aqırı XVII ásirde basında portugaliyalı missionerlerdiñ járdemiarqalıamelgeastı. Missioner J. Rodrigestiñ Evropa til bilimi talapları tiykarında jazılǵan «Yapon tiliniñ ulıw magrammatikası» miynetibultarawdaǵı dáslepki izertlew bolıwı menen bahalı. Sonday-aq, missionerler yapon diniy tekstlerin latin grafikasına transkripciya jasadı. Yapon til bilimi XI ásirde aqırında óziniñ rawajlanıwınıñ jańabasqıshına kóterildi. Onda budda monaxı Keytyudiñ (1640-1701) xızmetleri úlken. Ol vabunda jazılǵan yapon milliy mádeniyatı úlgileri boyınsha jetik qánige bolıw menen birge kambunda jazılǵan qıtay mádeniyatı úlgileri, jazba esteliklerin detereńúyrendi. Olyapon orfografiyasınıń tariyxıy rawajlanıw sistemasını zertledi. Ol VIII ásirde jazılǵan jazba esteliklerdi analizlew tiykarında eski yapon tilinde gibuwınlardıñ qollanıw ózgesheliklerin ańqladı. Keytyubul jazba esteliklerde jum salǵan burınqatetúsinik berilip júrgen 1986 sózdıń tariyxıylıq principitiykarında durısqılıwın hám jazılıwın tikledi. Keytyudiñ ideyasın 1765-jılı Katori Naxikodegen yapon ilimpazı jánederawajlandırdı, ayırım sózlerdiñ jazılıwı boyınsha óziniñ durısqılıwın bildirdi.

Yapon til biliminde XVIII ásirde aqırında jazıw hám sóylew aktınıñ óz araqatnası máselesinde pikirler tartısı payda boldı. Bul pikirler tartısında 1730-1801-jılları jasaǵan Motoori Norinaga aradan waqıttıń ótiwimenensózlerdiñ artikulyaciyasında ózgerislerdiñ payda bolıwı nızamlı qubılıs dep esaplada hám tariyxıy fonetikaǵa tiykar saldı. Keytyudiñ ayırım morfografiyalıq principlerine qosımshalar kirgizdi, qıtay tilinen kelip kirgen sózlerdiñ jazılıwında júz bergensózgerislergedıqqatawdardı. Bul pikirler tartısınıñ ekinshi qatnasıwshısı Ueda Aki nariseslerdiñ artikulyaciyasında waqıttıń ótiwimenen júz beretuǵın ózgerislerdi tán almadı. Solay etip, Keytyudiñ pikirine gúmanlanıwshılıq penen qaradı. Bul diskussiyaniñ juwmaǵında Motoori Norinaga ideyaları Murata

Xarumi(1801), Todzi Gimona(1827), Okumura Terudzane, Sirai Xirokagemiynetlerind edawamettirildi. Solayetip, házirgi yapon til biliminiń tiykarınsalıwshılar Keytyuhám M ooori Norinagabolıptabıladı. Yapon til biliminiń tiykarǵı izertlew obykti - jazıw hám imla qaǵıydaları bolıp kelmekte. Evropa til biliminde bul máselege ekinshi dárejeli másele sıpatında qaraladı. Yapon jazıwsistemasınıń tariyxı, yapon ierogliflerin izertlewge Arai Hakuseki(1725), Inou Monno(1754), Syunto(1817), Okada Masasumi (1821) h.t.b. miynetleri arnalǵan. Yapon tiliniń tariyxıy leksikologiyasın úyreniwge Kaybara Ekkan(1699), Kamo Mabutidiń miynetleri baǵıshlangan. Yapon til biliminiń óz aldına tarawı sıpatında stilistika qalıplesti. Arai Hakuseki óziniń 1718-jılı dóretilgen miynetinde arxaizm hám neologizmlerdi, ádebiy til, qarapayım sózler hám dialektizmlerdi izertledi. XVIII ásirde leksikografiyatarawında Tanigawa Katosuganıń «Vakun-nosiori» dep atalatuǵın 93 tomnan ibarat sózligi payda boldı. 1775-jılı Kosigaya Godzanniń dáslepki dialektologiyalıq sózligi dóretildi. 1764-1837-jılları jasaǵan Sudzuki Akira tárepinen yapon tiliniń paydabolıwı tuwralı etimologiyalıq izertlewler járiyalandı. Olyapon tiliniń paydabolıwınıń tórt jolı tuwralı pikir bildiredi:

- a) haywanlardıń sestineliklew;
- b) adamlardıń dawısın aieliklew;
- v) tábiyattaǵı seslerge eliklew;
- g) tábiyattaǵı háreket hám halatlardı sáwlelendiriw, solarǵa eliklew.

Yapon til biliminde sózshaqapları tuwralı tálimattıń tiykarınsalıwshı Fudzitani Nariakira (1738-1779) bolıp tabıladı. Ol yapon tilindegi tórt sóz shaqabın anıqladı: atawısh sózler, feyiller, kelbetlikler, kómekshis sózler. 1803-

jılı Sudzuki Akira nıń

«Yapon tili grammatikası» miynetini dóretildi. Yaponiyanıń Gollandiya menen tıǵız sawda-satıq, mádeniy baylanısları nátiyjesinde Evropa til biliminiń tásirinde 1833-jılı Curumine Sigenobudıń «Yapon tiliniń tolıq grammatikası» payda boldı.

Bul miyette Evropa til bilimi úlgisinde yapon tilindegi toǵız sózshaqabı izertlenilgen.

Grek-rim til bilimi

Til máselesine baylanıslı Greciyada payda bolıp biziń dáwirimizge kelip jetken jazba materialları biziń eramızǵa shekemgi V ásirge tuwrakeledi. Bul materiallar Gomerdiń «Iliada», «Odiseya» dástanlarınıń tilin izertlew menen baylanıslı. Bul dástanlardıń til greksóylew tilinen alıslanǵan, túsiniksiz bolabasılanǵan. Grek ilimpazları solardı izertlew menen shuǵıllanǵan. Bul jaǵınan qaraganda hind til bilimi menen grek til biliminiń payda bolıwına tásir jasaǵan faktorları uqsas.

Grek lingvistikası 2 dáwirge bólinip izertlenedi. Onıń biri - filosofiyalıq dáwir, ekinshisi - filologiyalıq dáwir.

Birinshi dáwir b. e. ға deyingi V-III ásirge tuwra keledi. Onda til máselelerilingvistikalıqkóz-qarastanemes, filosofiyalıqkóz-qarastansózetilgen. Ondakonkrettilfaktlerinesúyenbey, abstraktboljaw, filosofiyalıqjuwmaqlarjasawmenen shuǵıllanǵan. Onda zat penen onıń ataması, olar arasındaqı qarım-qatnas; tildiń qalay payda bolǵanı, tildiń grammatikası menen logika arasındaqı qarım-qatnas máseleleri izertlengen.

Áyyemgi Greciyada til problemaların úyreniw filosofiyalıq baǵdarda qalıplesti. Hind til biliminde til qubılısların úyreniwge empirikalıq qatnas jasalsa, áyyemgi Greciyada til bilimi máseleleri filosoflar tárepinen ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń biri sıpatında úyrenildi. Eki lagerge (materialistler hám idealistler) bólingen antik dáwir diń filosofları arasında bir neshe ásirge shekem dawam etkentartıslardıń tiykarı- tildiń payda bolıwı tuwralı problemalar menen qızıqsındı. Til quday tárepinen dóretilgen be, ya adamlar tárepinen dóretilse, qalay dóretilgen? -degen sorawlarǵa juwap izledi. Sonday-aq, olardı qızıqtırǵan jáne bir nárse - sóz, zathámolardıńatıarasındaqı qatnas máselesiboldı.

Bul ilimiy tartıslardıń tiykarǵı mazmunı zat burın payda bolǵan ba, ya onıńataması burın payda bolǵan ba? Zattıń qásiyetine qaray oǵan atama berile me, yamasa sóz benen zattı ataw belgili bir kelisim tiykarında iske asa ma?, degen sorawlarǵa juwaptabıwdaboldı. Bul tartıslarda Geraklit, Demokrit, Protagor, Epik urh. t. b. filosoflar hár qıylı poziciyalardan qatnas jasadı.

Zatlardıń óz atamasına qatnası jóninde grek ilimpazları eki toparǵa bólindi. Geroklit (b. e. sh. 544-540-jılları) baslaǵan topar zattıń ataması onıń tábiyatınankelip shıǵadı, sóz tábiyatıń tuwındısı dep sanadı. Geroklit sózdiń ataması óziańlatqan zat penen tıǵız baylanıslı, - depesaplaydı. Demokrit (b. e. sh. shekemgi 460

-jılları) baslaǵan ekinshi topar oǵan qarama-qarsı zat penen onıń ataması ortasında tábiyiy baylanıs bolmaydı, olar ortasındaǵı baylanıs tosınnan, shártli baylanıs dep juwmaq shıǵardı. Demokrit zattıń qásiyetine qaray oǵan adamlar tárepinen atama beriledi. Sebebi ayırım jaǵdaylarda zat penen onıń ataması sáykes kelmeydi, bul zattıń tábiyatınansózdińataması paydabolatuǵınınbiykarlaydı, - dep kórsetedi. Bul sáykes kelmewshilik tómendegilerde kórinedi: 1) kóplegen sózlerdiń bir neshe mánileri boladı; 2) kóplegen túsiniklerdiń bir neshe atamaları boladı; 3) bir sózdi ekinshi sóz benen almastırıw múmkin; 4) ayırım túsinikler sóz benenańlatılmaydı.

Áyyemgi grek filosoflarınan Platon (b. e. sh. 427-347) óziniń dialog formasında jazılǵan «Kratil» degen miynetin bul mashqalaǵa baǵıshla dı. Bul miyette Kratil menen Germogenniń ózaradiologında joqarıdaǵı ekikóz qarastard ıń da unamlı tárepleri keń túrde talqılanadı. Dialogtıń juwmaǵında eki kóz qarastıda absolyut durıs depesaplawǵa bolmaydı, -

depekileniwshilikpenenmáselesinisheshpekshiboladı.

Platonniń «Kratil» miynetiniń lingvistikatariyxındaǵı ilimiy áhmiyeti - logikalıq tiykardasózler disózshaqaplarınaklassifikacijayasadı. Platontiykarınan eki sóz shaqabı bar ekenligin kórsetip, atawısh sóz shaqabı hám feyil sózshaqaplarınatapótedi.

Ullı grek filosoflarınń biri Aristotel óziniń «Poetika» miynetinde adamzattılı, sóylewimáselesituwralıaytakelip, «Hárqandaysóz benen bayanlawdatóme ndegibólekler bar: element, buwın, dáneker, atlıq, feyil, aǵza, seplik, gáp» dep kórsetedi. «Element - bul bóleklerge bólinbeytuǵın eń mayda ses, biraq hárqandayses emes, al onnan mánilisózlerpaydabolatuǵın ses».

Aristotel «Poetika» miynetinde tiykarǵı eki sóz shaqabı - atawısh hám feyil sóz shaqabı bar ekenligin kórsetse, al, «Ritorika» miynetinde úsh sóz shaqabı barekenligin (atawısh, feyil, kómekshi sózler) kórsetip ótedi. Atawısh hám feyil sózler máni bildiredi, al kómekshi sózler grammatikalıq xızmet atqaradı dep kórsetedi. Aristotel diń til bilimi tariyxındaǵı xızmeti tartıs tuwdırmaydı. Aristotel zamanında til ele arnawlı ilim obyektı sıpatında qalıpspegen bolsa da, (másele, ol

sóylewseslerinmetrikanıńtarawında úyrenedi, grammatikamáselelerinyalogikalıqizer tlewer menen baylanıslı, ya kórkem sóz benen baylanıslı bayanlasa da) onı miynetlerindetildińseslik hám grammatikalıq qurılıs sistemalı túrde bayanlanganı n kóremiz. Aristotel til seslerin tek akustikalıq belgelerine qaray emes, al artikulyaciya belgileri boyınshadáslepki retklassifikacijayasadı.

Aleksandriyagrammatikalıq mektebi

Bizniń ramızǵashekemgi III, II ásirlerde Aleksandriyagrammatikalıq mektebi payda boldı. Aleksandriya grammatikalıq mektebi til bilimi tariyxında klassikalıq dástúr diń rawajlanıwı menen Egipet mámleketinde, onıń paytaxtı Aleksandriyada qalıplesti. Bul mekteptiń wákilleri óz watanı Greciyadan alıstajasaǵanlıǵı sebepli áyyemgi grek mádeniyatınıń dańqlı dástúrlerin saqlaw, grek ádebiy tilinde jazılǵan jazba esteliklerdi saqlaw hám onı sırtqı tásirde qorǵaw máseleleri menen shuǵıllandı.

Bul ózgezeginde filologiyalıq ilimler diń rawajlanıwınatásir jasadı, grammatika ózaldınatarawsıpatında qalıplesebasladı. Aleksandriyalı artımáselelerin filosofiyalıq poziciyadan anıqlawǵa óz pikirlerin bildirdi. Ózlerinenaldıǵı grek filosoflarınń «anomaliya» tuwralı pikirlerin tereń úyrenip ózleriniń ilimiy tartıslarınıń oraylıq máseleleriniń birine aylandırdı. «Anomaliya» terminiarqalı zathámonıańlatatuǵın sózdiń saykesemesligitúsiniledi. Másele, «tasbaqa» sózi arqalı bul haywanıń erkegi de, urǵashısı da túsiniledi, yaǵnıyanomaliya qubılısı payda boladı. Bul tartıs filosoflardan grammatistlerge ótkennenkeyin «anomaliya» haqqındaǵı pikirge «analogiya» haqqındaǵı tálimattı qarar

iqoydi, yaʼniy tilde ustemlik etiwshi princip har qanday sozdiñ

ulıwmalastırılıq qasıyetiboladı, analogiyapaydaboladı. «Anomalistler» menen «analogistler» arasındağı tartıslardıń nátiyjesinde anıqlanǵan til faktleri sistem grammatikanı dúziwge material bolıp xızmet etti. Bul sistem grammatikada analogiyalıq grammatikalıq anıqlamalarmen birge anomalıyatıwralı damalıwmatlar berildi.

Aleksandriya grammatikalıq mektebiniń eń kórnekli wákilleri - Aristarx hám onıń shákirtleri Dionisiy Frakiyskiy, Apolloniy Diskol hám onıń balası Gerodian boldı. Tilekke qarsı, bul ilimpazlardıń miynetleriniń tolıqqoljazbaları saqlanbaǵan, ayırım úzindiler hám basqa avtorlardıń miynetlerinde olar tuwralı maǵlıwmatlar saqlanǵan. Bul maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Aleksandriya grammatikalıq mektebiniń tiykarǵı baǵdarları tómendegiler:

Antik dáwirde grammatistlerine salıstırǵanda Aleksandriya grammatikalıq mektebi wákilleri tildiń seslik tárepine tereńdiq qatawdarǵan (báribireski hindlerge salıstırǵanda tómen). Seslerge sıpatlama beriwde fiziologiyalıq aspektke salıstırǵanda akustikalıq tárepine kóbirek dıqqat awdaradı. Aleksandriyalılar seshám háriptiń ayırma shılıǵın úyrenip, seslerdi dawıslı hám dawıssız seslerge ajratadı. Qısqahám sozımlı dawıslılardı kórsetedi.

Sóz baylanıslı sóylewdiń eń mayda bólegi. Gáp hám sóylew - tamamlanǵan pikirdi ańlatatıwǵın sózlerdiń birik pesidep kórsetiledi. Aleksandriyalılardıń asóz shaqapları hám morfologiyatıwralı táliyatkeń túrdes óz boladı.

Aristarx tıń klassifikaciyası boyınshase gızsóz shaqabı bar: atlıq, feyil, kelbetlik feyil, aǵza (tańlaq), almasıq, dáneker, rawısh, janapay.

Aristarx tıń shákirti Dionisiy Frakiyskiyatlıq sózlerge tómendegishe anıqlama beredi: Atlıq seplenetuǵın sóz shaqabı, dene hám zattı ańlatadı (dene, tas, zat) ulıwmalıqtı hám jekkeliktı ańlatadı. Máselen, ulıwmalıq «adam», jekkelik «Sokrat». Olatlıq terminiarqalı kelbetliklerdi de kórsetedi.

Feyil-dep jazadı avtor, -sepligijoqsóz shaqabı, háreketti, qayǵırıwdı bildiredi, waqıt, bet, san kategoriyasına iye. Ol bes meyildi kórsetedi: tilek, buyırıq, anıqlıq meyil, baǵınıwshı meyil, belgisiz meyil;

Úsh sandı kórsetedi: birlik san, ekilik san hám kóplik san;

Úsh betti kórsetedi: 1-bet sóylewshi, subyekt, 2-

bet sóylewdiń kimge baǵdarlanǵanın bildiredi, 3-bet sóz kim haqqında baratırǵanın ańlatadı dep

atap ótedi. Dionisiy Frakiyskiy feyildiń máhalleri tuwralı tómendegilerdi jazadı: Házirgi, keler hám ótken máhál. Sonıń ishinde ótken máhaldıń tórt túri kórsetedi.

«Kelbetlik feyilge ózinde feyildiń hám atawısh sózlerdiń belgilerin jámlegen sózler kiredi» - dep atap ótedi.

«Aǵza-aldında hám keyninde seplengen atawısh sózler turatıwǵın seplenetuǵın sóz

shaqabi»;

«Almasıq - belgili bir betti kórsetetuđın, atawıshlardıń ornına qollanılatsuğın sózler»;

«Ráwısh-feyilmenendizbeklesipkeletuđın, feyilhaqqında úsinikberetuđın seplenbeytuđın sóz shaqabı»; Dionisiy Frakiyskiydiń sóz shaqaplarınabergenaniqlamaları usılardan ibarat. Onıń sintaksis boyınshapikirlerimorfologiyalıqqurılıs boyınshabildirgen pikirlerindeykeń hám tereń emes.

Eski rimlilerdiń tildi izertlewge qosqan úlesi onsha kóp emes. Eski rim hám orta ásirlerdegi filosoflar - Varron, Eliy Stilo, Seneka, Avgustin, Trifon, Nigidiy Figul h.t.b. miynetlerine sózdiń haqıyqıy mánilerin anıqlawğa umtılıwshılıq kózgetaslanadı hám lingvistikanıń jańa tarawı bolğan - etimologiyağa³ tiykar salındı. Rimli ilimpazlardıń ishinde eń tiykarǵısı Mark Terenciya Varron bolıp, Aleksandriya grammatikalıq mektebi principlerin latin tiline qollanıw boyınshajumıslaralıp bardı. Onıń «Latın tiliháqqında» miynetinde «analogistler» menen «anamolistler» arasındǵı ilimiy tartısları bayanlangan. Bizdiń eramızǵa shekemgi 281-209-

jıllarında jasaǵan filosoflardıń biri Xrisipptil biliminde «etimologiya» terminin birinshi mártebe qollanıw, sózdiń haqıyqıy mánisi tuwralı ilim tarawı dep kórseteli. Antik dáwirde grammatikalıq terminologiyalardıń tilinde gitúrinde ásirde násirlerge ótip házirgeshe kem qollanıw kelmekte. Buleskirim grammatistleri Donata hám Prisciannıń ápiwayı, túsiniwge jeńil til menen jazılǵan grammatikalıq traktatlarınıń orta ásirlerde Evropada keń taralıwı nátiyjesinde iske astı. Sebebi orta ásirlerde Evropa mámleketlerinde katolik diniy kitaplarınıń tilihámi ilimpazlar arasındaxalıq aralıq til sıpatında latın tilini qollanıw daboldı. Donatanıń grammatikasında⁴ (IV ásir) latın tilini boyınsha anıqlamalar hám grammatika boyınshamaǵı ıwmatlar jıyın aqlıtırde berilgen. Sonlıqtanda IV ásirlerden baslap mekteplerde latın tilini boyınshatıykarǵı qollanbasıpatında qollanıwda boldı. Sonday-aq, bul miyette belgilew hám belgisizlik almasılardıń feyil sózler menendizbeklesipkeliwim áselesii izertlengen. Prisciannıń grammatikasınıń⁵ on segiz kitaptan ibarat kólemlı miynet. Dáslepki on altı kitabında eshám formajasa wshı qosımatalar tuwralı táliymat bayanlangan. Sońǵı eki kitabında sintaksislik konstrukciyalar izertlengen. Priscian óziniń traktatın jazıwda Aleksandriya grammatikalıq mektebi wákili Apolloniy Diskoldıń ideyalarında wam ettirip óziniń miynetiniń qurılısın dúziwde hám bayanlawda onı basshılıqqa alǵanlıǵı bayqaladı. Priscian grammatikasını mekteplerde oqıw qollanbasıpatında keńnen qollanıwı menen birge orta ásirlerdegi grammatikalıq izleniwler, til tuwralı koncepciyalarushıntıykarǵı bazaxızmetin atqaradı.

³ Etimon – shınlıq, logos – ilim

⁴ Donatus A. Arsgrammatika. Grammatici Latini. Bd. 1-4, -Leipzig., 1964.

⁵Priscianus.InstitutionumgrammaticarumlibriXVIII, -Hertz.,1855-1859.

Tiltuwralı antik dáwir ilim tańqalarlıqtay jetiskenliklerimenen birge ayırım kemshiliklerinedeiye. Áyyemgi hind til biliminde gidey tildiń tariyxı rawajlanıw basqıshların túsınbedi, tildi úyreniwde grek yamasa latin tili menensheklenip, eń bolmaǵanda usı eki tildi bir-birine salıstırmalı baǵdarda úyreniwge umtıladı. Antik dáwir grammatistleriniń filosoflardan ǵárezliligi, yaǵnıy ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń biri sıpatında úyreniliwi orta ásirlerge de óziniń tásirintiygizdi, grammatikalıq kategoriyalar dılogikalıq kategoriyalardıń quramında qaradı. Til tuwralı antik dáwir ilimi ózine tán bolǵan bul ózgeshelikti keyingi ásirlerge miyrasetip qaldırdı.

Biraq sonıńmenen birge, Vilgelm Tomsenniń ayırıqsha atap kórsetkenindey, «XIX ásirge shekem Evropa grammatikalıq sisteması grek lingvistikalıq táliyatı tiykarında rawajlandı». ⁶

Arabilbilimi

VII-XIII ásirlerdegi arab til biliminiń jetisken tabısları zertlewshiler dikópshilik jaǵdayda tań qaldıradı. Evropa ilimpazları arasında tek arab til bilimi emes, ulıwma arab ilimine gumanlanıwshılıq penen qaraw faktleri ushırasadı. Olar arab iliminiń tabısların tánalǵı sıkelmey, arablar tek antik dáwir diń mádeniy baylıqların ózlestirip ózlerinde saqlap qaldı hám aradan ásirlerdiń ótiwi menen Evropaǵa jetkerip berdi. Arablar diń xızmeti usınıń menen sheklenedi degen kóz-qarasqa isendirmekshi boladı. Arab ilimi hám mádeniy miyrasların dıqqat penentereń úyreniw bul natuwrıkóz-qarasekenligi kórsetedi. Arablar áyyemgi dáwir diń mádeniy baylıqların tek ǵana saqlawshılar emes, al geografiya, tariyx, matematika, astronomiya, medicina h.t.b. ilim tarawları boyınsha dóretilgen ilimi miynetleri menen dúnya júzilik mádeniyattıń rawajlanıwına úlken úles qosqan. Arab ilimpazlarınıń miynetleri olardıń (arabilimpazlarınıń) tereń bilimli hám miynet súygishi ilimpazlar bolǵanlıǵında lıleydi.

Arablarda da áyyemgi hindlerdegi kibi til tuwralı ilimniń payda bolıwın axalıqtıń awızeki sóylew tili menen diniy kitaplardıń tili ortasındaǵı ayırma shılıq bolıwı hám onıń úyreniw zárúrligi tásir etti. Jáne de islam dinindegi qásiyetli kitap esaplanatıǵın «Quran»nıń arablardan basqa islam dinindegi xalıqlarǵa túsini klibolıwı ushın, ekinshi tárepten klassikalıq arab tilin kóp sanlı arab dialektleriniń, sonday-aq arablardan basqa xalıqlardıń tilleriniń tásirinen qorǵaw wazıypası buǵan belgili dáreje de tásirintiygizdi. Bul ámeliy wazıypalardı sheshiw barısında arablar dıń tiltuwralı ilimi áyyemgi İndiyahám Greciyaǵa salıstırǵanda basqashajol menen rawajlanabasladı.

---

⁶В. Томсен. История языковедения до конца XIX в. - М. Учпедгиз, 1938, с. 25

Áyyemgi hind, grek grammatikalıq táliymatınıń til tuwralı arab ilimine tásirisezilgeni menen olardıń kóshirmesi sıpatında bahalaw qáte bolǵan bolar edi. Arabtilinińqurılısı birtárepten hindtilinen, ekinshitáreptengrektilinen pútkilley ózgeshe liklergeiye.

Arabtil biliminiń ózinetán ózgeshelikleriniń biri - semittilleriniń fonetikalıq, morfologiyalıq hám leksikalıq quramıntereń hám maydatıllık qubılıslardı hártárepleme bayanlawı jaǵınan ajıralıp turadı.

Solay etip, grektil bilimindegi ulıwmatıllık kategoriyalardı, hindtil bilimindegi til qubılısların bayanlawdıń ulıwmalıq principlerin basshılıqqa ala otırıp arab filologları olardı jańa mazmun menentolıqtırdı.

Arab til biliminiń qalıplesiwi hám tez rawajlanıwına VI ásirdegi tariyxı jaǵdaylartásir jasadı. 632-

jılı arab xalifatlıǵı payda boldı onıń shegaraları arablardıń jeńisli atlanıslarınan soń Jaqın hám Orta Shıǵıstı, Indıyanıń belgili biraymaǵın, Kavkaz, Arqa Afrika, İspanıyanıń ayırım aymaqların óziniń ishine aldı. İslam dini menen arab tili bul aymaqlarǵa keńnen tarqaldı. Arab tili islam diniń eń jaydırdı waǵıeń tiykarǵı qural boldı, mámleket tibasqarıw, bilimlendiriw hám ilimiy izertlew jumısları arab jazıwında jazıldı. Arab dúnyası sol dáwirlerde tábiyiy hám gumanitar ilimler tarawında kúshli rawajlandı. Arab jazıwındaǵı mádeniyatıń rawajlanıw procesine xalifatlıqqa kirgen kóplegen millet hám xalıqlar wákilleri qatnastı. Basqa millet wákilleri ushın arabtilin hám jazıwın úyreniw, biliw húrmetli isesaplandı.

Sebebi, islam diniy túsiniǵinde, alla tala qurandı Muhammed payǵambarǵa arab tilinde jetkergen, degen isenim bar edi. Bul jaǵday Arab xalifatlıǵında arabtiliniń basqaxalıqlardıń tiliniń üstinen üstemligintámiyinledi. Qurandı basqatıllerge awdarma jasaw qadaǵan etildi, diniy parızlar, arab tilinde orınlanatıǵın boldı. Arab tiliniń tazalıǵın saqlawǵa mámleketlik kólemdegi áhmiyetli máselesıpatında qaraldı.

Arab jazıwı islam dini payda bolmastan burın-aq qalıplesken edi. Finikiy jazıwınıń tiykarında aramey jazıwı, aramey jazıwınıń tiykarında b.e.sh IV - b.e. İásirlerinde nabatey jazıwı payda bolǵan edi. Nabatey jazıwı arab tilinde sóylewshi qawimler tárepinen Sinay yarım atawı hám Arqa Arabiyada VI ásirge shekem qollanıladı. Arab jazıwı konsañant-háriplik jazıwı bolıp, onda jazıwlar qatarlar ońnan shepke qaray jazıladı.

Arablardıń ózinetán bolǵan jazıwı VI ásirdeń baslarında arab Laxmid xalifatlıǵınıń paytaxtı Xıraqalasında qalıplesebaslaydı. VII ásirdeń ekinshiyarımında sozımlı hám qısq adawıslı lardı, dawıssız seslerdiń qabatlasıw qubılıslarınańlatıwushın háriplerdiń nastı, ús tine qoyılatıwındı kritik belgiler (fatha, kasma, tanwin, sukun, zammah. t. b) qabiletildi, bu

rınbarlarıjetilistirildi.

Islamtariyxında Ospan xalifalıqetken 644-

656 jılları Qurani Kárimnińayatların xat qat úsiriw, sistemaǵasalıw hám Quranniń nusqal arını kóbeytiw getapsırma boladı. 651-jılı Qurandı birinshi mártebe qaǵazǵa jazıp rásmiylestiriw tiykarında bul jazıw mámleketlik kólemde tastıyqlandı. Bul wazıypalardı orınlaw barısında Quranniń tekstin durıs oqıw, ondaǵı hár bir súreniń, sózdiń

ańlatatuǵın tuwrahámawıspalı mánilerin úyreniwhám túsiniksózlerin jazıw zárúrligitu wıladı. Muhammed payǵambardıń kúyew balası Áliy xalifalıǵınan on jıldan soń Abul-Asvad al Duali degen ulamaǵa Qurandaǵı súrelerge hár qıylı túsini beriw getıyım salıw, onıń durıs oqılıwhám maytılnormaların islep shıǵıw wazıypası tapsı rıldı.

Olar arab til grammatikasın izertlewge háreket etti. Abul Asvad al-Dualisózlerdi úsh sóz shaqabına ajıratı: atawısh sózler, feyiller hám kómekshi sózler. Qısqadawıslılarushın qosımshatańbalarkirgizdi, sóz ózgeriw máselelerin úyreniwge háreket etti. Abul Asvadanıń shákirti Yaxiya ibn Yamar, Anbasa ibn Madan al-Fixri hám olardıń ishindegi eń talantlısı, sońǵılıǵında Basra mektebinin tiykarın salıwın Abu Amir ibn Omaras-

Sakafı boldı. Orta ásirlerde arab til biliminde ğeńájayıp dóretpeler VIII-

XIII ásirlerde, mongol-tatarlardıń jawlapalıwshılıǵınan

aldındóretilgenligi kóriwge boladı.

Ayırım hújjetlerdegi maǵlıwmatlar 1453-jılı Konstantinopol qalasın türkler jawlapalǵanǵa shekemgidawırdedearab tilshileribelseneháreketetkenintastıyqlaydı.

Arab tilshileri ózlerine shekemgi til biliminde qol jetken tabıslardı, máselen, áyyemgi grek filosofiyası, á sirese Aristotel miynetlerindegi, sonday-aq, hind til biliminiń jetiskenliklerin tereń ózlestirip arab til biliminiń rawajlanıwına paydalıtáreplerin qollanǵan.

Dáslepki grammatikalıq miynetler Evfrat hám Tigr dáryaları basseynindegi kúshli rawajlanǵan civilizaciya-oshaqları Basra hám Kufa qalalarında payda boldı. Bul eki mektep wákilleri bir neshe ásir dawamında bir-biri menen ilimiy tartıslar tiykarında rawajlandı.

Basra hám Kufa mektepleriwákilleri Quranniń oqılıwı boyınshaislam dúnyasında tán alınǵan jeti úlginin ekewin dóretti. Birewin Kufa mektebi wákili al-Kisay, ekinshisin Basra mektebi wákili Abu-Ámir Inb al-Alla dóretti. Quranniń úlgilitúrde oqılıwı

házirgidawırdede óz áhmiyetin joǵaltqan joq. Pátin túriboyınsha muzikalı tillerge kiretuǵın arab tilinde hár bir sózdi tásirli etip jetkeriw seslerdi qısqahám sozımlı artikulyaciya daaytıw máselelerine baylanıslı.

Arab til biliminiń tiykarın salıwshı Xalil-Ibn-Axmad al-Faraxidi (791-

jılıqaytı bolǵan) esaplanadı. Onıń «Kitab-al-ayn» (Ayn háribi kitabı) miynetini arab tiliboyınshadóretilgentúsindirme sózlik.

jılı Basra mektebiniń kórnekli wákilishıǵı sı boyınsha iraniy, al Faraxididiń shákirti Sibav eyxidiń (onıń tolıq ismi - shárip i Abu-Bishr Amr Ibn Usman Ibn Kanbar al-Basrıy) arab filologiyasında grammatikalıq táliymatqa tiy karsalǵan «al-Kitab» miynetini dóretildi. Bul miynet arab tili grammatikasını boyınsha usı waqıtqa shekemgi izertlewlerdi juwmaqlastırıwshı, belgili bir sistemaǵa túsirgen miynet. Sibav eyxiniń bul miynetinde hárbir grammatikalıq kategoriyalarǵa keń túrde anıqlama beredi. Bul anıqlamalardı tastıyıqlaw ushın Quran hám eskipoeziyalıq shıǵarmalardan 1000 nan aslam mısallar keltiredi. Sibav eyxidiń tereń ilimiy túrde jazılǵan bul miynetini tek Basra mektebi wákilleri tárepinen ǵana emes, al Kufalıng lingvistikalıq mektebi wákilleri arasında damoyınlanǵan. Onıń grammatikalıq táliymatınıń sistemalıǵı, ilimiy juwmaqları sońǵı ásirlerdegi arab filologları tárepinen tánanılǵan.

«Al-

Kitab» tıtúsini wushın Basra hám Kufalıng lingvistikalıq mektepleriniń ilimiy tartıslarında máselelerin bilip talap etiledi. Bul eki mektep wákilleri arasındaǵı tartıslar faktler tiykarında arab tili sistemasın bayanlaw hám normalastırıw máselelerine baylanıslı. Sonday-aq, Basra hám Kufalıng mektebi wákilleri ortasında arab tilini grammatikasını boyınsha keskin pikirlert tartıslı alıp barıldı. Basralılar qurannıń tilini hám poeziyalıq dóretpelerde klassikalıq normalardıń qatań saqlawdıń tárepdarları boldı, al Kufalılar awızeki sóylew tilinde sintaksislik qatań normalardan bir qansha dárejede shetlewge boladı dep esapladı. Olar arab orfoepiyasınıń úlgisi sıpatında jazdıq dialektiń usınadı.

Kufa lingvistikalıq mektebi wákilleri - túbir feyil dep birinshi bet, házir gimáhál, birlik sanda hám mujskoy rodtaǵı feyillerdi esaplaw kerek, - dese, Basra lingvistikalıq mektebi wákilleri qosımsha máni bildirmeytuǵın grammatikalıq kategoriyalardı esaplaydı. Basra hám Kufa mektepleri ortasındaǵı ilimiy tartıslar arab til bilimindegi grammatikalıq terminlerdi qalıplestiriw máselesinde baylanıslı. Eki mektep ortasında 13 grammatikalıq termindin qollanıw boyınsha ayırmaslıqlar bar: anıq dárejede gikelbetlik feyil, almasıq, sóylewshini hám tınl awshıǵa aldınanıq bolǵan almasıq, ajratıwshı almasıq, bayanlawısh, sheklew, «la» biykarlaw janapayı, kelbetlik, teń baylanıstırıwshı dáneker, biykarlawshı janapay, sep lenetuǵın hám seplenbeytuǵın ata wıshsózler, bet lenetuǵın hám bet lenbeytuǵın feyiller.

Basra hám Kufa lingvistikalıq mektepleriniń tiykarǵı wákilleri tómendegiler: Kufalı mektebiniń tiykarın salıwshı Abu Jafar Muxammed Inbal-Xasan Ibn

Abi-Sara ar-Ruasi bolıp tabıladı. Onıń shákirtleri al-Kisai, Abu Zakari Yaxi ibn Ziyada ibn Abdulla ibn Manzuraad-Daylamial-Farri. Kufalıng lingvistikalıq mektebine

Basra hám Kufa mektepleri ortasındaǵı ózgeshelikleri tuwralı traktatın avtorı, belgili grammatist Abul-Abbas-Axmed Salabaniydi kergizedi. Basra mektebiniń tiykarın salıwshı Abu Amir ibn Umara s-Sakafi bolı pesaplanadı. Ol

grammatikalıqónertuwralımıynetdóretkenAbul-Asvadanıńshákirti.Abul-Asvadanıń ekinshi shákirti de, Basra mektebiniń kórnekli wákilleriniń biri bolıpjetilisedi.Ol Ábiw-Abdraxman-al-Xalilibn Tamilmaal-Faraxidi.

Sivabeyxidiń «al-Kitab» miynetinde bulardan basqa -al-Mazini, Abul-Xasanal-Axfashal-Avsat,ad-Dabbi,Xamidal-Axfashal-Akbar,SalıxibnIsxakalDjarmi h.t.b. ilimpazlardıńatıkórsetilgen.

762-jılı Arab xalifatlıgınıń basqarıw-siyasiy hám mádeniy ómiri jańa paytaxtBağdadqalasınakóshirildi.BağdadgrammatistleridáslepkiwaqıtlarındaKufalı ardıńprinciplerinqollap-

quwatlağanbolsada,sońınalaBasramektebiwákillerinińkonceptciyalarınbasshılıqqaaldı,nátijjedebulekimekteptindeunamlı táreplerin ózinde jámlestirgen Bağdad mektebi qalıplesti. Bağdad mektebiwákilleri tiykarınan aǵartıwshılıq jumısları menen shuǵıllanıp arab tili boyınshakóplegenoqıwqollanbalardóretti.Buloqıwqollanbalardaarabtiliboyınshamaǵlıwmatlaranıqhámqısqalogikalıqtúrdebayanlangan.BasrahámKufamektebiwákiller iortasındaǵıilimiytartıslartómendegıilimiymiynetlerdeizertlengen:

1. Bağdad grammatika mektebi wákili Abul Xasan ibn Kaysonnıń «BasrahámKufagrammatikamektebi wákilleri izertlegenmáseleler»miyeti;

2. BağdadgrammatikamektebiwákiliKamaliddinibnAbuSayyidal-Anbarydiń(1119-1181)«BasrahámKufailimpazlarıortasındaǵıtartıslımáselelergeqalı,insappenenqatn asjasaw»miyeti.Bulmiyetteavtorekimektep ortasındaǵı 121 tartıslı máseleńi kórsetip, sol máselelerdiń jetewinde Kufagrammatikalıq mektebi wákilleri keltirgen dáliller isenimli dep kórsetedi, al qalǵan14máseledeavtorbasralıilimpazlardıń pikirlerin qollapquwatlaydı.

3. Ubul-BaqoUbkariydiń(1143-1219)«BasrahámKufatilshileriortasındaǵıtartıslı máseleler»degen miyneh.t.b.

Arab ilimpazlarınıń til bilimi tarıwındaǵı tabısları tómendegilerden ibarat:Áyyemgihind,grekgrammatistlerinenózgesheligiarablarseshámháriptiń,sóylew tili menen sóylew sesiniń grafikalıq simvolınıń óz ara ayırmashılıǵı, tilseslerin aytıw menen olardı jazıwdıń ayırmashılıǵın anıqladı. Seslerge sıpatlamaberiwde fiziologiyalıq principke súyenedi, akustikalıq tárepi de belgili dárejede bashlıqqaalındı.

Fonetikatarawındaarabseslerinińartikulyaciyalıqózgesheliklerinanıqlawǵa, seslerdiń kombinatorlıq ózgerislerine tiykarǵı dıqqat qaratıldı. Dawıslıhám dawıssızseslerdińbir-birinetásiri,metateza,eliziyaqubılıslarıúyrenildi.

Sibaveyxi arab tilindegi 29 dawıssız sestıń 16 jasalıw ornın kórsetedi, soǵansáykes arab tilindegi seslerdi klassifikaciya jasaydı. Arab til biliminde fonetikalıqizertlewlerdińrawajlanıwınabelgilidárejedeQurandıqıráátkesalıpoqıwǵa

baylanıslı seslerdi sozımlı hám qısqa aytıwǵa qoyılatuǵın talaplar da óziniń tásirintiygizgen desekqátelespeymiz.

Sózlerdi sóz shaqaplarına klassifikaciya jasawda Aristotel klassifikaciyasın bassılıqqa aladı hám úsh sóz shaqabı feyil, atawısh hám kómekshi sózler barekenligin tánaladı.

Arab tilshileriniń jetiskenlik tárepleriniń biri - semit tilleri ushın xarakterlibolǵan, ishki fleksiya qubılısı tiykarında ózgeriske ushıraytuǵın úsh dawıssız esten turatuǵın túbirmorfematúsinigin anıqlawı bolıptabıladı.

Áne usı morfologiyalıq kategoriya XVIII-XIX ásirlerde gievropalینگvistleriniń grammatikalıq táliymatına, anıqıraǵı F. Bopptıń salıstırmalı-tariyxıy til bilimine úlken tásirintiygizdi.

Arabilimpazları grammatikanı sintaksis, morfologiya hám fonetikaǵa ajratıp úyr endi, sonday-aq, sóz jasalıw hám etimologiya máselesine belgilidárejede dıqqat awdardı. Arab tiliniń ózine tán ózgesheliklerin anıqlaw máqsetinde sintaksis hám morfologiya arab til biliminde tereń izertlenildi, bul jaǵday eski grektil biliminde de, eski hind til biliminde de ushıraspaǵan edi. Sintaksistıń wazıypası - gápti struktural-

semantikalıq jaqtan analizlew bolıptabıldı. Eki atawısh sóz, yamasa atawısh penen feyil or tasındaǵı subyekt-

predikat qatnasları úyrenildi. Gápler qospa hám jay gáplerge ajratıldı. Gáptińekinshidárejeli aǵzaları klassifikaciya jasaldı hám olardıń atqaratuǵın xızmeti anıqlanıldı. Sóz dizbeginde gisózlerdiń jupkerlesiw, basqarıw, izafetlik baylanısları úyrenildi. Morfologiyada sóz shaqapları hám olardıń forma jasawdaǵı ózgeshelikleri izertlenildi, atawısh sózler, feyiller hám kómekshi sózlerdiń 27 túrikórsetildi.

Arab tilshileri ádebiy til hám dialektlerdegi sózlerdi úyreniwge háreket etti. Gónergen sózler, ózlestirilgen sózler, bir mánili hám kóp mánili sózler, sózdiń tuwra hám awıspalı mánileri úyrenildi. Leksikografiya tarawında ádewir tabıslarǵa erisildi. Xalil ibn Ahmedtiń «Kitab-al-ain» miynetibul tarawdaǵı eń dáslepki miynetlerdiń bir bolıp sózliktesózdiń túbiri eki, úsh, tórt, bessesteni barat bolıwına baylanıslı, dáslep eki sestenturatuǵın sózler berilgen. Sózlik dúziwdiń bul dástúri úsh ásir dawamında saqlanıptúrdi.

Arab til biliminiń eń joqarı jetiskenlikleriniń biri leksikografiya tarawı bolıpesaplanadı. Arab lingvistleri oǵada bay leksikalıq materiallar jıynadı. Sinonimlersózligi, túsendirme sózlik, siyrek ushırasatuǵın sózler sózligi, ózlestirilgen sózlersózligi, eki tillik sózlikler dúzgen. Máselen, qılısh sóziniń 500 sinonimin, arıslansóziniń 500 sinonimin, túye sóziniń 1000 sinonimin jıynap arab tiliniń leksikalıq baylıǵın atap kórsetedi. Xásirdiń talantlı filologlarınıń biri Xamzaal-Isfaxani

«baxıtsızlıq» sóziniń 400 sinonimintawıp, «baxıtsızlıq» atamasınıń ózi baxıtsızlıq, -dep

atapótkenedi.

Ana tiliniń sózligin dúziwde arab tilshileri kóp miynet etti. Al-Firuzabadi genilimpaz Kamus (ocean) dep atalǵan 60 tomliq sózlik dúzgen.

Bulardan basqa X ásirniń aqırında Al-Djauhari degen ilimpazdıń 40 000 sózden ibarat «Sıxak» degen, Al-Geravide genilimpazdıń 10 tomnan ibarat «Leksikologiyaǵa jetilisiw» dep atalǵan sózlikleri dúzilgen. Bul sózliklerde sózler arab alfavititiykarında berilgen.

Islam dúnyasında tildin payda bolıwı tuwralı diniy-filosofiyalıq baǵdardapikirler tartısı boldı. Arab filologiyasında tildin payda bolıwı tuwralı úsh túrli kóz-qarastı kórsetiw múmkin: a) Til alla-taala tárepinen adamǵa inám etilgen; b)

Til adamzat jámiyetiniń dáslepki basshıları arasındaǵı kelisim tiykarında paydabolǵan; v) Adamǵa alla-taalatárepinentildin tiykarǵı azsandaǵı elementleri jiberilgen, soń adamzat tárepinentil rawajlandırılǵan.

Arabtil biliminde tildin paydabolıwı tuwralı ideyalar diniy kóz qarastan bayan etildi: Til alla taalatárepinentil dúzilgen, alla taala Adamataǵatildi inám etken, Muhammed payǵambarǵatildiń baylıqlarınan qalayıpay dalanıw hámtildirawajlandırılıwı jollarınan xabar jetkizgendeptúsin diriledi. Tildin paydabolıwında diniy kóz-qarastadálilleytuǵın ilimpazlartoparı arabtiliniń basqatillerdenayırıqsha til ekenligin, dúnyada birinshi ret arab tiliniń payda bolǵanlıǵın dálilleygeumtiladı. Ekinshi topardaǵı ilimpazlar, til danıshpan adamlardıń jámáátlık miynetiniń jemisi, adamlar arasında kelisim tiykarında payda bolǵan dep esaplaydı. Arabtil bilimindegi Basrahám Kufamektepleriniń wákilleri islamdininiń tiykarǵı jazba esteligi esaplanatuǵın «Quran»nıń tilin, sonıńmenen birge kópshilik jaǵdaydas óylewtilinormaların úyrendi. Buláyyemgidáwirdegi hind, qıtay, grek, rimlingvistikasında ushıra spaytuǵın qubılıs.

Zamaxshariy

Abdulqasım Maxmud Ibn Omar 1075-jılı 19-mart kúni Xorezm oypatında házirgi Turkmenstannıń Tashawız walayatı aymaǵında Zamaxsharawılındat uwılǵan. Usıǵan baylanıslı Az-Zamaxshariyla qabınaiye. 1144-jılı 14-aprelde Urgench qalasında qaytı bolǵan. Ol xat tanıwdı, kitap oqıwdı óziniń ákesinen úyrengen. Ákesi medresede imam katib bolıp islegen. Bunnan soń Xiywada Abu Mudar degen ustazǵa kirtboladı. Soń Buxaramedresesinde ilimintereńlestirgen. Buxaradan soń Baǵdatqa, onnan Mákke-Mádiynaǵa barıp sol jerdeeki jil jasaydı. Ol arab tilleri boyınsha óz zamanınıń sawatlı adamı bolıp jetilisedi. Shayıxlıq dárejege jetisedi. Xorezmge qayıp kelgen keyin birayaǵı aqsaq bolıwına baylanıslı Urgenchtegi medresede xat kóshiriwshi-katiblik

xizmet

penenshuǵıllanǵan. Ózzamanınıń bilimdan, sawatlı adamlarınan mol bilim hám tájiriye
lerdi úyrenip Zamaxshariy ózdáwiriniń talantlı shayırı, ilimpazı hám mádeniy xizmetkeri
bolıp jetilisedi. Arabtilindegi kitaplardı tereń úyreniwi

nátiyjesinde arab grammatikası hám leksikası, arab poeziyası hám stilistikası boyınshaili miytraktatlar jazǵan.

Zamaxshariy xajı saparınabarıp, Mákkede eki jıl jasap kelgen keyin «Muxaddimat-al-adab» miynetin 1137-jılı jazıp pitkergen. Óziniń bul miynetin 1127-1156-

jılları Xorezm mámleketin basqarıp turǵan Abdul Muzaffar Atsız degen patshanıń húrmetine arnayıp jazǵan. «Muxaddimat-al-adab» («Ádeplilikke kirispe») miyeti leksikografıyalıq sózlik bolıp tabıladı. «Muxaddimat-al-adab» miynetiniń eki kóshirme nusqası saqlanıp qalǵan. Birinshisi, 1305-jılı kóshirilgen nusqası, ekinshisi, 1492-jılı kóshirilgen nusqası. Mazmunı boyınsha bul miyнет arabsha, túrkshe, mongolsha sózlik. Zamaxshariydiń bul sózliginiń jetiskenliktár epleriniń biri sózler alfavit tártibinde berilgen. Sózlerdiń tuwra hám awıspalımánilerituwralı túsini kberedi. Awıspalımánilerdiń paydabolıw sebebin túsindi redi. Sonday-

aq, sózshaqapları tuwralı túsini kberilip tiykarǵı úsh sózshaqabı barekenligin aytağı. 1. Is m-atawısh sózler, 2. feyil, 3. kómekshis sózler hám feyildiń sepleniw úlgilerin kórsetedi. Sonday-aq, bul sózlikte 3500 dey sózler, arab naqıl-maqallarınıń dizimi berilgen. «Muxaddimat al-adab» miyeti birinshimártebe 1706-jılı Xoja Iskah Ependi tárepinen osmanlı túrki line awdarma jasalǵan. Sońın ala francúz, nemis tillerine awdarma jasalıp Parij, Leipcig, Vena, Leiden qalalarında jarıyalanǵan. Nemis ilimpazı Vatzastayn «Muxaddimat al-adab» miynetiniń Evropadaǵı qol jazba fondlarında saqlanatuǵın jeti nusqasını salıstırmalı úyrenip 1850-jılı Leypcigta eki tom túrinde kritikalıq tekstin baspadan jarıyaladı. Zamaxshariy óziniń keyninde 50 den aslam miynetler qaldırǵan.

Arab grammatikası boyınsha «Al-Mufassal-fisañatal-ırab» miynetin avtor Mákke qalasında 1121-jılı jazǵan, mánisi «Fleksiya óneri haqqında tolıq kitap» degeni bildiredi. Bul kitap arab tili grammatikasın úyreniwde áhmiyetli qollanba sıpatında shıǵısh ámbatıs mámleketlerinde abırayǵa erisken, qollanıwdabolǵan.

Zamaxshariydiń bul miynetibelgilar abtilshisi Sibaveyxidiń arabtili grammatikası boyınsha jazılǵan «Al-kitab» miynetinen keyin ekinshi orında turadı. Hátte Siriyahákimi Muzafariddin Musakim de kimaz-

Zamaxshariydiń bul miynetiny adtan bilse, oǵan 5000 gümisteńge pul hám sarpay jabıwǵ awáde bergen. Bir qansha adamlardıń Zamaxshariydiń bul miynetiny adlapsawǵanı alǵanlıǵı dereklerdekeltiriledi. Bul mısál Zamaxshariydiń bul miynetiniń soldáwirlerde de qanshama dárejede joqarı bahalanǵanın kórsetedi. «Al-Mufassal» miynetiniń bir qol jazba nusqası Tashkentte Beruniyatındaǵı Shıǵıstanıw insti tutınıń qol jazbalar fondında 5198 shifrı menen saqlanadı. Bul miynet 1873-jılı ilimpaz J.R. Brosh tárepinen nemis tiline awdarma jasalıp 1859-jılı

Kristyanadajárialangan.

«AlMufassal»dínkópsanlıkkommentariyalarınıńishindegieńkeńtarqalǵansiriyalıgrammatistMuwaffaq al-Xalabiy(1158-1245)tárepinen jazılǵan

kommentariya bolıp esaplanadı. Bul kommentariya 1882-jılı Leipciq qalasında ekitomtúrinde járiyalanğan.

Zamaxshariydiń «Al-mufassal» miynetiqurılısı boyınshatórtbólimnenibarat: 1) Ism, 2) feyiller, 3) kómekshi sózler, 4) ism, feyil, kómekshi sózler aralasqollanğan halatlar.

Zamaxshariydiń bunnan basqa da «Al-muhajat bil-masoil an-nahviya av-ahajiy al nahviya» (Grammatika máselelerine tiyisli jumbaqlar), «Al-unmuzaj fin-nahvij» (Grammatikalıqúlgilerhaqqında), «Samiymul-arabiya» (Arabtilinińnegizi), «Al-mujam al arabiy al farsiy» (Arabsha-parsışha toplam), «Al-mufrad va-l-muallaffin-nahvi» (Grammatikadabirlikhámkóplik), «Diyvanut-tamsiyı» (Assimilyaciya haqqında kitap), «Sharx, abyat kitab Sibaveyx» (Sibaveyxi kitabıbáyitlerinińshárhi) miynetleribar.

Zamaxshariydiń «Grammatikaǵatiyislijumbaqlar» miyneti Mákkehámeldarları nıńbiri Ulayibn Vahhosǵasawǵaetilgen. Ulayibn Vahhos ózdáwirinińsawatlikisileriniń biribolǵan. Avtordıń «Grammatikalıqúlgilerhaqqında» miyneti «Al-Mufassal» miynetiniń qısqartılǵan túri. Bul miynet 1900-jılı Stambulda, 1901-jılı Kairda basqa avtorlardıń miynetleri menen birge toplamdajáriyalanğan. Zamaxshariydiń «Arab tiliniń negizi» miyneti Baǵdadta Iraq milliy muzeyiqasındaǵı kitapxanada 1002 shifr menen saqlanadı. «Arabsha-parsışhatoplam» depatalatuǵın miynet Doktor al-Hufiy tárepinen túrki lineawdarmajasalıp, 1951-jılı Stambul qalasında járiyalanğan. Bul miynettiń Vatzastayntárepinentayarlanǵan baspa sı 1843-jılı Leipciqte járiyalanğan. Zamaxshariydiń «Grammatikadabirlikhámkóplik» depatalatuǵın miynetiniń bir qol jazbası Stambuldaǵı Kúprili kitapxanasında 1393 shifrı menen saqlanadı. Bul miynet Iraq ilimpazı Bahiyja bakir al-Husniy tárepinen izertlenip Iraq İlimler Akademiyası jurnalınıń 1967-jılǵı 15-sanında járiyalanğan. Zamaxshariydiń «Sibaveyxi kitabıbáyitlerinińshárhi» miynetiarabilimpazı Sibaveyxi diń arabtiligrammatikası boyınsha jazılǵan kitabın analizlewge baǵışlanǵan. Bul miynettiń bir qol jazbası Stambuldaǵı Ahmedas-Saliski kitapxanasında saqlanadı. Qol jazba 111 bettenibarat.

Maxmud Qashǵariydiń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti

Maxmud Qashǵariydiń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti XI ásirde jasaǵantúrkiy qáwimleriniń tilinen maǵlıwmatberiwshibahalımı ynetbolıptabıladı. Avtordıń tolıq atı Maxmud Ibn-al-Xusain. «Devanu-luǵat-it-türk» degen ataması biziń tilimizde «Túrkiy tilleriniń sózligi» degen mánini bildiredi.

Bul miynettiń qashan jazılǵanı tuwralı maǵlıwmatlar, miynettiń III tom, 166-betinde ushırasadı: «tórtmárte bek ózden ótkeriptek sergennen soń hijriy jilesabında 466-

jılı (yaǵnıy1072-jılı)jazıppitkerildi»,-dep jazadıavtor.

«Devanu-luġat-it-türk» tiń qol jazba nusqasınıń tek bir danası saqlanġan. Házir bul qol jazba nusqa Stambuldaġı milliy kitapxananıń Áli Ámiri fondında saqlanbaqta. Bul qol jazbanı 1288-jılı 1-avgustta Mahmud Qashġariydiń ózi

jazǵantúpnusqadan aradan eki júzil ótkennen keyin siriyalı alım Muxammed ibn Abubak ir ibn Abdulfatxas-Savi (al-Damashqiy) degen adam kóshirgen, sol kóshirmen usqabizge kelip jetken. Kólemi 319 bet qaġazǵa jazılǵan, qaġazı qıtayda islengen, bekkem hám qalıń qaġaz. Nusqanıń ayırım jerleri óshken. «DLT» miyneti arab grafikasında, arab tilinde jazılǵan.

Miynettiń ózinde qay jerde jazılǵanı tuwralı maǵlıwmatlar ushıraspaydı, biraq 1074-jılı Baġdat xalifası Muktedge sawǵağa berilgeni tuwralı maǵlıwmat bar. Soǵan qaraǵanda Maxmud Qashġariy óziniń 40 jıl ġashamalastır kiy qáwimler hám qalalarınatlı, eshekli, piyadalapgezıp materiallardı jıynap bolǵanнан keyin Baġdat sháhárine kelip sol jerde jıynaǵan materiallardı sistemaǵa salıp tórt jil dawamında jazıp pitkergen bolıwı múmkin. Baġdatta jazılǵan dep boljaw jasawǵa qosımsha tiykar bolatuǵın nárese XI ásirde Irakta túrkiy qáwimleribasım kópshilikti quraytuǵın edi hám türk seldjúklerdiń shıǵıstan batısqa qarayıraq, Iran, Armeniya, Greciya jerlerin basıp alıp atırǵan waqıtı edi.

Toǵız ásir dawamında ilim ushın belgisiz bolıp kelgen «DLT» miynetiniń nusqası XX ásirdiń basında tabıldı. Mahmud Qashġariydiń bul miynetini uzaq ásirler dawamında esap-sansız arabádebiyatlarınıń arasına tabılmaq kelgenedi.

Bul miynettiń qalay tabılǵanı tuwralı türk ilimpazı Besim Atalaydıń «DLT» tiń türk tiline awdarmasında maǵlıwmatlar ushırasadı: Stambul qalası Saflar bazarında ġı kitapshı Burxan ápendige Nazif patshaniń xızmetshileriniń birisi satılatuǵın kitap ákeledi. Burxan ápendi kitaptı satıw ushın bilimlendiriw bólimine alıp baradı. Bilimlendiriw bólimi 30 türk lirasına bul kitaptı qımbat kórip satıp almaydı.

Bunnan soń Burxan ápendi qol jazbanı Ali Ámiri degen bir qansha xatsawatı bar adamǵa kórsetedi. Ali Amiri kitaptıń qunlı miynet ekenigin kórip 30 liraǵa satıp aladı. Burxan ápendige qosımsha 3 lira komisıon xızmet haqısın tóleydi. Ali Amiri kitaptı alǵanнан keyin adamlarǵa bul kitaptıń áhmiyeti tuwralı kóp mártebe aytsa da hesh kimgе kórsetpeydi. Ziya Gokalp degen baspaxana iyesi kóp mártebe ótinishetsede oǵan bermeydi.

General Sadriazam Talat pashanıń iske aralasıwı menen Kilisli Axmed Rifat Bilge degen ilimpaz hám baspaxana iyesi 1915-1917 jılları úsh tomnan ibarat kitap etip bastırıp shıǵaradı. I, II tomları 1915-jılı, III tomi 1917-jılı basıldı.

Solay etip, türk dúnyasınıń ájayıp jazba estelikleriniń biri «DLT» miynetije q bolıw qáwpiinen qutqarıldı. Kitaptıń Ali Amiri sıyaqlı sawatlı, Kilisli Rifat sıyaqlı ilimge keń qızıǵıwshı baspaxana iyesi neduskeliw bul miynetije q bolıp

ketiwqáwpinen qutqardı, bul olardıń tyurkologiyaǵaqosqanúlkenúlesi bolıptabıladı.
MaxmudQashǵariydiń«Devanu-luǵat-it-türk»miyneti1915-1917-
jıllarıarabgrafikasındaKilisliRifat tárepinen
Stambulqalasındabasılıpshıqqannankeyin bul miynet pútkil dúnya tilshi ilimpazları
arasında úlken qızıǵıwshılıq
oyattı:BreslavqalasındaǵıuniversitetińsemittilleriboyınshaprofessorıKarlBrokelma
nilimpazlararasındabirinshiretbulmiyettinemistilineawdarmajasadıhám1928-
jılıBudapesht-
Leypcigqalalarındakitapetipbastırıpshıǵardı.Turkiyadabulmiyettitürktilineawdarm
ajasawǵabirinshilerdenbolıpkirirkenKilisliRifatbolıptabıladı.Ózinińbildiriwineqara
ǵandabirinshidúnyajúzilikurıstıńaqrındayaǵınıy1918-
jılı22dápterdenibarat«DLT»miynetinińtürkshegeawdarmasınbilimlendiriwministrli
gine120liraǵasatqan.Oljerdekitapbolıpbastırılıpshıǵarıлмаған,Stambuluniversitetini
ńtürktilihámádebiyatı fakultetiniń
kitapxanasınatapsırılǵan.

1921-jılıTürkiyadarevolyciyajeńipMustafaKemalAtatürknińbassılıǵında
Osmanlı imperiyası saplastırılǵannan eki jıl soń bul miyetti türktiline awdarma
jasaw hám kitap etip basıp shıǵarıw zárurlıǵı tuwadı. Bul jumısbilimlendiriw
ministriginiń xızmetkeri Salih Rifat bey hám shayır Mehmed Akifbeyge
tapsırıladı. Olarǵa Stambul universiteti kitapxanasındaǵı Kilisli Rifatniń
22dápterden ibarat qol jazbası da alıp beriledi. Biraq negedur bul jumı jáne
iskeaspaydı.«DLT»miynetinińawdarmasıtayarbolmaydı.BunnansońKonyalıilimpaz
BayAtiftárepinenTurkiyaRespublikasıtilkomitetinińótinishimenen
«DLT» miyeti awdarma jasaldı. Awdarma jasawda jiberilgen qáte-
kemshilikleriushınbulsaparıdakıtapbolıpbastırılmağı.

1937-jılı bul jumı Turkiya respublikası til komitetiniń bas xatkeri
IbraximNejip tárepinen ilimpaz Besim Atalayǵa tapsırıladı. Ol ózinen burınǵı
awdarmalar,ásirese Bay Atiftiń 943 betlik sońǵı awdarmasına sın qatnasın jasay
otırıp bul iskekirisedi.

1939-jılı I tom, 1940-jılı II tom, 1941-jılı III tomın Ankarada kitap etip
basıpshıǵardı.

«DLT»miyettinawdarmajasawózbektilshileriarasındafilologiyailimleriniń
kandidatı Salix Mutallibov tárepinen qolǵa alındı. 1960-jılı I tom, 1961-
jılıII tom,1963-jılıIII tom,1967-
jılıIVtomınıń(indeks)ózbektilindeǵıawdarmasıbasılıpshıqtı.1967-
jılıSalixMutallibovǵaMaxmudQashǵariydiń
«Devanu-luǵat-it-türk» miyettin ózbek tiline awdarma jasap, til bilimine
qosqanúlesi ushın filologiyailimlerinińdoktorilimiydárejesi berildi.

Bunnan soń uyǵır ilimpazı Sadvakasov M.Qashǵariydiń «Devanu-luǵat-it-

türk» miynetin uyğır tiline awdarıp, eki tom etip bastırıp shıgardı. Demek usıwaqıtqashekemarabshajazılğanbulmiynettórttilgeawdarmajasaldı(nemis,

türk, ózbek, uygır tillerine). Bul miynetti qaraqalpaq tiline awdarmajasa w qaraqalpaq til biliminiń aldındaturǵan áhmiyetli wazıypalardıń biri.

Avtor «Men túrkler, túrkmenler, oǵuzlar, chigiller, yaǵmalar, qırǵızlardıń qalaların, awıl hám jaylawların kóp jıllar gezip shıqtım, sózlerin jıynadım, sózdiń hár túrli qasıyetlerin úyrenip, anıqladım. Men bul islerdi til bilmegenim ushın emes, al bultillerdegi hár bir kishkenetilik ózgesheliklerdi anıqlaw ushın isledim». (DLT, 1, 44 bet), -dep jazadı. Jáne de, «..Men hár bir qáwimge tiyisli sózlerdiń jasalıw ózgesheliklerin hám qanday qollanıwına qısqasha túsinik beriw ushın ayrıqshajoltuttım. Bul jumısta mısal retinde túrklerdiń tilinde qollanıw kelgen qosıqlardan, shadlıq hám matam kúnlerinde aytılatuǵın hikmetli sózlerinen, naqıl-maqallarınan keltirdim. (DLT, 1, 47 bet)», -dep kórsetedi

Maxmud Qashǵariy «DLT» miynetinde túrkiy tilleriniń fonetikasınabaylanıslıba halıp pikirler bildiredi. Soldawir desespenen hár birler arasındaǵı ayırma shılıqtı birinshimá rtebe anıqladı, jazıwda qollanılatuǵın hár birler janlı sóylew tilinde giseslerdi tolıqsáwlele ndire almaytuǵın kórsetti. Ol bılay jazadı:

«Túrkiy tillerinde qollanılatuǵın tiykarǵı hár birlerdiń sanı on segizdur. Ál bette, tildegi sesler on segiz emes, kópdur. Bul on segiz hár bir jeterli emes. Bulardan basqa túrkiy tildegi seslerdi ańlatıw ushın jáne jeti hár bir kerek. Lekin ol hár birler joq. Ol jeti ses burınnan bar hár birlerdiń ústine arnawlı belgi qoyıp jazıladı. (DLT, 1, 48 bet)». Mahmud Qashǵariy túrkiy tillerindegi kóplik qosımtası tuwralı bılay jazadı: «Er» sóz kóplikte «eren» túrinde ushırasadı. Lekin bul jaǵday júdá az ushıraydı hám ol qaǵıydaǵa qarama-qarsı, óytkeni, kóplik jalǵawı -lar// -ler túrinde boladı. (1, 71 -bet).

XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri

1. «**Kitab-i-Medjmu-u-terdjuman-túrki ve adjemi-ve mogoli ve farsi**». (Túrkiy, arab, mongol hám fars tilleriniń awdarma kitabı). Bul miynettiń tupnusqası Gollandiyada Leyden kitapxanasınıń arxivinde saqlanbaqta. Túp nusqanıń kólemi 76-bet. Miynettiń 62-betinde túrk she-arabsha sózlik berilgen, oltórt bólimmeni barat. Túrkiy hám arab tilleriboyınshaleksikografıyalıq hám grammatikalıq maǵlıwmatlar berilgen. Miynettiń avtorı belgisiz. Bul miyette gollandiyalı ilimpaz arabist, iranist hám tyurkolog Martin Teodor Xoustma 1894-jılı Leyden qalasında baspaǵa tayarladı hám nemis tilinde járiyaladı. G.Xoustma birinshiret bul sózliktiń tilin izertledi, latın grafikası tiykarında transkripiciyaj asadı, nemis tiline awdardı. G.Xoustmanıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda, sózlik 1245-jılı 28-yanvar kúni (27 shaban 643-jıl) jazıppitkerilgen. Egipette yamasa Siriyada jazılǵan dep boljaw jasaydı. Qol jazba nusqanı kóshirip

jazganXalilibnMuxammedibnYusupKoneviyagniy
TürkiyanınKoniyaqalasınanshiqqankatib.

Belgili tyurkolog A.Nadjip «bul túrkshe-arabsha sózlik Egipette mámleketbasına mamlyukler kelmesten aldın dúzilgen», - degen pikirdi bildiredi. Ilimpazarsózliktiń quramında 1260 mánili sóz qollanılğanın, onnan 70 procenti qıpshaqtillerinde ónimli jumsalatuǵın sózlere kenligin anıqlaydı.

Bul miynetti ekinshi ret baspaǵa tayarlaǵan qazaq ilimpazı A.Kurıshjanov boldı. Oltúrkshe-arabsha bul sózliktiń tilin orta ásirlerdegi hám házirgi túrkiytillerimen ensalıstırma lıbaǵdarda izertledi hám «Túrkshe-arabsha sózliktiń leksikası boyınsha izertlewler» degen atamada 1970-jılı Alma-Ata qalasında miynetti baspadan shıǵardı. Bunnan keyin ózbek ilimpazı A.Yunusov bul sózlikti tolıq awdarma jasaǵan halında, onıń leksikası hám morfologiyasını izertlep kandi datlıq dissertaciya jazladı.

2. **Jamal-ad-din-at-Túrkiydiń «Kitab-bulǵat-ál-mushtaq-fi-luǵat-at-türk-wál-qıfshaq»** (Túrkiy hám qıpshaq tillerin úyreniwge mıtáj adamlar ushın qollanba kitap) sózligi qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde bahalı maǵlıwmatlar beretuǵın áhmiyetli miynetlerdiń biri. Bul miynettiń házirshe ilim ushın belgili bolǵan bir nusqası bar. Bul nusqa Franciyada Parij qalasındaǵı milliy kitapxanada saqlanbaqta. Kólemi jaǵınan 166 bet, eki bólimnen ibarat. Bul miynet XIV ásir diń birinshi yarımında jazılǵan dep shamalanadı, anıq jazılǵan jılı belgisiz. Polshalı prof. A.Zayonchkovski diń kórsetiwinshe, sózlik XIV ásir diń ortalarında Siriyada jazılǵan.

Miynet túrkiy hám qıpshaq tilleriniń materialları tiykarında jazılǵan. Qoljazbanıń sózlik quramında 770 mánili sóz qollanǵan. Sonıń menen birge türk hám qıpshaq tilleriniń grammatikalıq qurılısı jóninde kóplegen maǵlıwmatlar bar. Qoljazbanıń birinshi bóliminde atlıq sózler berilgen bolıp, kólemi 28 bet. 1958-jılı Varshavada basıp shıǵarıldı. Birinshi bólimniń dáslepki qoljazbası 1939-jılı Varshavaǵa nemislerdiń topılısı waqtında órt sebebinen janıp ketken edi. Miynettiń ekinshi feyil sózlerdi izertleytuǵın kólemi 138 betten ibarat bolǵan bólimi Vars havaqalasında 1954-jılı basıp shıǵarıldı.

Ózbek til biliminde Sh.Fayzullaeva 1969-jılı Jamalad-din-at-Túrkiydiń bul «Kitab bulǵat-ál-mushtaq-fi-luǵat-at-türk wál-qıfshaq» miynetiniń fonetika, leksika, morfologiyasını izertlew menen birge eki bólimdi birlestirip tolıq awdarma jasadı, bul temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

Prof. Á. Nadjip sózlikte qıpshaq tillerine qaraǵanda oǵuz-türkmen sózleri kóple pushırasadı, - degen pikirdi aytağı.

3. XIII-XV ásirlerde oǵuz-qıpshaq tilleri boyınsha dóretilgen miynetlerdiń ishinde XIV ásir diń eń kórnekli filologlarınıń biri, **Ásiyruddin Abu-Hayan Ál-Andalusidiń «Kitab ál-idrak-li-lisan-ál-átrak»** miyneti (Túrkiy tillerin úyreniw kitabı) belgili orındı iyeleydi. Bul miynette mamlyuk

mámleketindegi aralas
qıpshaqtúrklerinińtili, onıńfonetikası,leksikası,morfologiyahámsintaksisi

oǵuz-

boyınsha o'gadabay materiallar berilgen. Prof. Á.Nadjipózinin «XIV ásirdegi Egipet mamlyuklerini qipshaq- o'guz ádebiytili» de patal g'andoktorliq dissertaciyasinda Abu-Hayyanni q'aleminetiyislibulmiynetten basqa eliwgeshamalas dóretpeleri bar ekenin kórsetedi. Abu-Hayyanni bul «Kitab-al-idrak li-lisak al-atrak» miyneti 1312-jılı (hijriy jil esabi boyınsha 712-jil 20-ramazan) Kairqalasinda Malik Salix medresesinde jazıp pitkerilgen. Miynettiń tiykarǵı nusqası saqlanbaǵan, eki qol jazba kóshirmesi saqlanıp bizge kelip jetti. Onıń bir nusqası Stambul qalasinda Bayazit meshiti qaptalındaǵı Valeddin Efendi kitapxanasında saqlanadı.

Ekinshi kóshirme nusqası Stambul universitetiniń Xalis Efendi atındaǵı qoljazba fondında saqlanadı. Abu-Hayyanni bul miyneti birinshi ret 1891-jılı túrkfilologi Mustafa bey tárepinen Stambulda basıp shıǵarıladı. Ekinshi ilimiy baspası túrk ilimpazı Axmed Jafaroglı tárepinen tayarlanıp, 1931-jılı Stambuldabasıp shıǵarıladı.

Ózbek ilimpazı N.A.Rasulova tárepinen 1969-jılı «Abu-Hayyanniń «Kitabal-idrakli-lisanal-atrak» miynetiniń tilini zertlew» de gentemadakandidatlıq dissertaciyajaqlandı. Bul miynetinde Abu Hayyan miynetiniń morfologiyası, leksikası izertlengen hám glossarii (sózligi) berilgen.

Qazaq ilimpazı M.N.Majenova «Abu Hayyan-qipshaqtilini zertlewshi» de gentemada 1969-jılı Alma-Atadakandidatlıq dissertaciyaqorǵadı.

Abu-Hayyanniń bul miynetinde 3500 denaslantúrkiy sózler berilgen. Bunda qipshaq, o'guz, túrk, tatar, bulgar, uyǵır tilleriniń materialları salıstırılmaǵı dardabayanlangan. Abu-Hayyanniń bul miynetinde qollanılǵan sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaqtiliniń tariyxın úyreniwde bizge bahalı maǵlıwmat beredi.

4. XIII-XV ásirlerdegi o'guz-qipshaqtiliniń kelesie irimiynetleriniń biri «**Kitab at-tuhfat-uz-zakiyya fil-luǵat-it-turkiya**» (Túrkiy tilleri boyınsha minsiz taza sıylıq) esteligi bolıp bul miynettiń avtorı ilim ushın ele belgisiz. Bul miynet XIII-XV ásirde paydabolǵan miynetlerdiń arasında tillik faktlerdiń jıyınalılıǵı, baymaǵlıwmatı, jazılıw sapası jaǵınanturkologiyada ayırıqsha orındı yeleydi. Bul miynettiń ilimiy qunlılıǵı sonnan ibarat, túrkıy tilleri boyınsha jazılǵan basqamiynetlerde gidey bir neshe bólimlerge bólingen.

Birinshi bólimde, qısqashakirisiw berilgen, onda qipshaqtiliniń seslik qurılısı, grafikalıq jazılıwı tuwralı maǵlıwmat beriledi.

Ekinshi tiykarǵı bólimde qipshaqtiliniń sózligi berilgen, sózlik arab háripleriniń jaylasılıw tártibi menen berilgen, dáslep arab sózleri, keyin onıń túrkıytilindegi

ekvivalentiberilgen.

Úshinshi bólimde, qıpshaq tiliniń grammatikalıq qaǵıydarı berilgen. Sózlikbólimi 29bapqa,grammatikalıq bólimi64bapqabólingen.

Fuadbey Kuprilizade, I.A.Zayonchkovskiyniñ miynetlerinde «At-tuhfa» niñqoljazbanusqaları hámtillik ózgesheliklerituwralı pikirlerushırasadı.

Bulmiynettiñpaydabolğandáwirihámjazılğanornıtuwralıhárqıylıpikirlerdi ushıratıwǵa boladı. Ayırım ilimpazlar bul miynet XIV ásirde Egipettejazılğandepboljasa,ayırımilimpazlarmiynettiñtilindeushırasatuǵınSiriyaara blarınıñ dialektlik sózlerine tiykarlana otırıp miynettiñ avtorı Siriyada tuwılıpósken,soñEgipettejasáǵan.Egipettejasapturǵanwaqtındabulmiynettiñjazǵande p boljawjasaydı.

BulmiynettiñqoljazbasıházirgidáwirdeStambulqalasındaǵıBayazitmeshitiqap talındaǵıValeddinÁfendikitapxanasında№3092shifrimenensaqlanadı.Kólemi 180 bet,3600den aslamsózlerqollanılǵan.

M.G.Ziyaevanıñkórsetiwiboyınsha,1729atlıq,1185feyl,313kelbetlik,92 sanlıq, 53 almasıq, 42 ráwish, 33 dáneker, 28 tirkewish, 10 janapay, 6 tañlaq sózqollanǵan.

Qol jazba nasx usılında jazılǵan, arab sózleri qara, túrkiy sózleri qızıl sıyamenen jazılǵan. Kólemi 26 X 17,5 sm qaǵazǵa jazılǵan. Hár bir bette 13 qatarjazıw, hár bir qatarda ortasha 7 sóz jazılǵan. 1902-jılı túrk ilimpazı Nájb ÁsimBayazid kitapxanasınan bul esteliktıñ fotokopiyasın alıp Shemsettin Sami degenilimpazǵa awdarmajasaw ushın bergen. ShemsettinSami212 betlik awdarmajasaydı,biraqbasılıpshıqpaydı.Soñ«Kitabat-tuxfat»miynetiúshmártebebaspadan basıpshıǵarıladı.

Birinshi ret prof. T. Xalashi Kun tárepinen bul miynettiñ qol jazbası baspaǵatayarlanıp1942-jılı VengriyadaBudapeshtqalasındabasıp shıǵarıladı.

Ekinshi ret, talantlı túrk ilimpazı Besim Atalay tárepinen 1945-jılı túrk tilineawdarmajasalıp,sózligidúzilip Stambul qalasındabasılıpshıǵarıladı.

Úshinshiretózbekilimpazıprof.S.Mutallibovtárepinenózbektilineawdarmajasalıp,1968-jılıTashkenttebasıpshıǵarıladı.

BulmiynettiñtillikózgesheliklerituwralıózbekilimpazıM.G.Ziyaeva1972-jılı «XIV ásir esteligi «Kitab-at-tuhfat-uz-zakiya fil-luǵat-it-turkiya boyınshaizertlewlér»degentemadakandidatlıqdissertaciyaqorǵadı.UyǵırilimpazıT.A .Arınov «XV ásir esteligi «Kitab-at-tuhfa-az-zakiya-fil-luǵat-at-turkiya» tiliniñleksika-semantikalıqhámstilistikalıqózgeshelikleri(Alma-Ata,1983)degentemadakandidatlıqdissertaciya qorǵadı.

5. «Al-kavaninal-kulliyali-dabtal-luǵatat-túrkiya»(Túrktilinúyreniwshilerushıñqollanbakıtap)miyneti. Bulmiynettiñavtoribel gisiz.Iлимпazlardıńdálillewınshe,XVásirdiñbasındaEgipettejazılğandepesaplanadı.

Tili jaǵınan qıpshaq-türkmen tilleri materiallarınıñ aralas ekenligin kóriwmúmkın.Nusqanıñqol jazbasıekibólimnenıbarat:

Birinshi bólim, türkiy tiliniń grammatikalıq ózgesheligin anıqlawǵa arnalsa, ekinshi bólimde, sózlik berilgen bolıp 500den aslamsózushırasadı.

Bul miynet birinshi mártebe 1928-jılı türk ilimpazı Kilisli Rifat tárepinen türki tiline awdarmajasalıp prof. Fuad bey Kuprilizadeniń kirissózimenen Stambul dabasilıpshıqtı. Ekinshı baspası prof. S. Telegdi tárepinen tayarlanıp 1937-jılı Budapesht qalasında basılıpshıqtı. Qurılısı jaǵınankirisiwbólimi, fonetikalıq hám morfologiyalıq ózgesheligin izertlewge arnalǵan tiykarǵı bólimnen hám sózlikten ibarat.

6. Ibn-Muxannanıń «Kitabu-xulliyat ul-insan va xulbat ul-lisan» sózligi. Orta ásirlerde dúzilgen sózliklerdiń ishinde ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul sózliktiń 6 qoljazba nusqası saqlanǵan. Sonıń ishinde úsh qoljazba nusqa Oksfordta, bir nusqa Parijde, bir nusqa Berlinde, altınshı nusqa Stambulda saqlanadı. Altınshı qoljazba nusqa keyinirek tabılǵan. Dáslep bes nusqanı akad. P.M. Melioranskiy óziniń 1900-jılı Sankt-Peterburgta járiyalanǵan «Arab-filolog türki til haqqında» de patalatıǵın miynetinde izertledi. P.M. Melioranskiy diń kórs etiwinshe sózlik XIII ásir diń aqırǵı XIV ásir diń baslarında jazılǵan. Qoljazbalardıń ishinde sapası, tolıqlıǵı jaǵınan Stambul nusqası Evropadan tabılǵan nusqalardan ajırılıp turadı. Ol házirgi waqıtta Stambul mámleketlik muzeyi kitapxanasında saqlanadı. Bul nusqa 1921-jılı Stambul qalasında Kilisli Rifatıń baspaǵa tayarlawında «Kitabu xulliyat ul-Insan va xulbat ul-lisan» degen atama dáriyalandı.

Prof. S.E. Malov óziniń 1928-jılı Leningradta járiyalanǵan «Ibn-Muxanna türki tili haqqında» degen maqalasında P.M. Melioranskiy tárepinen járiyalanǵan Ibn-Muxanna sózligine Stambul nusqasını tiykarlanatırıp dúzetiwler kirgizedi⁷.

1934-jılı türk ilimpazı Abdulla Battal Ibn Muxanna sózliginiń nusqaların tekstologiyalıq jaqtan izertleplatingrafikasında, türki tiline awdarmajasa Stambul dáriyaladı⁸. P.M. Melioranskiy Ibn-Muxanna sózligi Iranyama Azerbayjanda mongollar ústemlik etip turǵan dáwirde jazılǵan, onıń tilindegi eskiazerbayjan tiliniń belgileri bunı dálilleydi dep kórsetedi. S.E. Malov joqarıda atıatalǵan miynetinde Ibn-

Muxanna sózliginde Shıǵıs Türkstan, qashǵar, uyǵır tilleriniń belgilerisáwleleniwintapq andegen pikirdi bildiredi. Prof. A. Nadjip óziniń 1965-jılı Moskvada «XIV ásirdegi Egipet mamlyukleriniń qıpshaq-oǵuz ádebiy tili» dep atalatuǵın doktorlıq dissertaciyasında bul sózlikti XIV ásirdegi aralas qıpshaq-oǵuz ádebiy tilinde jazılǵan esteliklerdiń biri ekenligin dálilleydi. Avtordıń anıqlawınsha Ibn-Muxanna sózligindegi shıǵıs türkstan, uyǵır tillerine xarakterli sózler kitabıy tilden jazba nusqalardan alıp qollanılǵan. Ibn-Muxannanıń óziniń kórsetiwinshe bul sózlikti dúziwde ózineshekem dóretilgen tórt

miynetten paydalanǵanın bildiredi. Uyǵır ádebiy dástúri niń tásisir sóz jasalıwdadabayqal

adi.

⁷МаловС.Е.Ибн-Муханнаотурецкомязыке.ЭЖВ,III,-Л.,1928, С.221-248

⁸ArtullaBattal.Ibnu-MuhennaLugati.-Istanbul.,1934.

Máselen, qıpsdaqtilerinde kelbetlik jasawshı-lı/-li, oğuztilerindegi-lu/-lú qosımtalarımnen birge uyır jazba esteliklerinetán-lıg/-lig affikslerinde jum salǵan. Sonday-aq, auslaut poziciyada -ǵ/-g sesleriniń saqlanıw yamasa túsipqalıwı ushırasadı: achıǵ (ashshı), aǵrıǵ (awırıw), aqkózlu, altunlıǵ, atlı-atlıǵ, baǵlıǵ-baylawlı, biliglig chıra hám chıraǵ. Qıpsdaq tillerinde sońǵı -ǵ/-g sesleriniń túsipqalıwı xarakterli ushırasadı.

Anlaut poziciyada -d/-t sesleriniń sáykesligin kóriw múmkin: davar (zat), tawarlıǵ, daǵuq-taǵuq, demir-temir, dil-til, dish-tish, deva-teva, dolu-tolmaq, deluolmaq - telbe (esinen ayırılıw). Anlaut poziciyada «d» sesiniń jum salıwı oğuztileri, «t» sesiniń jum salıwı qıpsdaqtilerinetánbelgi.

Alisher Nawayınıń «Muhokamatu-lluǵatayn» miyneti

«Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń tórt qol jazbanusqası saqlanǵan:

1. Nusqalardan birinshisi Stambuldaǵı Topqapı sarayı muzeyi Ravankı tapxanasında 808 shifrı menen saqlanatuǵın Nawayı shıǵarmaları toplamınıń 774-781-betlerinen orın alǵan. Bul qol jazba 1697-jılı kóshirilgen.

2. Bul miynettiń jáne bir nusqası Stambuldaǵı Sulaymaniya kitapxanasınıń Fatih bóliminde 4056 shifrı menen saqlanatuǵın Nawayı shıǵarmaları toplamınan orın alǵan.

3. Parij nusqası. Bul nusqa Parij milliy kitapxanasında saqlanatuǵın (Suppe. Turc .316-317 sanlı qol jazba) Nawayı shıǵarmaları toplamınan orın alǵan. Qol jazba 1526-1527-jıllar kóshirilgen.

4. Bul miynettiń jáne bir nusqası Budapeshtte saqlanadı. «Muhokamatu-l-luǵatayn» birinshi mártebe 1841-jılı Parijde M. Katremer tárepinen járiyalanadı. 1882-jılı Baqsha sarayda I. Gaspıralı tárepinen, 1895-jılı Stambulda Ahmed Javdetulı tárepinen baspaǵa tayarlanıp járiyalandı. 1917-jılı Qoqandta tasbasa usılındabasıp shıqtı. Bunnan soń ózbek alımı Parso Shamsiev bul miynetti 1940, 1948, 1967-jılları Tashkentte úsh mártebe járiyaladı. 1940-jılı latın alıp besinde járiyalanǵan. Bul baspaǵa miynettiń Parij nusqası tiykar etip alınǵan. 1948, 1967-jıllarda kirill jazıwında járiyalandı. Bul miynet Ashxabad, Urumchi qalalarında da járiyalanǵan. 1996-jılı bul miynet Ankarada Türk tili qurımı tárepinen járiyalandı. 2000-jılı Tashkentte jáne bir mártebe járiyalandı.

Bul miynette türk tili menen parsı tili bir-birinesalıstırılmalı baǵdardasóz etiledi.

Nawayı türk ulıstı türkler, türk eli, türk ulısı, türk tildi bolsa türk tili, türk lafzi, türk alfazı, türk she, türk alfaz dep ataydı. Parsı ulısın sart ulısı, sart eli, parsı tildi bolsa farsı, farsı tili, farsı alfaz yamasa sart tili, sart lafzi dep ataydı. Alisher Nawayı óziniń miynetinde bul eki tildi bir-birine tek salıstırıl menen sheklenbeydi. On da türk hám parsı tilleriniń ózinetán ózgeshelikleri ilimiy

tiykarda bayan etilgen. Nawayınıń bul dóretpeni jazıwdaǵı tiykarǵı máqseti túrkiytildiń kórkem shıǵarma dóretiwde múmkinshilikleriniń oǵada sheksiz ekenligin, onıń sózlik baylıǵıń kórsetiw hám usı tiykarda jas qálemkeshlerdiń itibarın tiykarınan túrkiy tilge qaratıw bolıp tabıladı. Nawayınıń aytpaqshı bolǵanı, ayırım túrkiy tillishayırlar ózanatıl indeemes, al parsı tilinde qosıq jazıwdı maqul kórgenligi sebepli túrkiy tildiń bay hám sheksiz imkánıyatların bilmegenin, onnan paydalana almawıń kórsetiwedi.

Alisher Nawayınıń bul miynet til bilimindegi úlken jańalıq bolıp, ondadúnya til biliminde dáslepki ret tuwısqan bolmaǵan tiller bir-birine salıstırılmaıbaǵdarda úyrenilgen. Nawayınıń bul miyneti dóretilmesten burın jazılǵan ayırım sózlikler, grammatikalıq miynetlerde tildegi belgili qubılıstı túsindiriw ushın ekitildi salıstırıtıw tájiriybesi bar edi. Biraq tipologiyalıq jaqtan basqa-basqa tillik seymalardı kiretuǵın tiller salıstırılıp úyrenilmegen edi. Nawayı óz miyneti arqalı til bilimindegi usı boslıqtı toltırdı. Túrkiy hám parsı tilin óz-ara salıstırıp leksika-semantikalıq, fonetikalıq, morfologiyalıq kóz qarastan bayanlaydı. Ole kitildisalıstıp, til birlikleriniń stillik qollanıwı, sózdiń teksttegi ornı, tıńlawshıǵa tásir máselelerinede toqtaladı.

Ol óziniń bul miynetinde tillerdiń payda bolıwı tuwralı pikirlerin bayanlap, insan dıtilar qalıbárshetirishilik dúnyasınıń gúltajı etip jarattı, - dep jazadı. Nawayınıń kórsetiwinshe, sóz gáwhar, onıń dáryası kewil. Kewil sonday bir ornı bolıp, onda mayda hám úlken mániler toplanǵan. Sóz dúri kewilden sózge sheshenadam tilinde tısqarıǵa shıǵadı, onıń bahası óziniń dárejesine qaray abıroyǵa erisedi. Nawayı insan tilin haywan hám quslardıń seslerinen ózgeshelenetuǵın parqı kórsetip «Insan máni hám tildiń iyesi. Máni sózler arqalı sáwlelenedi, sózlerden máni ańlanadı»-

dep jazadı. Dúnya tilleri ishinde arab tiliniń nazıkliligi, kórkemlik tásir liligi menen ajırılıp turatuǵının kórsetip ótedi. Bunnan soń úsh til bar. Túrkiy, parsı hám hind tilleri Nuw payǵambardıń úsh ulı- Efas, Som hám Homǵa barıp tireledi. Topan suwınan aman qalǵan Nuw payǵambar Efas degen balasın- Abu túrk dep atadı- onı Qıtayǵa jiberdi, Som degen balasın Abu-Furs dedi- onı Iran-Turanǵa hákim qıldı, Xom degen balasın Abu-Hind de patadı, onı Hindistanǵa jiberdi. Túrkiy, parsı hám hind tilleriniń sol úshewiniń awladları ortasında tarqaldı- dep jazadı.

Nawayı kitildisalıstırılmaı úyreniwde tiykarǵıdıqqattı, fonologiyalıq qarusta parsı tilinde ushıraspaytuǵın túrkiy tildiń ózine tán seslerine, semantikalıq qarustan azıkmánili háreke talatlarına ańlatatuǵın feyiller, olardıń mazmun gátásiri, sinonim, omonimlerdiń kórkem ádebiyattaǵı stilistikalıq xızmeti, sózlerdiń kóp mániligi, sonday-aq, túrkiyatamalarınǵa baylıǵı sıyaqlı lingvistikalıq belgilerine awdaradı.

Nawayı túrkiy tildiń seslik ózgeshelikleri tuwralı bılay jazadı: Til sesin «ún»dep ataydı. Seske baylanıslı jıńshke ún (inčka ün), kúshli ún (biyik ün) sózlerin qollanadı. Onıńshıǵarmalar tilinde singarmonizm nızamıturaqlısaqlanǵan: ald amaq, qıstamaq, yalınmaq, indämäk, örtänmäk. Nawayı tilinde til artı, juwan (a)sesi menen birge til ortası jıńshke (á) dawıslısı basqa-basqa fonemalar sıpatında jumsalǵan.

Túrkiy tilleriniń tariyxıy fonetikasına baylanıslı bildirgen pikirleri bahalı. Ola, á, e, o, ó, ı, i, u, ú sesleriniń hár túrli artikulyaciyası nátiyjesinde sózdiń mánilik ózgeriske ushıraytuǵının atap ótedi. «Ot» hám «ót» sózlerinde bir sestıń ózgeriwimenen sózdiń mánisiniń ózgeretuǵının atap ótedi: «ot»-jandıruwshı nárese, ót-ótiw mánisin ańlatadı, -dep jazadı. Jáne de «tor» dep oqılsa «awshılar torı», «tur» dep oqılsa «qusqonaqlaytuǵınaǵash», «tór» delinse «úydiń tóri», «túr» dep oqılsa «esiktitürmek» degen máni ańlatılatuǵın kórsetedi.

Nawayı túrkiy tildiń sóz baylıǵı, túrkiy tildiń stilistikalıq qolaylılıǵın kórsetiw máqsetinde parsı tilinde sına rıjoq júz feyil sózdimasıǵa keltiredi. Topqapı hám Parij nusqalarında toqsantóǵız, al Sulaymaniya hám Budapesht nusqalarında júz feyil sóz berilgen: CHIMDILAMAK. Sonday-aq avtorsinonimlerdiń stillik ózgesheliklerine dıqqat awdaradı: «sıqtamaq», «yıǵılamsınmaq», «ıńramaq», «yıǵılamaq», «ókirmek», «ıshqırmaq» sózleriniń kontekst tegi mánilerin kórsetedi. Sózlerdiń kóp mániligin kórsetedi: túrkler «kók» sózin birneshemáni de qollanadı. Birishiden, «kók» dep «aspan» dı ataydı jáne «kók»-tigiw de qollanadı, kók leptigiw, kók-boyaw, jáne kók-kókshóph. t. b.

Parsı tiline salıstırǵanda túrkiy tilde sózlerdiń bay ekenligin kórsetip, parsı larkóplegentúrkiy sózlerin qollanadı dep jazadı: Máselen, azıq-awqatlıq zatlardan «qaymaq», «qatlama», «bulamaq-bılamıq», «qurut», «qımız», «súzma» sózlerin parsı lartúrksheaytıadı.

Nawayı túrkiy tilge tán ózgesheliklerdi ańlatatuǵın ayırım morfologiyalıq qubılıslar tuwralı sóz etedi. Bunda bir sóz eki adamnıń birlesip islegen is-háreketin ańlatadı: arz qilishmaq, qarshilashmaq, sher aytishmaq. Parsısha jazıwshılar bul paydadan mahrumdur, -dep jazadı. Sonday-aq, avtor bazı sózlerdiń sońına hámelyamasa kásipti bildiriw ushın -chı// -chi qosımtası qosıladı. Bul da parsıy tilde joq, bálkiolar hám túrksheaytıadı, -dep jazadı: suwchı, nayzachı, quschı, qoruqchı, tamǵachı, kemachi, qoychı, qazchı, turnachı, kiyikchi. «Qarawıl, yasawıl, bákawıl, shıǵawıl» sózlerinde jumsalǵan «wıl» qosımtası da parsı tilinde joq. «Qıshlaq, yaylaq, awlaq, quslaq» usáǵan sózlerde jumsalatuǵın «laq» affiksini de parsı lartúrkiy tilimenen aytıadı, -dep jazadı.

Alisher Nawayı «túrkiy tilde usınday náziklikler kóp, búgingi kúнге

shekemheshkimbularjóninde pikirjúrítpegenligise beplijasırınhaldaqalıpkelgen. Túrkt
ińónersiz, biyshara, xoshpeyiljigitleriańsatlıqtıgózlep, parsıtilinde qosıq

jazıw menen shuǵıllanıw kelgen. Haqıyqatında bolsa bul tilde sonshama keńlik hám maydanında jazıqlıq tabılǵanlıǵınan eger kisi jaqsı oylansa hám pikir júritse, bultilde tez ayta alıw, gózzal nárseler jazıw, qosıqlar jaratıw hám shıraylı hikayalardı óretiw ańsatıraq boladı. Túrkiy tildiń tolıqlıǵı usınshama dáliller menen tastıyıqlanǵannan keyin bul xalıq arasınan shıqqan talantlı adamlar qábiylet hám talantların óz tilleri turǵanda, basqa til menen júzege shıǵarmaqlıqları hám iskesalmawları kerek. Eger hár eki tilde aytıwǵa qábiyletleri bolsa óz tillerinde kóbirek hám basqa tilde (parsı) jazıw qaytsa bolaredi. Eger arttıwı jibermeke shıbarsa hár eki tilde aytsa bolaredi» - dep jazadı.

Nawayı óz shıǵarmasınıń sońında «türk xalqınıń sóz ustaları aldında ullı wazıypanı orınladım. Bunı menen olar parsı góy shayırlardıń túrkiy tilde dóretilgen shıǵarmalar tuwralı bildirgen eskertiw hám kemsitiwlerinen qutıldı», - dep jazadı. Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, sheriya múlkiniń sultanı Alisher Nawayınıń «Muhakamatı-l-luǵatayn» shıǵarması túrkiy til biliminiń tariyxında ayırıqsha ornı bar miynetlerdiń biri. Ol túrkiy tildi parsı tili menen salıstırıp, onıń parsı tilinen tómen emesligin, kerisinshe bay til ekenligin kórsetti hám kórkem sóz sheberlerin túrkiy tilde shıǵarma dóretiliwgeruwxlandırdı.

Orta ásirlerdegi Evropanya lingvistikası

Evropada orta ásirlerde ilimniń barlıq tarawları, sonıń ishinde til biliminde de aytarlıqtay alǵa ilgerilewshilik bolmadı. Bul dáwirde ámeliy máqssetlerde

latın tilini úyreniw boyınshajumıslar júrgizildi. Rim grammatistleri Eliya Donata hám Priscianniń latın til boyınsha qollanbası qollanıwda boldı.

Donataniń grammatikası («Ars grammatica») latın til boyınshajazılǵan qısqasha oqıw qollanba. Sonlıqtan da IV ásirde baslap mekteplerde latın tilini úyreniwde mın jıldan aslam waqıt aralıǵında keńnen qollanılǵan. Onıń tolıq («Ars maior») hám qısqartılǵan («Ars minor») variantları bar. «Ars minor» da kirisiw bólim, sóz shaqapları tuwralı qısqasha maǵlıwmatlar berilgen. «Ars maior» da fonetika, jazıw, qosıq qurılısı, sóz shaqapları tuwralı táliymat, stilistika boyınshamateriallar keń túrde berilgen. Áyyemgi grek-rim grammatikalıq tradiciyalarınıń ishinen belgilew hám belgisizlik almasıqlarınıń feyiller menen dizbeklesip qollanıwı máselesin tereńirek izertlew menen bahalı.

Priscianniń grammatikası («Institutionum grammaticarum») on segiz kitaptan ibarat kólemlı miynet. Dáslepki on altı kitabında til sesleri hám formajasawshı qosımatalar tuwralı táliymat bayanlanǵan. Ol «Priscianus Maior» dep ataladı. On jeti hám on segizinshi kitaplar «Priscianus Minor» dep atalıp ondasintaksis, sóz dizbekleri úyrenilgen. Priscian latın tilin bayanlawda

AleksandriyagrammatikalıqmektebiwákiliApolloniDiskoldıńgrammatikalıqtáliymanınatıykarlanadı.

Oyanıwdáwirindetilgebaylanıslıtykarǵıúshmáselekúntártibindeturdı:

a) milliy tillerdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı; b) xalıq aralıq masshtabta hár qıylı tillerdi úyreniw hám iyelew; v) antik dáwirlerdegi lingvistikalıq miyraslardı qaytatiklew;

Evropada dáslepki universitetlerdiń (Parij, Sorbonna, Bolonya, Praga, Vena, Geydelberg, Kembridj) paydabolıwı menen Priscianniń grammatikasın joqarıbas qıshtaǵı oqıw máqsetlerine beyimlestiriwge umtıwı paydaboldı. Usınday jumıslardıń biri - Aleksandr Villadeyskiydiń 1199-jılı qosıq túrinde jazılǵan latin grammatikası dóretpesi.

Grammatikanı logika-filosofıyalıq kóz-qarastan úyreniw Petr Abelyar (1079-1142) hám Raymond Lullıyanıń (1235-1315) koncepciyalarındakı kóz getaslanadı. Ásirese Raymond Lullıya latin tiliniń tiykarında universal filosofıyalıq tildiqalıplestiriwde yasınusınadı. Onıń pikirinshe, tildıń elementleri hámq ollanıw kombinaciyası logikalıq modellestiriw mexanizmin sáykes túrde ózinde sáwlelendiriwitiyis.

Bul dáwirlerde til máselelerini úyreniwge úlkendi qatawdarǵan filosoflardıń ayırımları originaldeyaldı usındı. Máselen, 1225-1274 jılları jasaǵan logik-filosof hám teolog Foma Akvinskiy «adamnıń sóylew tilindegi sesler sırtı qdúnyadaǵı zatlardıń latadı» - degen pikiridibildiredi.

XIII-XIV ásirlerde Priscianniń grammatikasın ele de jetilistiriw máqsetinde ayırım miynetler payda bola basladı. Solardıń biri Petr Geliyskiydiń «Ulıw magmatika» (Summagrammaticae) miynetibolı ponda orta ásirlerde Evropax alıqlarınıń xalıq aralıq tili dárejesine kóterilgen latin tilin dáwir talaplarına sáykes jetilistiriw názerde tutılǵan. Sonday-aq, Petr Geliyskiy ózine shekemgi ilimpazlarkibi grammatikaǵa - durıs jazıw hám durıs sóylew óneri sıpatında ǵana emes, al ilim sıpatında qatnasasaydı.

Orta ásirlerde latin tili menen birge grek hám eski evrey tillerini úyreniwge umtıw kózge taslanadı. Rodjer Bekonniń (1214-1294) grek hám eski evrey tiliniń grammatikasın boyınshamıynetikeńtanımalıq qaiyeboldı. Orta ásirlerde til dilogik alıqbaǵdardı aızertlew Petr Ispanskiydiń (1220-1277) «Ulıw malogika» (Summulae Logicales) miynetinde bayanlandı. Ol grammatika, ritorika hám logikanı sóylew procesine baylanıslı ilimlerge kirgizedi. Onıń pikirinshe, logika universal qubılıslardı úyrenedi, al grammatika tillerdiń biri-birinen ayırmaslıǵın aızertleydi.

Italiyalı Dante Aligeri (1265-1321) feodallıq orta ásir diń tamamlanıwı, burjuaziyalıq dúzim qalıplesken jańa dáwir diń ilimpazı bolıp, til máseleleri menende qızıqsındı. Ol 1304-1307-jılları jazılǵan «Xalıq tili haqqında» traktatında tildıń payda bolıwı máselesine toqtaydı.

Jańa dáwir mádeniyatı tariyxında
birinshilerden bolıpxalıqtilin etiykarlangan ádebiytil haqqında gımáselenikóteredi. Ol

kanonliq-diniy kitabiy tildin emes, al milliy adbiy tildin tarepdari boladi. Ol xalqtili latin tiline salistirganda tabiiy til ekenligin, al latin tili-jasalma yagniy oli tilekenligin korsetedi ham ozinin shigarmalarin latin tilinde emes, al italyan tilindejazadi.

Kitap basip shigariwdin payda bolıwı, xalqtın soylew tili tiykarında adbiytilerininqalıplesebaslawınabaylanıslıbatisEvropaxalıqlarınıńozinetágramm atikalıqtalıymatlarıdóretilebasladı.Solardıńbirioyanıwdáwirinińgrammatisti, francuz ilimpazıPer de la Rame (Ramus.1515-1572) bolıp tabıladı.Ol grek, latin ham francuz tilleriniń grammatikası boyınsha miynetler jazdı. Onıń1562-jılı Parij qalasında «Francuz grammatikası» degen miyneti járiyalandı. Ol tilbilimindeházirge shekem qollanılıp kiyatırğangáptin basagzaları ham gáptinekinshidárejeliagzalariterminlerinkirgizdi.OnıńsháktlerinińbiriYakobMadse n Aarus (1538-1586) jańa dáwiridin birinshi fonetistlerinen esaplanadı. Ol1586-jılıjazılğan«Háriptuwralıekikitap»degenmiynetindedattilihamdialektlerindegi sesler ham olardıń jasalıw ornı, usılları tuwralı sistemağa túsirilgenizertlewlerin járiyaladı.

Rossiyada XVI ásiridin basında Maksim Grektin (1475-1556) miynetlerindegrammatikamáselelerinózaldınaúyreniwbaslandı.1586-jılı«Slavyangrammatikası»degenatamadaVilnoqalasındaslavyantillerinińgrammatik asıboyınshaizertlewleribasılıpshıqtı.

LavrentiyZizaniyanıń«Slavyangrammatikasısózligimenen»degenmiyneti de1596-jılıVilnoqalasında járiyalandı.

Evropadatilgetariyxıyqatnasjasawetimologiyalıqhámkóptilliksózliklerdidúzi wdekózgetaslanadı.BundaymiynetlerdinqatarınaMenajdin «Francuztilinińetimologiyalıqsózligi»(1650),Ferraridin«Italyantilinińdereklere»(1676) sózliklerinkórsetiw múmkin.

Por-Royalgrammatikası

XVIIásirdegilingvistikalıqoy-pikirdinrawajlanıwında1660-jılıpaydabolğan«Ulıwmahámracionalgrammatika»yamasaPor-Royalgrammatikasıbelgiorındiyeleydi.BulgrammatikalıqtalıymatParijjanındağıPor-Royalmonastrında jazıldı.

«Por-Royal grammatikası» eki talant iyesi filosofiya ham logika professorıAntuanArno,grammatikaham filologiyaprofessorıKlodLanslonıńbirliktegidóretiwshilik miynetinińjemisi bolıptabıladı.

AntuanArno1612-jılıParijqalasındabelgiliadvokattınsemyasındatuwıladı. Ákesi 1594-jılı universitet huqıqların qorğawshılardıń uezidlerge qarşıkóterilisine qatnasqan. Usı kóterilis sebepli quwdalangán ákesi shańarağın

ParijgejaqınjerdegiPor-Royalabbatlıgınakóshiripalıpkeledi.AntuanArnodasonbul

jerdenquwdalanıpBelgiyağaketiwgemájburboladıhám82jasında1694-jılıBryusselde qazalanadı. Antuan Arno hár qıylı ilim tarawları boyınsha kóplegenmiynetler dóretken. 1775-1781 jılları Shveycariyanıń Lozanna qalasında onıń 44tomlıqtolıqshıǵarmalar jıynaǵı járiyalanǵan.

Klod Lanslo 1616-jılı Parij qalasında tuwılǵan. Óziniń bas dushpanı bolǵanKardinal Risheleniń óliminen soń Por-Royal abbatlıǵında mektep shólkemlestiredi.Onıń birinshi muǵallimi hám basqarıwshısı boladı. Ol klassikalıq hám janlı tillerboyınsha kóplegen izertlewler dóretken. Klod Lanslo 1695-jılı 79 jasında qaytısboladı.

Por-Royal abbatlıǵı Parijge jaqın jerde jaylasqan bolıp, onda hayal-qızlardıńkatolik shirkewi bar edi. XVII ásirde bul shirkew Yansenizm táliymatınıń orayınaaylandı.Yansenizmbul-belgiligollandiyalıruwxaniy-teologYansentiykarınsalǵan diniy aǵım bolıp, onda diniy-socialıq háreketlerdiń ideyaları bayanlanadı.Solay etip, XVII ásirde Por-Royal shirkewi Franciyanıń aǵartıwshılıq oraylarınıńbiriboladı.Por-Royalmonastrındaqálipleskenhayal-qızlarhámerbalarmektepleriózinińbilimberiw dárejesinińjoqarılıǵımenenajıralıpturadı.Bulmekteplerdeteologiyalıqyaǵnıydiniybilimlermenenbirgedúnyalıqilimlerdiúyreniwge,ásirese,filosofiya,tılhámkórkemádebiyattıúyreniwgeayırıqshadıqqat awdarıldı. Usınday progressiv tárepleri katolik shirkewindegi dinshillergejaqpay1660-jılıherbalarmektebijabıladı,1710-jılıhayal-qızlarmektebidejabılıp, buzıp taslanadı. 1712-jılı Franciya karoli Lyudovik XIV buyırǵı menenPor-Royalmonastrıórtepjiberiledi.

UsıPor-

Royalmonastrında hárqıylıoqıwqollanbalarhám sabaqlıqlardóretilgen.Olardıńishinde AntuanArnotárepinen dóretilgenracionalizmruwxında jazılǵan «Logika»sabaqlıǵıkópshilikketanıldı.

KlodLanslokópjıllarlatın,grek,ıspan,italyantillerinoqıtıwmenenshuǵıllandı. Latın tiliniń ayırıqsha jaǵdayı, yaǵnıy xristian diniy kitaplarınıń ondajazılıwı, al tildiń grammatikası tek anıqlamalar jıynaǵı sıpatında qaralıwı, tillerqudaytárepinen dóretilgendegen kózqaraslaronı tınıshsızlandıradı.

Klod Lanslo mektepte oqıtıw zárúrliginen kelip shıǵıp 1644-jılı latın tilinoqıtıw boyınsha qollanba, 1655-jılı grek tili boyınsha, 1660-jılı ispan hám italyantilleri boyınsha qollanbalar jazdı. Oqıw qollanbalar tayarlaw barısında bul tillerdińbarlıǵındaortaqgrammatikalıq analogiyalardıń barekenliginaıladı.

Por-Royalgrammatikasıeskievrey,grek,latınhámfrancuztillerimaterialları tiykarında jazılǵan. Biraq bul miynet salıstırmalı izertlew emes, allogika-tipologiyalıqgrammatika.Onıńtiykarǵımáqseti-barlıqtillergeortaqracional (logikalıq) derekti tabıw hám olardıń arasındaǵı ózgesheliklerdi anıqlawbolıp esaplanadı. Usı dáwirge shekemgi grammatikalıq táliymatlardan ózgesheligi-

tilikmateriallardihártareplemeanalizlewiboliptabiladı.Por-Royal

grammatikasında eki princip, birinshisi grammatikalıq anıqlamalardıń ulıwma tillikbolıwı,ekinshisi,ulanıqlamalardıńlogikaǵatıykarlanıwıbasshılıqqaalınǵan.

«Por-Royal grammatikası» qurılısı boyınsha eki bólimnen ibarat. Birinshialfavit, ses hám hárip, jazıw tuwralı bólimi altı bapqa bólingen. Birinshi bapta dawıssız sesler hám olardı ańlatatuǵın háripler sóz etiledi. Dawıssız sesler tuwralıekinshi bapta latın, grek, eski evrey tillerindegi dawıssız seslerdiń kestesi berilgen.Úshinshibapta buwın,tórtinshibapta pátizertlengen.Besinshibapta shártlitańb alar-háripler izertlew obyektı boladı. Altınshı bap «Qálegen tiptegi tillerdi tez,jeńil úyreniw boyınsha jańa metodlar» depataladı.

Por-Royal grammatikasınıń ekinshi bólimi 24 bapтан ibarat. Bul bólimdesózdiń hár túrliligi hám kópmaniligine tiykarbolatuǵın principler hám motivlersózetilgen.Ibap«sóylewbirlikleriesaplanatuǵınsózlerdińkóptúrliliginińgrammatikalıqtıykarları» máselesinsózetedi.IIbapta atlıq hám kelbetlik sózler,IIIbapta mens hikli hám galabalıq atlıqlar,IVbapta birlik hám kóplik sanizertlengen. V bapta rod kategoriyası (mujskoy, jenskoy, sredniy rod), VI bapta seplik kategoriyası, VII bapta artikl, VIII, IX baplarda almasıqlar, X bapta francuztilindegi relyativ, grammatikalıq anıqlamalar,XIbapta tirkewishler,XIIbapta rawish sózler, XIII bapta feyilge tán ózgeshelikler, XIV bapta feyildiń bet-sankategoriyası, XV bapta feyil máhalleri, XVI bapta feyildiń meyilleri, XVII bapta infinitiv, XVIII bapta kelbetlik feyiller, XIX bapta feyildiń belgisiz dárejesi, XXbapta hal feyiller, XXI bapta gerundiya hám supin, XXII bapta kómekshi feyiller,XXIII bapta dánekerler hám tańlaq sózler, XXIV bapta sintaksis, sóz dizbekleri hám gáplerizertlengen.

Solay etip, Por Royal grammatikasınıń tiykarǵı jańalıqları tómendegilerden ibarat boladı: 1) Sózdiń tábiyatın izertlew, onıń qurılısı, qásiyetleri hám mánilerin izertlew: 2) Izertlew juwmaǵında tillerge orta q ulıwmalıq belgilerdi anıqlaw: 3) Tildiń jasawı ushın tiykar bolatuǵın qubılıslardı úyreniw: 4) Tillik qubılıslar hám kategoriyalar menen oylawdıń kategoriyaları arasındaǵı qatnastı anıqlaw bolıptabiladı.

Til bilimine qosqan jańalıqları menen birge bul grammatikanıń kemshilikleride boldı. Olar til kategoriyalarınıń bir-birinen ózgesheligin ańlamay, bir qubılısıpatında qaradı.

Olar hár birtildiń grammatikalıq qurılısı bolıw múnkinligin biykarladı. Grammatika ulıwmatıllik, universal bolıwı kerek, sebebi grammatikalıq kategoriyalar logikalıq kategoriyalardıń kórsetkishleri, al jeke milletlik logikalıq kategoriyalar bolmaydı, tillerdiń barlıǵı dalogikaǵa ǵárezli dep tastıyıqladı.

Bul pikirdiń qáteligi mına da: logikalıq kategoriyalardıń ulıwma adamzatlıq bolatuǵını durıs, biraq til jeke xalıqqa, milletke tiyisli boladı. Oylaw

procesin
hámkategoriyalarınhábirtilózinshesáwlelendiredi. Tillikkategoriyalarlogikalıq

kategoriyalarğa salıstırğanda keń hám kóp tarawlı. Álbette dúnya tillerine ortaqqubılıslar, universal qásiyetler kóplep ushırasadı, biraq usıǵan tiykarlanıp barlıqdúnya tillerine ortaq, barlıǵı birdey dárejede qollanatuǵın grammatika dóretilgeboladıdepesaplawqáte. Tilbiliminińtiykarǵımáqseti-barlıqtillerditek birgrammatikaǵaǵárezlietiwemes, altillerarasındaǵıortaqhámózgesh elikbelgilerdi anıqlawbolıptabiladı.

Por-Royal grammatikası óz dáwirinde Evropada úlken abırayǵa iye boldı. Olbir neshe tillerge awdarma jasaldı, qayta járiyalandı. Kóplegen ilimpazlar Por-Royal grammatikasıń til bilimi tariyxındaǵı ayrıqsha qubılıs, ulıwma til biliminińtırnaǵısıpatında bahalaydı. Por-

Royalgrammatikasınıń ózdáwirihámsonǵıásirlerdegi lingvistikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwına qosqan tásirini kúshli boldı. Soldáwirlerdegi barlıq oqıw orınlarında til boyınsha ulıwma teoriyalıq bilim beretuǵınsabaqlıq retindeoqıtılǵan.

Por-

Royalgrammatikasıpaydabolǵannankeyin50jılǵashekemtilbilimindebasqamiynetpaydabolmadı. Bulmiynettilteoriyasınoqıtıw tarawındaǵıeń baslımiynetsıpatındaFranciyadaǵı mekteplerde oqıtıldı.

Franciyada XVIII ásirdeń basında Por-Royal grammatikasınıń tásirinde birqanshamiynetlerpaydabolabasladı. Bundaymiynetlerdińqatarına1706-jılıjazılǵan abbat de Marenıń «Francuz grammatikası ocherkleri» miyneti, Danjonıń1711-jılıjazılǵan«Grammatikalıqocherk»miyneti, KlodByufenıń1732-jılıjazılǵan«Francuzgrammatikası»miyneti, AbbatD. Olivenıń1740-jılıjazılǵan «Grammatikalıqocherk»miynetlerikiredi. BulmiynetlerdińbarlıǵıdaXVIIIásirde filosofiyalıq grammatika dep atala basladı. Bul miynetlerdiń avtorları sózshaqaplarınklassifikacijayasadı, dawıslıhám dawıssızseslerdińjetilistirilgenklassifikacijalarınPor-Royalgrammatikasıprincipleritiykarındaislepshıqtı.

Sonıńmenenbirge, Por-Royalgrammatikasınakózimenenqaraǵanayırım avtorlar ózleriniń pikir, usınısların bildiriwge umtıldı. Máselen, 1767-jılıN. Boze degen ilimpazdıń «Ulıwmalıq grammatika» miyneti payda boladı. N. BozePor-Royalgrammatikasındaǵıideyalaradıawametkenhaldaózmiynetinúshbólimgebólipqaraydı: Sózdińelementleri, sóylewdińelementleri, sintaksistińelementleri. Ol óziniń bul miynetinde, grammatika sóylew óneri dep esaplaǵanPor-Royal grammatikasına qosımsha kirgizip grammatika til ilimi bolıwı zárúr, -dep atap ótedi. Sonıńmenen birge, sóylew óneri tek janlı tilge xarakterli bolatuǵınıtuwralı pikirlerinberedi.

1769-jılıDyu Marseniń«Grammatikanızamları»depatalatuǵınmiynetipayda boldı. Dyu Marseniń grammatikası «konstrukciyalar teoriiyası» dep ataladı. Dyu Marsenińkonstrukciyasıboyınshabarlıqjerdehámayırımhalatlardaqollanlatuǵınsózleroylawdıńnızamlarınhámprincipleritiykarındaaboladı. Oybarlıqjerdebirdey, albiraqonıtil

likanalizlewhámsintezlewhárqıylı,sonlıqtan

da dúnyada kóplegen tiller ómir súredi,- dep kórsetedi. Sonday-aq, tildiń paydabolıwı tuwralı pikir bildirip, ol «instinktın metafizikası hám sezim tildiń paydabolıwınaalıpkeldi»,-depjazadı.

1755-

jılıE.B.Kondilyakdegenilimpaz«Grammatika»degenmiynetinjáriyaladı.Bulmiynette Por-

Royalgrammatikasınıńtekayırımprincipleribasshılıqqaalınan.Ózinińbulmiynetiniń ekinshibabındaavtortildisistemasıpátındaúyreniwgeháreketetedi.Oltildionińoyǵaqat nasınaqarayizertleydi.Ol

«Mengrammatikaǵaoylawónerinińbirinshibólimisıpátındaqarayman.Tilnızamlarına nıqlawushınbizińqalayoylaytuǵınıımızdıbaqlawımızkerek,bulnızamdı oylawdıń analizinen izlewimiz kerek»,-dep jazadı. Onıń pikirinshe, Arnohám Lanslo kórsetkenine qaraǵanda, til hám oy anaǵurlım tıǵız baylanısqan, sebebitiltekoıydsáwlelendiripqoımaydı,tilbizińhoypikirimizdiń,bilimimizdińrawajla nıwınadatásirjasaydı.Bul pikirtilbilimindegijańalıqlardıńbiriedi.

Por-RoyalgrammatikasıpripitiykarındainglizilimpazıD.Garristiń «Germes,yamasagrammatikanıulıwmafilosofiyalıqizertlew»(1751)miynetipayda boldı. Aristotel táliymatına tiykarlanıp Garris tildi artikulyaciyalıq seslikistema sıpatında qaraydı. Materiya hám forma haqqında Aristoteldiń pikirlerinbasshılıqqaaladı.

Universal teoriyanıń tárepedarlarınıń ayırımları, máselen, K. de Gabelin hind-evropa tilleri semyasına kirmeytuǵın tillerdiń materialların ilimiy aylanısqa qosadı.Onıń«Universalhámсалıstırmalıgrammatika»(1774)miynetindeqıtayhámame rikaindeeclerinińtiliizertlewobyektietipalınan.

Logikalıq grammatikanıń kóz-qaraslarınıń durıslılıǵın orıs tili materiallarıtiykarında dálillewge I.S. Rijskiy «Sóz ónerine kirisiw» (1806) miynetinde umtıldı.Oladamzatoy-pikirińozindesáwlelendiretuǵınlogikanıńulıwmalıqnızamlılıqlarınátanalıwzárúrligin bildirdi.

Hártúrlitilliksemyamateriallarıtiykarındaipaydabolınuniversalgrammatika-tildińqurılısnilimiytúsiniwgetaslanǵandáslepkiqádemboldı.Sonlıqtandagrammatika lıqoy-pikirdińrawajlanıwınıńáhmiyetlibasqıshlarınıńbiri bolıpesaplanadı.

XVI-XVIII ásirlerde til teoriyasın izertlew menen birge jer júzindegi burınbelgisiz tillerdi anıqlaw, úyreniw hám klassifikaciya jasaw máselesi áhmiyetke iyeedi. XVI ásirde sol dáwirge shekem belgili tillerge sholıw jasawǵa umtılıs kózgetaslanadı.Bundayjumıslardıńqatarına1555-

jılıCyurixqalasındajáriyalanǵanK.Gesnerdiń«Mitridat»degenmiynetin,1592-

jılıFrank-

furtqalasındajáriyalanǵanIeronimusMegizerdiń«Qırıqtildińúlgileri»depatalatuǵınmi

ynetlerinkórsetiwúmkin.

XVIIIásirdeRossiyadaEkaterinaIIpatshalıqetkendáwirdesózlerdińdizimihámk
órsetpetayarlalıpSibirdińhákimshılıkorayları,Sibirdiizertlewshi

Akademiya aǵzalarına, sonday-aq, Rossiyanıń shıxanası barmámleketlerdiń bári netarqatıladı hám dizimde berilgen sózlerdiń sınarların sol jerde jasaw shıxalıqlardıń tillerinen tabıw wazıypası júklenedi. Bul materiallar milleti boyınshanemis akademik Petr Simon Pallas (1744-1811) tárepinen sistemaǵa túsirilip 1787 hám 1789-jılları ekitom túrinde «Barlıq tiller hám dialektlerdiń salıstırmalı sózligi» degen atama daj áriyalanadı. Bul sózlikte 272 til hám dialektlerdiń materialları berilgen.

Ispan monaxı Lorenzo Ervas-i-Panduronıń 1800-1804-jılları Madridte altıtomlıq «Dúnya tilleri hám olardıń klasifikaciyası» boyınsha izertlewı járiyalandı. Bul miynette 300 geshamalastiller disalıstırıp úyreniw tiykarında tillerdiń grammatikalıq qurılısındaǵı ózgesheliklerge diqqat awdardı. Bul tiptegı sózliklerdiń ishinde nemec tilshisi Iogann Kristof Adelungtıń «Mitridat, yamasaulıw matilbilimi» (1806-1817) dep atalǵan tórttomlıq sózligień jetiliskensózliklerden esaplanadı. Bul miynette 500 den aslam dúnya tilleri hám dialektleri boyınshamaǵlıw matlar berilgen.

XVII-XVIII ásir til biliminde giracionalizm hám empirizm

XVII-

XVIII ásir filosoflarınıń miynetlerinde til ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń quramında ózetildi. Ulıwma adamzat qatán racional til hám til ontologiyası máseleleri átirapında pikirler bildirildi.

XVII ásirde til filosofiyası boyınsha Angliya, Franciya, Germaniyada qalıple seb aslaǵan úsh koncepciyanı kóriw múmkin. Angliyada F. Bekonıń empirizmi, Dekart ideyalarında óziniń sáwleleniw tapqan francuz racionalizmi, Germaniyada Leybnictiń ilimiy-filosofiyalıq koncepciyası paydaboldı.

Frensis Bekonıń (1561-1626) filosofiyalıq grammatika koncepciyasınıń tiykarında biliwdiń empirikalıq metodı, induktiv principler turadı. Bekon barlıq tilsemyaları ushın orta q bolǵan salıstırmalı grammatikanı dúziw ideyasın usınadı. Oleńkeń tarqalǵan hind-evropa tilleri ushın qatnas quralı xızmetin atqaratuǵın esperanto sıyaqlı jasalma tildi dóretiwdi usınadı. Ol óziniń bul pikirlerin 1623-jıl járiyalanǵan «Ilimdi jetilistiriw hám jetiskenlikleri haqqında» degen miynetinde bayanladı.

Rene Dekart (1596-1650) adamzattıń oǵada quramalı túsiniwler sisteması elementar birlikler menen (shártli tańbalar) anlatatuǵın filosofiyalıq tildi dóretiw boyınsha ideyaların usındı.

Dekart óziniń 1637-jılı jazılǵan «Sananı basqarıwǵa hám ilimde shınlıqtı tabıwǵa xızmet etetuǵın metod haqqında pikir júrgiziw», 1644-jılı jazılǵan «Filosofianıń baslanıwı» 1650-jılı jazılǵan «Metafizikalıq pikir júrgiziw»

⁹Bacon F. The Works of F. Bacon. - London., 1864.

miynetlerinderacionalizmiń metodologiyalıqtıykarınquraytuǵın birqanshaprinciplerdı bayanladı: Olar obyektiv dúnyanı bilıwdıń sheksizligi; barlıq ilimlerdiń birligi; ulıwmalıq deduktivlik principler; logika-matematika lıq metodqatıykarlanıwdıń zárúrligi; sananıńlaw, teoriyalıqoylawdıń sezimarqalı bilıwba sqıshına salıstırǵandajoqarı basqısh ekenligin hám bilıw aktinde birden-bir hám kemshiliksiz kriteriya ekenligi. Dekarttıń tiykarǵıjuwmaǵıtó mendegiden ibarat: «Men oylaptırman, demek men jasaptırman».

Gotfrid Vilgelm Leybnictiń (1646-1716) lingvistikalıq qızıǵıwshılıǵı birneshe baǵdarda kózge taslanadı. Birinshiden, tillerdiń óz ara qarım-qatnası hám olardıń geneologiyasını anıqlaw. Bunda ol tilge salıstırma lı-tariyxıy qatnas jasaydı. Dúnyatilleriboyınshakóplep maǵlıwmatlartoplawdı olqollapquwatladı.

Ekinshiden, lingvofilosofiyalıq kóz qaralarında ol tildiń mánisi, til biliminiń wazıypalarınulıwma filosofiyalıq baǵdardabayanlaydı. Ol óziniń 1704-jılı jazılǵan «Adamsanası haqqında jańatájiriye beler» miynetinde tildilogikalıq analizlew tuwralı pikir bildirip, universal simvolikalıq tildi dóretiliw tuwralı ideyanı usınadı.

Ol 1666-

jılı jazılǵan «Kombinatorika óneri haqqında» depatalatuǵındı dissertaciyalıq jumısında til filosofiyasını tuwralı óziniń ideyaların birinshiret bayanladı. Ol dúnya tillerine ortaq hámme ushın túsiniikli jazıwdı qalıplestiriw, tańbalardı islepshıǵıwdı usınadı. Bul jasalmatı tildiń logika filosofiyalıq konstrukciyalarǵa, matematikalıq cifrlarǵa oǵadaja qın bolıwınıń táreparı boldı.

Leybnic formallasqan jasalma tildiń proektin usındı, onı jazba hám awızekitúrde qollanıwǵa boladı dep esapladı. Oltó mendegik órinis keye boldı:

a) birden toǵızǵa shekem gicifrlarlatınalfavitinde gidáslep kitoǵız dawıssızǵa sá ykes keledi: 1=B, 2=C, 3=D, 4=F, 5=G, 6=H, 7=L, 8=M, 9=N.,

b) Onlıq sanlar latın tilindegi bes dawıshlı seske sá ykes keledi; 10=A, 100=E, 1000=I, 10000=O, 100000=U. Eki dawıshlı au diftongin anlatıw ushın 1000000 cifrin qollanıwdı usındı.

Leybnictiń ideyaları simvolikalıq logikanıń rawajlanıwına tásir jasadı, keyinala matematikalıq logika hám kibernetikada paydaǵa astı.

Bekon, Dekart, Leybnictiń til teoriyası tarawındaǵı pikirleri til filosofiyasını sheńberinen sırtqa shıǵa almadı. Sol dáwirdegi janlı tiller, olardıń ishki tábiyatı, qurılısı boyınshalingvistikalıq materiallardı analiz jasamadı.

Tildiń paydabolıwı tuwralı teoriyalar

Tildiń paydabolıwı tuwralı teoriyalar XVIII ásirdegi filosofiya oyshılları Russo, Didro hám Gerderdiń miynetlerinde bayanlandı.

Jan Jak Russo (1712-

1778) tildiń paydabolıwı tuwralı ekiteoriyanı usınadı. Birinshisi, sociallıq kelisim teoriyası, e

kinshisi-emocionallıqyaǵnytańlaqlıq

teoriyası. Olózinínteoriyaların 1761-jılı járiyalanğan «Tillerdiń paydabolıwı tuwralı tájiriýbeler» miynetinde bayanlaydı.

Sociallıq kelisim teoriyası boyınshatıl jámiyetlesken adamlardıń óz arakesimiyetiy karında paydaboladı, - degen pikirdiusınadı. Sociallıq kelisim teoriyasınıń wákilleri «tildi-jámiyettegi adamlardıń sanalıtúrdegi dóretpesi» esaplaydı. Yaǵnıy til jámiyettegi adamlardıń anaw yamınaw zat hám qubılıstıqalayataw jónindegi óz arakesimiarqalı dóredi, - dep qaraydı.

Emocionallıq yamasatańlaqlıq teoriyası boyınshatıl adamnıń ishki sezimleri - quwanış, qıynalıw, tańlanıwlarınıń h.t. btiykarında dóregen, - dep esaplaydı.

Áyyemgidáwirlerde haywanat dúnyasınan jańabólinipshıǵıpatırǵan payıtlarda adamlar haywanat hám quslardıń hár qıylı seslerine uqsas halda dásleptañlaq sózlerdi qollanğan, kem-kem sonıń tiykarında máni ańlatatuǵın sózler paydabolǵanlıǵın aytadı. J.J.Russo adamzattıń dáslepki tili sezimlerge bay, tolı edi, keyinápiwayılasıp qaldı, áyyemgi adamlardıń tilinde ishki sezimlerdi bildiretuǵın tańlaqsózler kópedi, - deptastıyıqlaydı.

J.J.Russonıń tildiń payda bolıwı tuwralı bul teoriyaları onıń zamanlası Deni Didro (1713-1784) tárepinen qattısıńǵa alındı. Didro óziniń «Enciklopediyayamasakórkem óner, ónermentshilik hám ilimniń túsindirмес sózligi» degen miynetiniń toǵızınshı tomında tildiń payda bolıwı tuwralı kóz-qarasların bayanladı. Onıń kórsetiwinshe, «...til belgili bir milletke ǵana tiyisli bolıp, ses arqalı pikirdijúzege shıǵaratuǵın kónlikpeler jıynaǵı». Didro tildiń kommunikativlik xızmetin atap kórsetedi: «Til oydı qalıplestiriw hám bayanlawdıń quralı». Ol tildiń paydabolıwı haqqında ǵımáselegetoqtaptıldı payda etkeni ushın qudayǵa ırazı bolıwımız kerek, - dep juwmaq jasaydı.

Til biliminde keń tarqalǵan teoriyalardıń biri-seslik eliklew teoriyası. Bul teoriyanı G. Leibnic óziniń «Adam sanası haqqında jańa tájiriýbeler» miynetinde bayanladı.

Bul teoriya boyınshatıl tildiń paydabolıwı, sózdiń dóreliwiseslik eliklew tiykarında qáliplesken dep boljaw jasaladı. Bul teoriyanıń tárepdarları ayırım sózler seslik eliklew geti ykarlanǵan deptastıyıqlaydı. Máselen, quslardıń bazı birewleriniń atamasında olardıń dawısındaǵı belgiler geti ykarlanǵan baylanıstıń barekenligi aytıladı.

Seslik eliklew teoriyası da tildiń kelip shıǵıwın tolıq dálilley almaytuǵın nadurısteoriyalardıń biri bolıptı boladı. Bul teoriyanıń kemshiligini datıldıń jámiyetlik qubılıs ekenligi esapqa alınbaydı, tildi tábiyattıń ózi dóretken, til tábiyiy qubılıs dep esaplaydı.

Miynet shawqımı teoriyası da mánisi jaǵınan tańlaqlıq teoriyasına jaqın. Bul teoriyanı francuz ilimpazı S.L.Nuare (1829-1889) usınǵan. Onıń pikiri

boyınsha, miyneteti w procesi miynet shawqımın payda etedi. Demektildiń paydabolıwın
a

miynet shawqımı tiykar bolğan dep esaplaydı. Bul teoriya da tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwındaǵı obyektivnı zamlılıqtı moyın lamaw bolıptabıladı.

Kórnekli nemec aǵartıwshısı Iogann Gerder (1744-1803) óziniń 1772-jılı jarıyalanǵan «Tildiń paydabolıwı haqqında izertlew» miynetinde J.J. Russonıń «Sociallıq kelisim» hám «tańlaqlıq» teoriyaların sınaǵa alıp, «til tábiyiy túrde paydabolǵan» degen juwmaq qakeledi. Onıń pikirinshe, til adamnıń oy-pikirlerin, sezimlerin basqa adamǵa jetkeriw ushın qollanıladı. Yaǵnıy, til tek sezimlerdi ańlatıw quralı dep esaplaw qáte. Tildiń payda bolıwı hám tariyxı oylawdıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı. «Adamlar, - dep jazadı I. Gerder, - obyektiv dúnyadaǵı zatlarǵa hám olarǵa xarakterli bolǵan belgilerge dıqqat awdaradı, olardı bir-birinen ajratadı. Adamnıń sanasında saqlanıw qalǵanusı birinshi belgi óziniń atamasınai ye boladı, sózde sáwlelenedi. Bul jaǵday tildiń payda bolıwına alıp keledi». Onıń kórsetiwinshe, til quday tárepinen dóretilmegen hám birden payda bolǵan joq. Tildiń paydabolıwı - adamnıń sanası hám sezimleriniń rawajlanıw barısındaǵı nı zamlı qubılıs. Til sol tilde sóylewshi adamnıń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı rawajlanıp baradı.

Sonlıqtan da til bilimi tariyxında I. Gerder tildiń tariyxı rawajlanıw teoryyasınıń tiykarın salıwshılardıń biri esaplanadı. Ol tildiń rawajlanıwınıń ekibasqı shıtuwralıp pikir bildirip, tildiń rawajlanıwındaǵı tariyxıylıq probleması n ortaq qoyadı.

Onıń til hám oylawdıń óz ara qatnası máselesindegi bildirgen pikirleri, kóz-qarasları V. Gumboldt, G. Shteyn tal kibitalantı tilshilerdiń lingvistikalıq koncepciyalarınıń qalıplesiwine belgili dáreje de tásir etti.

2- TEMA.SALÍSTÍRMALÍ- TARIYXÍY TILBILIMI

Joba:

1. *Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń derekleri. Franc Bopp. Rasmus Kristian Rask. Yakob Grimm. Aleksandr Xristoforovich Vostokov. XIX ásir ortalarındaǵı salıstırmalı-tariyxıy tilbilimi*
2. *XIX ásirdegi til filosofiyası. Romantizmaǵımı.. Naturalizmaǵımı*
3. *Ulıwma til bilimi koncepciyasınıń qalıplesiwi. V. Gumbold. Psixologiyalıq aǵım. G. Shteyntal*
4. *Vilgelm Vundt tıń til filosofiyası. A.A. Potebnyanıń til filosofiyası*

XVII-XVIII ásirlerde dúnyatilleri boyınsha kóplegen ilimiz tlewjumıslarınıń payda bolıwı hám hár qıylı tiptegi tiller boyınsha bay materiallardıń jıynalıwı, til haqqındaǵı teoriyalıq túsiniqlerdi salıstırmalı úyreniwgeshar ayat jaratıp berdi.

XVIII ásir diń ortalarınan baslap til salıstırmalı-tariyxıy kóz qarastanizertlew zárúrligi tuwralı ideyalar payda bola basladı. Bul dáwirde tábiyiy pánler- astronomiya, fizika, ximiya, biologiya h.t.b. ilimler tarawındaǵı jetiskenlikler delingvistikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwına tásir jasadı.

Ilimde, sonıń ishinde til biliminde de tariyxıylıq principi ilimiy jámiyetshilik tárepinen tán alınıp kem-kem tastıyqlanıp bardı. Til biliminde bul princip tillerdi salıstırıw, metodınolar dıń kelipshıǵı w tariyxı menen baylanıstırıw, tillerdi klassifikaciya jasaw datillerdiń kelipshıǵı w hám rawajlanıwın baylanıslı úyreniw túrinde qalıplese basladı.

Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń derekleri

Tillerdiń óz ara genetikalıq baylanısları, yaǵnıy tillerdiń tuwısqanlıǵı tuwralı pikirler salıstırmalı-tariyxıy metod qalıplestenáde wirburın payda bolabasıladı.

Dúnya tilleriniń bir-birine jaqınlıǵı, óz ara tuwısqanlıǵı tuwralı pikirler XVI ásirlerde payda bola basladı.

Francuz gumanisti Gvilelma Postellustıń (1510-1581) «Tillerdiń tuwısqanlıǵı tuwralı» (1538) degen miynetijáriyalandı. Avtor óziniń bul miynetinde tillerdi genetikalıq jaqtan birinshilerden bolıp klassifikaciya jasawǵa umtıladı. Bunnan soń gollandiyalı ilimpaz Yosif Yustus Skaliger (1540-1609) óziniń 1599-jılı jazılǵan «Evropalılarıń tilleri tuwralı pikir júrgiziw»

miynetinde Evropadağı barlıq tillerdi tuwısqanlıǵına qaray klassifikaciya jasaydı. Ol óziniń bul miynetinde Evropada on bir til toparı bar ekenligin kórsetip, onnan tórtewi-úlken, jetewi-kishitilik toparlarekenligin bildiredi. Skaliger hár bir gruppabiratatıldıń

tiykarında qáliplesken dep kórsetedi. Tiykargı tórt tilge latin, grek, tevton, slavyantillerin kirgizedi. Jeti kishi tillerge alban, tatar, venger, fin, irland, britt, bask tillerinkirgizedi. Onıń pikirinshe, bul on bir til óz ara tuwısqanlıq qatnasqa iye.

Tillerdiń tuwısqanlıq problemasını bul dáwirde filosoflarda qızıqsındı. Bul máselege belgilenemec filosofı Gotfrid Vilgelm Leybnicdi qataydaradı. Ol burın izertlenilmegen tillerdi izertlew boyınshajumıslardı shólkemlestiriwge umtıldı. Ásirese Rossiyadaǵı azsanlı ıxalıqlardıń tillerini úyreniwdiń zárúrligin bildirdi. Máselen, Shveciyanıń Rossiyadaǵı elshixanasına elshilik xızmetine jiberilgen, shıǵıs tilleri boyınsha qánige hám orıs tilinde jaqsı biletuǵın Sparvenfeld degen ilimpazǵa 1696-jılı jazǵan xatında slavyantillerin tereń úyreniw zárúrligin, onıń fin hám got tilleri menen tuwısqanlıq máselesin anıqlawdı usınıs etedi. Leybnic 1713-jılı 26-oktyabr kúni Petr 1-ge jazǵan xatında Rossiyadaǵı izertlenilmegen azsanlı ıxalıqlardıń tilin izertlew hám olardıń sózligindúziw zárúrligin aytağı. Vilgelm Leybnic 1704-jılı jazılǵan «Adamzatsanası tuwralı jańa tájiriye beler» degen miynetinde dúnya tillerini aramey hám yafet tilleri dep eki topǵa bóledi. Yafet tilin skif hám kelt tilleri dep taǵı eki shaqapshaǵa bóledi. Skif shaqapshasına fin, túrkiy, mongol hám slavyan tillerini, kelt shaqapshasına basqa evropa tillerinkirgizedi.

Ol óziniń bul miynetinde barlıq dúnya tillerini salıstırıp úyreniw zárúrligin bildiredi. Dúnya tillerini birinshiden, óz ara salıstırıp kerek, ekinshiden, eski jazba esteliklerdi, máselen, tevton, eski german hám bibliyanıń tekstlerini salıstırıp úyreniw zárúr degen pikir di bildiredi.

XVIII ásirde tillerdiń genetikalıq tuwısqanlıq hám ayırım tillerdiń kelipshıǵıw deregi bir ekenligi tuwralı pikirler belgili orıs ilimpazı M.V. Lomonosov tárepinen bildirildi. Onıń 1755-jılı jazılǵan «Rossiyagrammatikası» (SPb) miynetinde hám 1757-jılı jazılǵan «Orıstiline shirkew kitaplarınıń paydası tuwralı» degen miynetlerinde slavyan tilleriniń tuwısqanlıqın kórsetedi. Ol slavyantillerin tereń izertlew tiykarında, ortaǵ slavyan tilinen orıs, polyak, bolgar, serb, chech, slovak, vend (vend termini arqalı lujic tili túsinilgen) tilleri kelip shıqqanlıǵın aytağı. M.V. Lomonosovtıń kórsetiwine qaraǵanda, házirgi waqıtta hár bir slavyan tili óz arahárqılı tuwısqanlıq dárejesinde turıptı. Máselen, orıstiline bolgar tiliniń tuwısqanlıqı, polyak tiline salıstırǵanda ádewir jaqın.

Sonıń menen birge ol, slavyan tilleriniń basqa hind-evropa tillerini menen tuwısqanlıq qatnasın anıqlaydı. Máselen, slavyantilleri, grek hám latın tillerini menen genetikalıq jaqtan jaqın dep kórsetedi. Slavyan tilleri ásirese kurlyand tilleri (avtor kurlyand tilleri termini arqalı litov hám latısh tillerini názerde tutqan) menen jaqın tuwısqanlıq qarım-qatnasqa iye ekenligin bildiredi.

M.V.Lomonosovóziníizertlewlerindebultillerdegisanlıqsózlerdiizertlewoby
ektietipaladı.

XVIII ásirde gollandiyalı izertlewshi Lambert ten Kate «Tómengi nemis tilinúyreniwge kirisiw» miynetinde (1723) got, nemis, golland, anglosakson hám islandtillerin salıstradı.

XVIII ásirdeń aqırı XIX ásirdeń basında salıstırmalı izertlew sheńberine eskihind tili materiallarınń tartılıwı nátiyjesinde hind evropa-tilleriniń tuwısqanlıǵımáselesi jáne de aktuallastı. Eski hind grammatikalıq dástúri tiykarında fonetika hám morfologiyalıq qurılıstı mayda bóleklerge bólip izertleytuǵın sanskrit tiliniń grammatikası járiyalandı. Bul sanskrittili grammatikasınıń járiyalanıwı ayırım Evropatilleriniń grammatikalıq qurılısın oǵan salıstırmalı baǵdarda izertlew múmkinshilig injarattı. Bul hind-evropatilleriniń salıstırmalı grammatikasınıń jaratılıwınatırkiboldı.

1767-jılı francuz ruwxanısı Kerdfrancuz Akademiyasınahind-evropatilleriniń tuwısqanlıǵı tuwralı jazba bayanat bildirdi. Bul bayanatta latın, grek, sanskrit tillerindegi sózler hám grammatikalıq formalardıń dizimi berildi, bul tiller birderekten paydabolǵan degen ideyanı tastıyıqladı. Bul bayanat 1808-jılı járiyalandı.

1786-jılı angliyalı shıǵıstanıwshı hám yurist Uliyam Djounz (1746-1794) Kalkuttadaǵı Aziya jámiyetinde jasaǵan ilimiy bayanatında sanskrittilimenengrek, latın, kelt, got, eski parsı tilleri arasında baylanıs bar ekenligin bildirdi, bul tillerdegi grammatikalıq formalardıń tiykarınan sáykes keletuǵının kórsetti. Bul izertlewiniń juwmaǵında Djounz «bul salıstırılıp otırǵan tillerdegi tekǵanasózlerdiń emes, al grammatikalıq formalardıń da sáykes keliwi olardıń genetikalıqtuwısqanlıǵınan derek beredi», - degen sheshimge keledi. Onıń kemshiligi sanskrittilin prayazık-atatılıp atında emes, basqahind-evropatilleriniń birisi patında qarawı boldı.

1776-1789-jılları Indiyada jasaǵan avstriyalı monax Paulino a Santa-Bartolomeo sanskrittili boyınsha eki grammatika hám sózlik dúzdi. 1798-jılı Djounz ideyaları tásirinde «Parsı, hind hám german tilleriniń tuwısqanlıǵı hám áyyemgiligi tuwralı traktat» miynetin jazadı.

Fridrix fon Shlegel (1772-1829) lingvistikalıq komparativistikaniń baslawshılarınıń biriboldı. Dáslep oleski grek ádebiyatı, filosofiyası, eskigrektilin úyrendi. Romantizm aǵımınıń Yen mektebiniń qalıplesiwine úlesin qostı. Bul mektep wákilleri eskidáwirdegi mádeniyat hám tildiromantizm ruwxında úyreniwge umtıldı. Jaslıq jıllarında tildiń sóylew barısındakem-kem jetilisiptábiyiy túrde payda bolǵan degen pikirdi bildirse, ómiriniń sońǵı jılları til quday tárepinen dóretilgen degen pikirde boldı. Diniy sezimlerde beriliwine baylanıslı ideal túrindegi

gózzallıq, dinniń mánisin Indiya mádeniyatı hám áyyemgi hindtiline baylanıstıradı. Onıń 1808-jılı keńtanımalıq qaiye bolǵan «Hindlerdiń

danalığı hám til tuwralı» miynetinde hind-

evropatilleriniń paydabolıw hám qalıple siwiniń basqıshların úyreniwge umtıldı. Fridrix Shlegeldiń pikirinshe,

«sanskrit-bulıykarǵı derek, atıl (prayazık), onnan basqa hind-evropatilleri paydaboldı hám rawajlandı», - degenideyanı bildiredi. F. Shlegel sanskrit tilimenen grek, latin, parsı hám german tilleri tek sózlik quramı jaǵınan emes, al grammatikalıq qurılısı jaǵınan da tuwısqan ekenligin bay tillik materiallar menenanıqlaydı. Fridrix Shlegel til biliminde birinshi bolıp «hind-german tilleri hám salıstırmalı grammatika» degentermindiqollanadı. Sońınalabulterminniń sinonimi retinde «hind-evropatilleri» terminiqalıplesti.

Fridrix Shlegel dúnya tilleriniń birinshi tipologiyalıq klassifikaciyasın islepshıqtı. Sanskrit, grek, latin tilleriniń materialları tiykarında flektiv tiller túsiniǵin kirgizdi. Onıń jigit aǵası, **Avgust Vilgelm fon Shlegel** (1767-1845) óziniń roman, german hám hind filologiyasınabayanısh izertlewlerimenentil biliminde izqaldırdı. Ol tillik qubılıslardıń tábiyatınıń tariyxın úyreniwge qızıǵıwshılıǵı menenajıralıp turadı. Ol flektiv tillerge keń túrde sıpatlama beredi. Flektiv hám affikslitillerden basqa túbir tillerdiń bar ekenligin kórsetedi. Ol til bilimine sintetizm hám analitizm terminlerin alıp keldi. Onıń pikirinshe, hár qıylı tillerdiń biri-birine tási retiwı nátiyjesinde, Evropa xalıqlarınıń tilleri analitikalıq tipke qaray rawajlanbaqta. 1818-1819-

jılları Bonn universitetinde ortaásirlerde jazılǵan nemis tekstleri boyınsha lekciyalar oqıw barısında nemis tiliniń tariyxıy grammatikasın dóretiwdi usınısetedi. Joqarıda kórsetilgen ilim-

izertlew jumıslarınıń bári de detil getariyxıy qatnas jasawdıń zárúrligini tiykarlandı, tillerdi salıstırmalı úyreniwtil biliminde salıstırmalı-

tariyxıy metodtıń lingvistikalıq izertlewlerdiń jańausılısı pátında qalıple siwine jaǵday jaratıp berdi.

Franc Bopp

Franc Bopp salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń tiykarın salıwshılardıń biri. Ol 1791-jıl 14-

sentyabrde Germaniyanıń Maync qalasında tuwılǵan. Ashaffenburg qalasındaǵı gimnaziyada oqıdı. Gimnaziya da oqıǵan waqıtları Vindishmandegen ustazınıń tásirinde tilge

qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵan. Ol shıǵıs tilleri-sanskrit, parsı, arab, eskievrey tillerini úyrenedi. 1821-

jılı Berlin universitetiniń shıǵıs ádebiyatı hám ulıwma til bilimi kafedrasınıń professorı, 1829-jıldan Ilimler Akademiyasınıń aǵzası bolıp saylanadı. Franc Bopp

1867-jıl 23-oktyabr kúni Berlinde qaytı boldı. F. Bopp tıń lingvistikalıq koncepciyalarınıń qalıple siwine áyyemgi

hindgrammatistlerinen baslap ózi jasağan
dáwirdegi tariyxıy-filologiyalıq hám lingvistikalıq
táliymatlar tásir jasadı. F. Bopp 1812-1816-jılları bes jıl Parijde
jasağ kitapxanalarda sanskrit jazba esteliklerini hám basqada shığıstillerini úyrendi. Buljer
deol Avgust Shlegel menentanı sadı. Sanskrittiline ledetereń irekúyreniw máqsetinde 18
16-jılı Londongabaradı. Buljerdegi Britaniya kitapxanasında

saqlanatuđın hindlerdiń Max abxaratada stanınıń bir neshe bólimlerin baspaǵatay arlap járiyalaydı. Bul sanskrit tilin úyreniwshilerge qollanba wazıypasın atqardı. Bundasanskrit jazba estelikleriniń tekstleri, olardıń awdarması berildi, sózligita yarlandı (1834). Londonǵa barǵanında Angliyadaǵı Germaniya elshisi Vilgelm fon Gumboldt penen jaqın doslıq qatnasta boladı. A. Shlegel, V. Gumboldt penen bolǵan pikir alıswların ń lingvistikalıq koncepciyalarınada unamlı tásirintiy gizedi.

Franc Bopp tıń 1816-jılı járiyalanǵan «Sanskrit tilindegi sepleniw sisteması hám onı grek, latin, parsı hám german tilleri menen salıstırıw» degen miynet isalıstırmalı-tariyxıy til biliminiń tiykarı esaplanadı. F. Bopp bul miynetinde óziniń aldına tiykarǵı eki wazıypanı qoyadı: birinshiden, hind-evropa tillerin tereń ilimiy izertlew tiykarında olardıń tuwısqanlıǵın dálillew, ekinshiden, hind-evropa tilleriniń ishki fleksiyanı úyreniw. Sebebi ishki fleksiya qubılısı bir tilden ekinshi tilge ózlestirilmeıdi. Ekinshi wazıypanı orınlaw ushın hind-evropa tillerindegi feyil sózshaqabın tereń úyreniwge kirisedi. Bul miynetinde besh hind-evropa tilindegi feyil diń sepleniw úlgisin salıstırmalı izertlew tiykarında olardıń bir tiykar tilden kelip shıqqanlıǵın dálillew tuǵın uqsaslıq belgilerdi anıqladı. Ol dáslep eski hind tilindegi sepleniw sistemasın tereń izertleydi hám onı grek, ispan, parsı, german tilleri materialların salıstıradı.

F. Bopp tıń eń baslı jetiskenligi - salıstırıw ushın grammatikalıq qurılısqatıykarlanadı. Bul tillerdiń tuwısqanlıǵında dálillewde basqatıllık seymalardan ózlestirilebermeıtuǵın fleksiya qubılısı hám sóz jasalıwdı b ashılıqqa aladı.

1833-1852-jılları F. Bopp óziniń tiykarǵı miyeti esaplanǵan «Sanskrit, zend (XIX ásirde avesta tili solay atalǵan), grek, latin, litov, got hám nemis tilleriniń salıstırmalı grammatikası» miynetin járiyaladı. Hind-evropa tilleriniń (Til bilimine «hind-evropa tilleri» terminin F. Bopp alıp keldi) grammatikalıq materiaları tiykarında bul tillerdiń tuwısqanlıǵın kórsetti. (Ol malaya-polineziya hám kavkaz tilleride hind-evropa tillerimenentuwısqandepesapladı, biraq bul qátepikiredi).

F. Bopp tıń ózine shekemgi dáwirdegi lingvistlerden ózgesheligi - sanskrit tilin úyrenip áyyemgi hind grammatistleriniń táliymatınan óziniń ilimiy kóz qarasarına sáykes keletuǵın táreplerin bassılıqqa aladı.

F. Bopp tıń «Salıstırmalı grammatika» miynetinde salıstırılıp atırǵan tillerdiń seslik sisteması hám jazıwına qısqasha sıpatlamadan soń «Túbir sózler tuwralı» degen bap berilgen. Bul bapta ol óziniń túbir morfema tuwralı teoriyasın bayan etedi. Hind grammatistleriniń táliymatına súyengen túrde, hind-evropa tillerinde sózler dáslepki waqıtlarda bir buwınlı feyil hám almasıq túbir morfemalar bolǵan degen pikirdi bildiredi. Feyil sózlerdiń tiykarında atlıq hám kelbetlik sózler, alması

qlardıńıtykarındatirkewish,dáneker,janapaylarkelipshıqqandepkórsetedi.

F. Bopp tárepinen qollanğan metod tını mánisi - bir tilde grammatikalıq formanı - yaǵnı feyil formaların basqatıldegi formalarınǵa salıstırıp arqalıolar arasındaǵı uqsaslıq hám ózgeshelikleranıqlanadı. Bullingvistikalıq izertlewlerushın jańa usıl bolıp F. Bopp tını salıstırmaǵı - tariyxıy metodqa tiykar salıwına alıp keldi.

Óziniń «Salıstırmaǵı grammatika» miynetine kiris sózinde «Bul kitapta menatıatalǵantillerorganizmindegi barlıqtu wısqanlıqqatnaslardı salıstırmaǵı bayanla wǵa, mexanikalıq nızamların hám grammatikalıq qatnaslardı ańlatatıǵın formalardıń kelipshıǵıwın izertlewge hár ketetemen», - dep jazadı.

Fridrix Shlegel den keyin túbir morfemateoriyasınabayanıslı F. Bopp tillerdi tipologiyalıq klassifikaciya jasadı. Tiykarǵı úsh tiptik órsetedi:

1) Túbir tiller. Bultipke qıtay tilin kirgizedi. Bultipte gitillerde túbir morfemanıń qurılısında ózgeris bolmaytuǵın kórsetedi.

2) Birigiwshi tiller, yaǵnı hind-evropa tilleri. Bul tillerde feyil hám almasıqtıykarındaǵı bir buwınlı sózlerdiń birigiwshiligi nátiyjesinde jańa mánili sózler paydaboladı.

3) Keminde úsh dawıssız sesten turatuǵın túbir morfemalı tiller. F. Bopp bultipke semit tillerin kirgizedi. Túbir morfemanıń qurılısında ózgeris júzege keliwimenensózler mániozgesheligine ushıraytuǵın bildiredi. F. Bopp tını tillerdi izertlew tiykarında adamzat sanası hám ruwxınıń tábiyatın túsiniwge umtılıwı tekǵana V. Gumboldt hám Fridrix Shlegel diń til filosofiyasınıń tásirinde emes, al universal grammatika, yaǵnı Por-Royal grammatikasınabayanıslı edi.

F. Bopp tını til bilim tariyxındaǵı ilimiy xızmetisonnanı barat, ol hind-evropa tilleriniń grammatikalıq qurılısındaǵı genetikalıq jaqtan ortaq elementlerdi topladı hám sistemalastırdı; Hind-evropa tilleriniń salıstırmaǵı - grammatikasınıń bunnan bılay rawajlanıwına tásir jasaǵan morfologiyalıq formalardıń

sáykesligi kestesinislepshıqtı. F. Bopp tını izertlew jumıslarısol waqıtlar til biliminde ústelik tipturǵan tereń ilimiy bolmaǵan F. Shlegel diń romantikalıq koncepciyasına salıstırǵanda metodikalıq jaqtan progressiv áhmiyetke iye boldı. F. Shlegel dúnyatilleriniń tiplerituwralı teoriyanı 1808-jılı jarıyalanǵan «Hindlerdiń danalıǵı hám tili tuwralı» degen miynetinde bayanlaydı.¹⁰ Ol dúnyatillerin tipologiyalıq jaqtan eki tipke ajratadı. Birinshi - organikalıq tiller, yaǵnı flektiv tiller, ekinshisi jalǵamalı tiller. Ol flektiv tipti eń joqarǵı tip dep kórsetedi. Onıń pikirinshe, flektiv tiller materialdıń hám ruwx tını birligin ózinde saqlaydı. Bultiptegi tiller qurılısınıń organikalıq birligi forma hám mazmunınıń sáykes keliwinde kórinedi.

¹⁰Schlegel F. Uber die Sprache und Wesheit der Indier - Heidelberg. 1808.

F. Shlegel organikalıq (flektiv) tillerge latin, grek, á sirese ata til esaplanǵansanskrit tillerin kirgizedi. Onıń romantikalıq teoriyası boyınsha, hind-evropa tilleribirdenhámtayarhalında joqarı jetiliskentúrinde paydaboldı. Bunnan keyin rawajlanıwdaǵı dáslepki garmoniyanın buzılıwı yaǵnıy tayar birtildiń maydasha qapshalardı bóliniwine alıp keldi, -dep tastıyıqladı. F. Bopp bul pikirge sınıkózimenen qaradı. Óziniń izertlewlerinde til mexanizminiń dáslepki halatınan áste aqırın hám basqıshpa-basqısh ózgerip barıwı menen birge, mexanikalıq birikpe lermen enalmasıwdá stúri júzege kelip, sonıń nátiyjesinde jańa organizm- jańa tillerdiń paydabolıphám rawajlanıp baratúǵınan anıqladı. Til organizminiń qalıple si wi qatań til nızamları tiykarında júzege asadı.

Sonlıqtandahárqanday ilimiy izertlewdiń tiykarǵı maqsetihárbirtilliksemyalarǵa tán bolǵan tillik nızamlılıqlardı anıqlaw bolıp tabıladı dep esapladı. F. Bopp óziniń miynetlerinde morfologiyalıq qurılıstı analizlew tiykarında hind-evropa tilleriniń tuwısqanlıǵı gipotezasın ilimiy túrde dálilledi. Bul gipotezanıń tiykarında hind-evropa tillerinde ayırımıqsastıllik qubılıslardıń barekenligi tuwralı pikir emes, alolar dıń grammatikalıq sistemasınıń birekenligin anıqladı.

Rasmus Kristian Rask

Rasmus Kristian Rask (1787-1832) Kopenhagen universitetin pitker gen. 1811-jılı «Eski arqa (avtor bul termind i skandinaviya mánisinde qollanǵan) yamasaislandtili boyınsha qollanba» degen miynetijáriyalanǵan. 1812-1814-jılları Islandiyada úsh jıl jasaydı. Bul jerde ol island ádebiy shólkemin dúzdi. «Kishi hám úlken Edda» jurnalların shıǵardı. Usı jılları eski island tili, tariyxı hám ádebiyatı boyınsha materiallartoplaydı. Rasmus Rasktıń tillerdisalıstırmalı izertlew tara wındaǵı eń tiykarǵı bul miynet i 1814-jılı jazılıp «Island tiliniń payda bolıwı yamasa eski arqa tili boyınsha izertlewler» degen atamada 1818-jılı járiyalanadı. Rasktıń bul miynet i dat tilinde jazılǵanlıǵı sebepli Evropa ilimiy jámiyetshiligine keshigiń kirep tanıldı. Rask bul miynetinde got (ol german tiller in ańlatıw ushın bul termind i qollanǵan.) tilleri menen frakiy tilleriniń (latin hám grek tiller in ańlatıw ushın bul termind i qollanǵan) tuwısqanlıǵın dálilleydi.

Olshıǵısh hind-evropa tillerini úyreniw máqsetinde Indiyaǵa saparetedi. Jol boyı Peterburg, Moskva, Kavkaz hám Iranda boladı. Ol Indiyada ekijil jasaydı. Dáslep Bombay demusıl mandininde giparsılar arasında, soń Ceylonatawl arında buddistler arasında jasaydı. Indiyada jasaǵandáwirinde inglistilinde shıǵıstillerib oyınsha, óz watanınakelgennen keyin zendtili boyınsha izertlewler in járiyalaydı. Rasmus Rask ispan, italyan, friz, eski inglis, shved h.t.b. tiller boyınsha

kópsanlı grammatikalıq miynetler járiyaladı. Ol 25 ten aslam tildi bilgen. Til biliminiń rawajlanıwında R. Rasktıń qollanǵan izertlew metodikasında qızıǵıwshılıq

tuwdıradı. Bul island tilin tuwısqanlıq dárejesine qaray izbe-izlikte basqa tillergesalıstırılıwı bolıpesaplanadı.

Oldáslep island tilinaymaqlıq jaqtan jaqın jaylasqan grenland, kelt, bask, fintilleri menensalıstırıp ayırım sózlerdi esaplamaǵandabultiller ortasında tuwısqanlıq qarım-qatnastırın joq ekenligin aytağı.

Bunnan soń island tilin slavyan, latısh, litov tillerine salıstırıp, bul tillerdiń hind-evropa tilleri semyası qurılısındaǵı ornın kórsetedi. Onıń juwmaǵında avtor, eski arqa (skandinaviya) hám got tilleri bir shaqanıń putaqları bolsa, slavyan tillerimenen baltik tilleri-eski frakiyshaqasınan ósip shıqqan, -degen juwmaq qakeledi.

Tillerdi salıstırmaǵı úyreniw mashqalaları tuwralı avtor óziniń kóz-qarasların bildirip, tillerdegi leksikalıq sáykeslikler júdá isenimli bola bermeytuǵının aytağı. Sebebi hár qanday sóz bir tilden ekinshi tilge ózlestirilwi múmkin.

Sonlıqtan daleksikalıq sáykeslikler tiykarında tillerdiń genetikalıq kelipshıǵıwın tolıq mánisinde dálillew qıyınshılıq tuwdıradı. Al tillerdiń tuwısqanlıǵın dálilleytuǵın tiykarǵı kórsetkish, fonetika-grammatikalıq sáykeslikler bolıptabıladı, -dep juwmaq jasaydı.

Yakob Grimm

Yakob Grimm (1785-1865) - kórnekli nemis ilimpazı, salıstırmaǵı - tariyxıymetodtıń tiykarın salıwshılardıń biri, german tilleriniń birinshisalıstırmaǵı grammatikasınıń avtorı.

Ol Germaniyanıń Ganaw qalasında tuwılǵan. Dáslep Kassel qalasındaǵı liceyde, soń Marburg universitetiniń yuridika fakultetinde oqıǵan. Biraq ta Yakob Grimmniń filologiyaǵa qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵanlıǵı sebepli óziniń ómirin til hám ádebiyat qabaǵıshladı. 1830-

jılı Gettingen universitetiniń nemis til hám ádebiyatı kafedrasınıń baslıǵı bolıptayınlandı. 1840-jılı Bermen universiteti professorı lawazımına saylanadı. Yakob Grimmniń barlıq dóretilshilik xızmeti tuwısqan inisi Vilgelm Grimm (1786-1859) menen tıǵız baylanıshlı. Olar liceyde hám universitette birge oqıdı. 1813-1816-jılları «Altdutsche Walder» jurnalın shıǵardı. Bul jurnalda eski nemis awılları, tariyxı hám avtorlar jıynaǵan nemis folklorınıń úlgeri jarıyalandı. Olar birlikten nemis tiliniń sózligin tayarladı. Házirg eshe kem dúnya ádebiyatında «Tuwısqan Grimm tertekleri» keńnen málim.

Y. Grimm orta ásirlerdegi jazba estelikler boyınsha izertlew jumısların alıp bardı. 1811-jılı jazılǵan «Eskinemis maysterzangı haqqında» miynetinde eskinemis ádebiyatın dáwirlestirdi. 1834-jılı «Rein schart Tuchs» kitabın jarıyaladı, onda Y. Grimmniń romantizmaǵı tásirindegi kóz-qarasları sáwlelengen.

Tórttomlıq «Nemisgrammatikası» miyneti Y. Grimmniń til bilim tariyxındaǵı eń tiykarǵı miyneti esaplanadı.¹¹ Onıń I tomı fonetikanı izertlewge arnalıp 1819-jılı, morfologiya izertleytuǵın II tomı 1822-jılı, sóz jasalıwdı izertleytuǵın III tomı 1831-jılı, sintaksis máselelerin sóz etetuǵın IV tomı 1837-jılı járiyalanǵan. F. Bopptan ózgesheligi Y. Grimm fonetika hám sintaksis máseleler intereń izertleydi.

Yakob Grimmniń «Nemisgrammatikası» miynetiniń járiyalanıwı tiller disalıstır malı izertlew teoriası hám ameliyatınakúshlitásir jasadı. Ol ózineshekemgi universal, logikalıq grammatizmhám basqada XVIIIásirde gilingvistlergesalıstırǵanda jańa metodtı qollandı. Hátte ózimenen qatar jasaǵan

F. Bopp, R. Rask sanskrit, eski grek hám latin jazba esteliklerine házirgi tiller disalıstır malı izertlegen bolsa, Yakob Grimm tek házirgi tillerdi, onda da germantilleri hám onıń dialektleri materialların salıstır malı baǵdarda úyrendi.

Ol bılay jazadı: «Ádette grek hám latin jazba esteliklerinde jum salǵan sózler hám grammatikalıq formalardı ideallastırıp olarǵa háwesimiz keledi. Negizinden nemis xalqınıń awızeki sóylew tili hám dialektleri materialların tereńirek izertlew arqalı bul sóz hám grammatikalıq formalardı onnan tabıw múmkin».

Solay etip, nemis romantizminiń wákili Yakob Grimm konkretlik materialları tiykarında F. Shlegeldiń teoriyalıq kóz-qarasına qosıldı. Yakob Grimmniń óz milletiniń hám milliytiliniń tariyxına qızıǵıw shılıǵı kúshli, onı romantizm ruwxında bayanlaydı.

Y. Grimm adamzat tiliniń payda bolıwı hám rawajlanıwı máselesine óziniń kóz-qarasın bildirip, onıń tiykarǵı úsh basqısh kórsetedi:

Birinshibasqıshqa-túbir hám dórendisózlerdiń payda bolıw hám qalıplesiwi, sózlerdiń erkin dizbeklesiw, kóp sózlilik hám muzikalılıq tán; ekinshibasqısh-fleksiyaniń rawajlanǵanda wiri, til diń poetikalıq jetilisiwi; úshinshibasqısh - oy-pikirdiń ayqınlıǵına yaǵnıy analitikaǵa umtılw basqıshı. Avtor diń pikirinshe, ekinshibasqısh taǵı tiller gesanskrit, zend, eskigrektilleriki redi. Úshinshibasqısh taǵı tiller ge házirgi ingliz, hind, parsı, jańa grek, roman hám germantillerin kirgizedi. Keleshek te analitikalıq qurılısqaiye ingliz tiliniń jerjuzine keń tarqalatuǵının aldın ala seze bildi. Grammatikalıq formalardı salıstırıw hámolar arasındaǵı genetikalıq tuwısqanlıqtı dálillewge umtılgan F. Bopptan, Y. Grimmniń ózgesheligi, ol seslik ózgerislerge tiykarǵı dıqqattı awdardı. Bulásirese ablaut qubılısı, yaǵnıy túbir morfemadaǵı dawıslı seslerdiń almasıw qubılısın abaylanıslı bildirgen pikirlerinde kórinedi. Y. Grimmniń pikirinshe, ablaut-nemis tiliniń grammatikalıq qurılısınıń tiykarın quraydı, ishki sóz jasalıw-depatap kórsetedi. «Ablaut-nemis tiliruwxınıń awlelendiriwshı forma». Onıń

¹¹Grimm J., Deutsche Grammatik. Bd. I-IV. – Göttingen., 1819-1837.

kórsetiwinshe,ablautnemishámbasqadagermantillerinháreketkekeltiriwshikúshi.

Yakob Grimmge shekem dawıslılardıń almasıp qollanıwın (ablauttı) XVIIIásirde gollandilimpazı LambertteKate dekórsetkenedi.Olóziniń1723-jılıjáriyalanǵan «Tómengi nemis tilin úyreniwge kirisiw» miynetinde german tilleriqurılısındaúbirmorfemadadawıslıseslerdińózgeriwqubılısınbirinshilerdenbolıpatapótedi.Oleskigermantilleri-gott,nemis,anglosakson,islandtillerindegifeýilsózlerdińqurılısındaǵıseslerdińalmasıwınúyrendi.YakobGrimm 1851-jılı járiyalanǵan«Tildiń payda bolıwı haqqında» degen miynetindelıngvistika menen botanika, zoologiya bir-birine salıstırıladı.Tildiń rawajlanıwıtábiyattıńqatańnızamlarınabaǵınadı,-degenpikirdibildiredi.

Yakob Grimmiń salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń rawajlanıwındaǵı tiykarǵıxızmetlerinińbiriseslerdińalmasıp qollanıwızamlılıqlarınanıqlawıbolıptabiladı. Ol óz dáwirindegi til bilimi teoriyasınıń rawajlanıwına úlken úles qostı,lingvistlerdińkeyingiáwladlarınıńqalıplesiwinetásirjasadı.Onıńilimiydóretiwshilixızmetinińáhmiyetlitáreplerinińbiri-awızekisóylewtilleri,dialektlikmateriallardızertlewtiykarındaahárbirmilliytillerdińizertleniwinetúrki jasadı.

AleksandrXristoforovichVostokov

Rossiyadasalıstırmalı-tariyxıyslavyantilbiliminińqalıplesiwindeorısakademigiA.X.Vostokovtıń(1781-1864)miynetleribelgilorındıyeleydi.

A.X.Vostokov(Ostennek)EzelatawındaArensburgtetuıldı.1787-jılıPeterburgtaǵıKadetkorpusınaoqıwǵakiredi.1794-jıldanbaslapkórkemónerAkademiyasında oqıwın dawam etedi. Ol jaslayınan sóz ónerine qızıqsınadı. Orısxalıqqosıqları,naqıl-maqallarınjıynadı.«Naqıl-maqallarjıynaǵın»(1865,SPb), «Orıslardıń qosıq qurılısı boyınsha tájiriybeler» (1817) miynetlerin járiyaladı. Orısxalıqsóylemleriniúyrendi,orıstilinińetimologiyalıqsózligiústindekópjıllarmiynet etti.Sankt-PeterburgtaImperatordıńkitapxanasındaqoljazbalarbólimibaslıǵınıń járdemshisi bolıp jumıs islewi oǵan eski slavyan qol jazbaların tereńúyreniw mümkinshiliginberedi.

A.X. Vostokovtıń tiykarǵı miynetleri: «Рассуждение о славянском языке»(1820),«Русскаяграмматика»(1831),«Описаниерусскихиславянскихрукописей Румянцевского музея» (1842), «Издание Остромирова Евангелия»(1843),«Словарьцерковно-славянскогоязыка»(1858-1861),«Грамматикацерковно-славянскогоязыка» (1863). Bul grammatika 80 jasar ilimpazdıń sońǵımiyeti edi. Vostokovtıń dáslepki izertlewinen-aq, onıń til bilimindegi jańa aǵımsalıstırmalı-tariyxıy til bilimi aǵımınıń wákili ekenligi kózge

taslanadi.

Tillerdiñtuwısqanlıǵında lilewushınsózlerdi «birinshidárejelisózler», «ekinshidárejel
i

sózler» ge ajratadı. «Birinshi dárejeli sózler» toparına atlıq, kelbetlik, sanlıq hámalmasıq sózlerdi kirgizedi, ekinshi toparına feyil, kómekshi sózler, tańlaq hámeliklewishlerdi kirgizedi. Onıń dáslepki miynetlerinde sanskrit tili tilge de alınbasa, al keyingilerinde F. Shlegel, á sirese, F. Adelungtıń miynetleri menen tanıs ekenligimálimboladı.

A.X. Vostokovtıń «Slavyan tili tuwralı pikir júrgiziw» miyneti onıń ilimiymiyraslarınıń ishinde belgilerindiyeyledi. Bul miynetteslavyantilleriniń gramm atikalıq qurılısı salıstırmalı baǵdarda úyrenilip, slavyan tillerinde birinshimártebesalıstırmalımetodqollanılgan.

«Slavyan tili tuwralı pikir júrgiziw» miyneti qurılısı jaǵınan eki bólimnen ibarat: 1) Pikir júrgiziw; 2) Ańlatpa; «Pikir júrgiziw» bóliminde shirkew slavyantiliń rawajlanıwınıń tiykarǵı úsh basqısh barekenligin kórsetedi. Birinshibasq ısh-eskidáwir, IX-XIV ásirler; ekinshibasqısh-XV-XVI ásirler; úshinshibasqısh-XVI ásirden keyin payda bolǵan jazba esteliklerdi óz ishine aladı. Á sirese, úshinshibasqısh tabaspadanshıǵarılǵandiniy kitaplardıkeń túrde analiz jasadı.

A.X. Vostokovtıń bul miyneti hind-evropa tilleri seymyasınıń bir toparınıń (slavyan toparı) tariyxıy fonetikası boyınsha júrgizilgen ilim izertlew jumısı. Bul miynet bir tárepinen slavyan hám orıs tili tariyxın dáwirlestiriw, eski orıs tiliniń shirkew slavyan, polyak hám slavyan tillerine qatnasına baylanıshı jasaǵan ilimiyyuwrmaqları menen bahalı bolsa, ekinshi tárepten tuwısqan tillerdi anıqlawı menen qunlı.

A.X. Vostokov kóp sanlı shákirtler tayarladı. Olardıń ishinde P. Shafarik, V. Kopitar, F. Mikloshich (1813-1891, Vena universiteti professorı) ajıralıp turadı. Pavel Iosif Shafarik Vostokovtıń eń talantlı shákirti bolıp, ol salıstırmalı-tariyxıy metodtı slavyantilleri hám ádebiyatını úyreniwge qollandı. Ol serb hám chex tiller in izertlew obyektı etip aldı. Shafariktıń chex tili grammatikasınıń tásirinde 1863-jılı A. Maleckiýdıń polyak tili grammatikası, 1856-jılı M. Gattaldıń slavyantili grammatikası, 1864-jılı X. Danilichtıń serb tili grammatikası, F.I. Buslaevtıń 1858-jılı orıs tiligrammatikası boyınsham iynetleripaydaboldı.

XIX ásir ortasındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi

XIX ásir diń ortasında ilimpazlar ózleriniń izertlew jumısların salıstırmalı-tariyxıy metodologiyań jánede tereńlestiriw, ilimiymashqalalar sheńberin keńeytiw, izertlew usılların jánede jetilistiriwge baǵdarladı.

Bul dáwirde sońǵılıǵında til bilimindegi belgili bir aǵımlarǵa tiykar salǵan A.F. Pott, G. Kurcius, A. Kun, T. Benfey, A. Shleyxer, I. Shmidt. t. b. ilimpazlar izertlew jumısların alıp bardı.

Olar birinshiden, hind-evropa tillerindegis óz gertiwshı affikslerdiń, á sirese, feyillerdiń bet-

sankategoriyasındağıqosımtalararasındağıuqsaslıqlardı

anıqlaw, ekinshiden, sózlik quramdağı ortağ sózlerdi anıqlaw, úshinshiden, bultillerdińseslik sistemasındağısesliksáykesliklerdi izertlewgeumtıldı.

AvgustFridrixPott(1802-1887)ózinıńizertlewleriarqalıilimiyetimologiyaǵatıykarıaldı.Olımpazlararasında birinshilerdenbolıpózaratuwısqantillerhámtilbirliklerarasındağısesliksáykesliklerdi tereńizertlewzárúrligin bildirdi. Tuwısqan tillerdegi sózlerdiń seslik qurılısın qatań hám tereńbilmey turıp etimologiyalıq izertlewler alıp barıw múmkin emesligin kórsetti. Egerde bul jaǵdaylar esapqa alınbay etimologiyalıq izertlewler júrgizilse, onda ol heshqanday dálillew kúshine iye emes, tek ótkir pikirlik tarawındağı shınıǵıw bolıpqaladı,-depatapótti.SesliknızamlardegendePott-tildińseslikquramınıńfiziologiyasınankelipshıǵatuǵınnızamlardıńázerdetutadı.TilbilimindeXXásirdińbasında paydabolǵanmladogrammatistleragımıA.F.Pottıózleriniń tálimiyatınıń irge tasın qalawshı sıpatında atap ótedi. 1833-1836-jılları járiyalanǵanekitomlıq«Этимологическияисследованияывластииндоевропейск ихязыков,супоромнапереходзвуковвсанскрите,греческим,латинском,литовско миготском»miynetień tiykarǵı miyneti bolıptabiladı¹².

Georgiy Kurcius 1820-jılı Germaniyada tuwılıp, 1885-jılı qaytı bolǵan. Jaswaqtınan baslapF. Bopp hám V.Gumboldtıń ideyalarımene qızıqsınadı hámózin olardıń isin dawam ettiriwshi esaplaydı. G.Kurcius salıstırmalı-tariyxıy tilbiliminiń jetiskenliklerin klassikalıq tiller, ásirese grek tilin izertlewge qollanıwǵaumtıldı.Onıńtiykarǵımiyneti1858-1862-

jıllarıLeipcigtejáriyalanǵanekitomlıq «Grek etimologiyası tiykarları» dep ataladı.¹³ Ilimiy áhmiyeti jaǵınan qunlı jáne birmiyneti 1873-1876-jılları Leypcigte eki tom túrinde járiyalandı. Bul miynet «Grektilindegi feyil»depataladı.

Kurcius óziniń bul eki miynetinde de tildiń seslik sistemasın tereń izertlewgeumtıladı.1870-jılıSaksoniyakoroligiilimiyjámiyetinińtariyx-filologiyabóliminde jasaǵan bayanatında, «XIX ásirdeń 40-jıllarınan baslap tilshilerdiń jasáwladısesliknızamlıqlar,sáykesliklerhámolardıńsebeplerinqatańbaqlawdıózlerinińtiykarǵılozungi sıpatındakóteripshıqtı»,-dep tastıyıqladı.

Kurcius til tariyxın aǵa-inili Avgust hám Fridrix Shlegel menen V.Gumboldtkonceptiyalarına sáykes eki dáwirge bóledi. Birinshisi, rawajlanıw, ósiw dáwiri,ekinshisi, qartayıw hám eskiriw dáwiri. Kurciusta F.Boppqa salıstırǵanda da tábiyiyilimlerterminologiyasın tilbilimineqollanıwbasım.

A.Kun (1812-1881) til biliminde eki aǵımniń tiykarın salıwshı esaplanadı.Birinshisi-lingvistikalıqpaleontologiya,ekinshisi-salıstırmalımfologiya.Sonıń

¹² Pott A.F. Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen, mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanscrit, Griechischen, Lateinischen, Littaunischen und Gothischen. Bd-1,2. Lemgo. 1833-1836

¹³ Curtius G. Grundzüge der Griechischen Etymologie. T. 1-2, -Leipzig., 1858-1862.

menen birge ol «Salıstırmalı til bilimi jurnalı» ın shólkemlestirdi. («Zeitschrift Furvergleichende Sprachor schund»). Ol tiykarınan eski tillerdi salıstırmalı-tariyxıybaǵdardaizertledi.

T. Benfey 1809-jılı tuwılıp, 1881-jılı qaytıs bolǵan. Ol ulıwma til bilimiboyınshabelgiliqánige,hindtanıwshı,lingvistikalıqpaleontologiyahámsalıstırmalı mifologiyanıń tiykarın salıwshılardıń biri. Onıń jumısları grek tilinińgrammatikası,leksikasihámsanskritillerinizertlewgearnalǵan.

Solay etip, XIX ásirdeń birinshi yarımında salıstırmalı-tariyxıy metod nemisilimpazları F.Bopp, Y.Grimm, daniyalı R.Rask, orıs ilimpazı A.X.Vostokovlardıńmiynetlerinde payda boldı. Bul metodtıń payda bolıwı til teoriyası tarawında alıpbarılǵan kóp sanlı ilimiy-izertlewlerdeń tábiyiyjuwmaǵıboldı.

XIXásirdegitilfilosofiyası

XIXásirdeńtiykarınanhind-evropatillerinińsalıstırmalı-tariyxıygrammatikasın izertlew menen birge, tildiń antologiyasın filosofiyalıq túsindiriwqataralıpbarıldı.

Bulaǵımnıńtiykarǵıwákilleri-

I.Gerder,A.Shlegel,A.Shleyxer,V.Gumboldt,G.Shteyntal,A.A.Potebnya,V.Vundth.t.b.Olardıńmiynetlerindetildińtábiyatınhámonıńoylawǵaqatnasınanıqlaw,tildińulıw mateoriyasınqalıplestiriw hám tildiń rawajlanıwı teoriyasınıń tiykarǵı principielerin islep shıǵıw máseleleri izertlenildi.

Tábiyiy pánler tarawındaǵı sońǵı ashılıwlardıń nátiyjesinde XIX ásirdeń 50-60-jılları til biliminde naturalizm aǵımı qalıplese basladı. Bul aǵımın kórneklıwákili-hind-evropatillerinińsalıstırmalı-tariyxıygrammatikasıboyınshafundamental miynetleri menen keńnenbelgili Avgust Shleyxerboldı.

Bul máselelerdiizertlewdeV.Gumboldtıńornıayırıqshaboldı.V.Gumboldtıń lingvistikalıq koncepciyası til bilimi tariyxında jańa dáwirdi baslapberdi. Ol til bilimi tariyxında birinshi ret tildiń ishki qurılısın sáwlelendiretuǵınpútinlingvistikalıqsistemanı,tildisoltildesóylewshixalıqtıńruwxıyh ámmádeniyómirimenenbaylanıslı haldaúyreniw máselesin kóterdi.

Onıń teoriyalıq kóz qaraları nemis klassikalıq filosofiyasına jaqın boldı.GumboldtıńkórkemónerfilosofiyasınaqızıǵıwshılıǵıonıF.Shellingpenenjaqın astıradı. V.Gumboldt nemis klassikalıq filosofiyasındaǵı kórkem-óner hámilimruwxıymádeniyattıńrawajlanıwındaǵıizbe-izbasqıshlarıekenligituwralıideyanıbasshılıqqaaladıhámónıń miynetlerindebulıdeyasezilipturadı.

Ol kórkem-óner hám ilim adamzat dóretiwshiliginiń túrleri ekenligin hámolar adamzat dóretiwshiliginiń ayrıqsha túri bolǵan til arqalı óziniń reallıǵına

iyebolatuğının anıqtúsindi.

Usıkózqarastanshığaotırıp, V. Gumboldttil dijámiyetlikqubılıshámadamzattıń ruwxıy kúshiniń rawajlanıp bariwshı dóretpesi sıpatında úyrenetuǵın tilteoriyasınıńtiykarınsaldı. Buldáwirdegitil bilimide XVIIIásirdińsońǵıshereginde payda bolıp XIX ásirdeń basında Evropa xalıqlarınıń mádeniy ómirinińbarlıq tarawların óziniń ishine alǵan filosofiyalıq-tariyxıy ádebiy aǵım romantizmaǵımınıńtásirindeboldı.

Romantizmaǵımıwákilleritil tańbalarınıńmánisihám funkcionallıqózgeshelikleri, hárqıylı tańbalıqsistemalarhámolararasındaǵı baylanıslardı izertlewge úlken diqqat qatardı.

XIXásirdiń60-jıllarıideyallıq hámabsolyutsanatuwralıusıdáwirgeshe kemgi ilimiy kóz-qaraslarǵasalıstırǵanda, ruwxıy dúnyanıń individual-psixologiyalıq mexanizmini izertlewge qızıǵıwshılıq kúsheydi. Sonlıqtandailimpazlardıń izertlew obyektı ulıwmalıqtan individtiń jeke psixikalıq háreketiniń mexanizmin, yaǵnı jeke ruwxtı izertlewge baǵdarlandı.

Buldáwirde individual psixologiyanıńtiykarları qáliplese basladı. Til biliminde til di individual-psixikalıq qubılıs sıpatında izertlewler payda bolabasladı. Solay etip, til biliminde psixologiyalıq aǵım payda boladı. Bul aǵımınıń tárepdarları hár qanday tillik analizdiń tiykarında sóylewshi individtiń sanasındaǵı psixikalıq procesler turıwı tiyisdeptastıyıqladı. Ilimiy kóz-qarassıpatında qálipleseken psixologizm G. Shteyntal, I. A. Boduen de Kurtene, A. A. Potebnya kibi ilimpazlardıń dákoncepciyalarınıń ajralmas bólegiesaplanadı. A. A. Potebnya V. Gumboldtıń kóz-qaraslarına kritikalıq qatnas jasay otırıp til hámoylaw mexanizminiń óz aratásirini izertlewdi wazıypa etip qoyadı.

Psixologiyalıq kóz-qaraslardıń tásiri menen XX ásirdeń basında til biliminde mladogrammatizm (jas grammatistler) aǵımı qáliplesti, olar ózleriniń miynetlerinen naturalizmaǵımın qattısıńǵa aladı.

Romantizmaǵımı

Evropada romantizm óz aldına ideologiyalıq aǵım sıpatında payda boldı. F. Shellingtiń «Transcendental idealizm sisteması» miynetini Germaniyada romantizm aǵımınıń paydabolıwına alıp keledi. I. Kant, F. Shiller, I. Fiksteniń filosofiyalıq koncepciyalarını tiykarlanǵan F. Shellingtiń «Filosofiya óneri» miynetinde romantizmaǵımınıń tiykarǵı kóz-qarasları bayanlanǵanıdi. Germaniyadaǵı romantizm ótken dáwirde ideallastırdı, eski dáwirdegi tábiyat, diniy isenimh.t.b. máselelerdi romantikalıq kóz-qarastabayanladı.

Til biliminde romantizmaǵımınıń kórinislerisalıstırılmalı til biliminiń dáslepki bas hqıshlarında paydaboldı, yaǵnı hind-evropa tilleriniń bir-

birinesalıstırmalıúyreniwtiykarındaolararasında
uqsaslıqbelgileranıqlanıpbarıldıhám

bul tillerdiń barlıgınıń áyyemgi dáwirdegi ájayıp bir derekten kelip shıqqanlıgı romantikalıq ruwxta bayanlaw túrinde kórindi.

Fridrix Shlegel, Avgust Shlegel, Yakob Grimm hámbasqada tilshi ilimpazlarmáde niyattariyxı máselelerimenen qızıqsındı. Olar áyyemgi dáwir mádeniyatın tereń úyreniwge umtıldı hám sol dáwirlerdi ideallastırıp kórsetiwge háreket etti. Olar til bilimindegi romantizma gımınıń wákilleriboldı.

Romantizm a gımınıń wákilleriniń biri **Iogann Gotfrid Gerder** (1744-1803) boldı. Ol belgili nemis oyshılı, kórkem-óner izertlewshisi, jazıwshı hám lingvist boldı. Onıń áyyemgi dáwirdegi klassikalıq mádeniyatqa qızıgıwshılıgı kúshlibol ған. Tildi millet, xalıqtıń ruwxınıń sáwleleniw dep esapladı. Ol óziniń «Tildiń payda bolıwı tuwralı traktat» miynetinde adamnıń sóylew tili óziniń ishki tábiyiy talapların júzege asırıw quralısıp atında adamzat paydabol ғанan berlibirge jasay dı, -degen pikirdi bildiredi.¹⁴

Gerderdiń pikiri boyınsha, «dáslep til payda bol ған, soń adamzat poeziyanı dóretken. Poeziya adamnıń ruwxı rawajlanıwı hám ósiwiniń kórsetkishi».

«Til barlıq adamzatı biriktiriwshi kúsh. Til ayırım xalıqtı, ayırım millettibasqa barlıq xalıqlar, milletler menen baylanıstıradı. Tilde jeke millet hám barlıq adamzat jámiyetin etán belgiler sáwleleniwın tabadı», -dep jazadı.

Sunday-

aq, Gerder til adamnıń psixikalıq qurılısınıń ayırqısh bir ónimisip atında rawajlanadı, adam ғatábiyattárepinen miyrasqaberilmeydi, -

degen pikirdi bildiredi. Tildiń máni si hám paydabolıwı tuwralı Gerderdiń bildirgen pikirl eri ózinen keyingi dáwirdegi filosof, psixolog hám tilshilerge belgili dárejedetásir jasadı.

Fridrix Shlegel tiykarınan antik dáwirdegi ádebiy miyraslardı izertlewge umtıldı. Ol óziniń «Filologiya tuwralı» degen miynetinde abstrakt filologiyadan áyyemgi dáwir di izertleytu ғın konkret tábiyiy filologiya ótiw zárúrliginay tadı.¹⁵

Óziniń «Grekhámrimlilerdiń poeziyası tariyxı» miynetinde hárqanday filologiya lıq izertlewdiń tiykarı tariyx bolıwı kerek, onı izertlewshi filolog-tariyxshı filosof bolıwı kerek, -degen pikirdi bildiredi.

XIX ásir diń I yarımında ғı salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń «til biliminde ғi filosofiyadáwiri» dep atalıwıda F. Shlegeldiń usı kóz-qaraslarınń tásirinde boldı.

F. Shlegeldiń 1808-jılı járiyalan ған «Hindlerdiń danalı ғı hám tili tuwralı» degen miy neti til biliminde romantizm a gımınıń qáliplesiwine kúshli tásir jasadı.¹⁶ Bul miy net til bilimindegi romantizmniń manifesti esaplanıp, onıń tiykarında XIX ásir diń birinshi yarımında ғı kópshilik tilshilerdiń kóz-qarasları qáliplesti.

---

¹⁴Herder J.G. Abhandlung über den Ursprung der Sprache. -Berlin., 1772.

¹⁵Shlegel F., Zur Philologie. Sammtliche Werke. Bd. 15. -Wein., 1846.

¹⁶Schlegel F., Über die Sprache und Weisheit der Indier. Heidelberg., 1808.

Romantiklerdiń eń joqarı sıymatuǵın obyektı óziniń tili hám folklorı arqalı ózgeshelenip turatuǵın xalıq, millet boldı.

Tuwısqan Vilgelm hám Yakob Grimmler nemis tili grammatikasın úyreniwushın folklorlıq esteliklerdiń tilin úyreniwge umtıladı.

1812-jılı járiyalanǵan V. Gumboldttıń «Basklardıń jazıwı hám poeziyasınıń úlgileri» degen maqalasında romantizm ideyalarınıń tásiri seziledi. V. Gumboldt bul miyнетinde, «tillerdi, onıń tábiyatı hám ruwxın izertlew millettiń, xalıqtıń ábiyatı hám ruwxın izertlewushın gılt bolıwı kerek», - dep jazadı.

Ulıwma alǵanda, til bilimindegi romantizm aǵımınıń wákılleri, hind-evropatilleri ushın orta q ata tildi (prayazık) tabıw, qayta tiklewge umtıladı. Ata tildes óylegen xalıqtıń, qawimniń kún kórisi, mádeniyatı menen qızıqsınadı, olardı ideallastradı.

Naturalizmaǵımı

Naturalizmaǵımı XIX ásir til biliminiń kórneklı wákılleriniń biri, Ienuniversiteti professorı Avgust Shleyxerdiń (1821-1868) atı menen baylanıslı. Ol ulıwmatil bilim boyınshajetik qanıge.

Bul ilimpazdıń dóretiwshilik xızmeti ilimiy oyórisiniń keńligi menen ajralıp turadı.

Onıń 1852-jılı járiyalanǵan «Shirkewslavyantiliniń morfologiyası» miyнетinde baltıkhám slavyant illeriniń salıstırmalı grammatikası boyınsha izertlewleri berilgen. 1855-1857-jılları «Litov tilin úyreniw boyınsha qollanba» miyнетi dóretildi. 1861-jılı til biliminiń bunnan keyingi rawajlanıwına úlken tásir jasaǵan «Hind-evropatilleriniń salıstırmalı grammatikası kompendiyi» miyнетi járiyalandı¹⁷.

Bul miyнетinde avtor bay tillik materiallar tiykarında hind-evropa ata tilin (prayazık) tiklewge umtıladı. Fonetikalıq izertlewler bul miyнетtiń úsh ten bir bólimi n aladı. Avtor ata tilde 9 dawıslı, 15 dawıssız, ulıwma 24 ses qollanǵan dep kórsetedi. Bul juwmaqqa házirgi hind-evropa tillerindegi dawıslı hám dawıssız seslerdi bir-birine salıstırıw hám onı sanskrit tiline salıstırmalı izertlew tiykarında keledi.

Avgust Shleyxerdiń naturalistlik kóz qaralarınıń ulıwmateoriyalıq baǵdarları onıń 1860-jılı járiyalanǵan «Nemis tili» miyнетinde berilgen. Avgust Shleyxerdiń jetiliskennaturalistlik kóz qaraları onıń sońǵı ekimiy.netinde bayanlanǵan. Onıń biri 1863-jılı járiyalanǵan «Darvin teoriiyası hám til tuwralı ilim» miy.neti, ekinshisi 1865-jılı járiyalanǵan «Adamzattıń tábiyiy tariyxı ushın tildiń áhmiyeti» miy.netleribolıptıladı.

¹⁷Schleicher A. Die Formenlehre der Kirchenslavischen Sprache. – Bonn., 1852; Handbuch der Litauischen Sprache I-II. – Praga., 1856-1857.

Bul miynetlerde keyingi dáwirdegi tilshilderdiń tartıslarına sebepshi bolǵan fonetikalıq nızam tuwralı, analogiyatuwralı, tildiń sistemalıq xarakterituwralı pikirleri, tillerdi Sharlz Darvinniń evoluciya lıqtalıymatına baylanıslı úyreniw boyınsha usınısları sáwleleniwini taptı. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń dáslepki basqıshında hind-evropa tilleriniń tuwısqantillere kenligi, olardıń bir derekten kelip shıqqanlıǵı ilimpazlar tárepinen anıqlandı. Bul tillerdiń tuwısqanlıǵı endiguman tuwdırmaıdı, biraq qaysı derektiń tiykarında hind-evropa tilleri payda boldı degen máselede ilimpazlardıń pikirleri hár qıylı boldı. XVIII ásirde Ulyam

Djounz sanskrit, grek hámlatını tiller ortaq bir derekten payda bolǵan degen pikir bildirip edi. F. Bopp dáslep sanskrit tilinen payda bolǵan til tuwralı pikir aytsa, keyingi miynetlerinde sanskrit tiliniń áyyemgiligin hám onıń basqa tillerge tásirinjúdá joqarı kótermelep jibermeu ushın sanskrit tili menen tuwısqan bolǵan qandayda bir basqa til tuwralı pikirlerin bildirdi. F. Shlegel sanskrittili dáslep payda boldı, al basqa hind-evropa tillerisonıń tiykarında qalıplesti, -depesapladı.

Avgust Shleyxerdiń dáwirine shekem-aq bir qansha ilimpazlar F. Shlegeldiń bul pikirini biykarladı. A. Shleyxer filosofiyalıq kóz-qaraslar keń, tábiyiy pánlerge qızıǵıwshılıǵı kúshli, hár tárepleme rawajlanǵan ilimpaz bolǵanlıqtan til bilim tábiyiy ilimlere baylanıslı izertlewge háreket etti. Ol tábiyiy pánlerdegi, ásirese biologiyadaǵı organizmniń ishki bólekleri, qurılısın izertleytuǵın

morfologiyalıq táliymattı bilimine qollanıp, sózdiń sırtqı formalıq belgilerini jámlengen grammatikalıq formalartuwralı táliymattı payda etti. A. Shleyxer bul tillik formalardı evoluciya lıq rawajlanıw baǵdarında úyreniwge umtıladı.

Solay etip, ol tábiyiy dúnyada ómir súretuǵın, adamniń erkinen tısqarı óziniń obyektiv nızamların menen rawajlanatuǵın filosofiyalıq «tábiyiy organizm» koncepciyasını bilimine qollanadı. Olayırım bir tili yamasatılse myaların analizlew dede oǵan sistemalı qatnas jasawdıń zárúrligin kórsetedi.

Tildiń seslik nızamlıqları, morfologiyalıq qurılısınıń ózgesheligi hám oǵan sistemalı qatnas jasawdıń zárúrligi A. Shleyxerge tillerdiń kelip shıǵıwı tuwralı klassifikaciya sıpayda etiwine alıp keldi. Shleyxerdiń tillerdiń payda bolıwı tuwralı klassifikaciya sıboyınshahind-evropa tillerini bir ata tildiń (prayazık) tiykarında payda bolǵan. Onnansoń tilsemyalarınahámsha qapshalarına ajıratılǵan. A. Shleyxer óziniń «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası» miynetinde hind-evropa tilleriniń tuwısqanlıǵın kórsetiwshiklassifikaciyanı beredi.¹⁸

A. Shleyxer tildi tábiyiy dúnyadaǵı basqa da tiri organizmler sıyaqlı tábiyiy organizm ~~esapladı~~. Xızmeti hám rawajlanıwı boyınsha til tábiyattıń nızamlarınabaǵınadı, -dep kórsetedi. Onıń pikirinshe, tilde biologiyalıq

qubılıs,tuwıladı,

¹⁸Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. - Weimar, 1861-1862.

rawajlanadı, óledi. Sonlıqtan da tildi izertlewde tábiyat nızamların basshılıqqa alıwkerek, -deydi. Tildegi ózgerisler adamlardan gárezsiz boladı, sonlıqtan da tildibiologiyalıqorganizmlerqatarınajatqarıwkerek, -dep esaplaydı.

A. Shleyxer hind-evropatillerisemyasınıńgenetikalıqklassifikaciyasınıjasáan dáslepki lingvistlerdiń biri. Ol dúnya júzindegi hámme tiller ushın ortaq-bir ata tildi (prayazık) qayta tiklew múmkin emesligin bildirdi. Ol F. Shlegeldiń hind-evropa tilleriniń hámmesi sanskrit tilinen kelip shıqqanlıǵı tuwralı pikirini biykarladı.

A. Shleyxer óziislepshıqqan hind-evropatillerinińgenetikalıqklassifikaciyasına isengenligi sonsheli hind-evropa ata tilinde «Qoylar hám atlar»degen bir tımsaldı dajazdı.

Til bilimindegi A. Shleyxer tiykarın salǵan naturalizm aǵımınıń tiykarǵı teoriyalıq kemshilikleriniń biri ol tildiń jámiyetlik qubılıs ekenligin tán almaǵanı hám onıń bárqullarawajlanıwdabolatuǵının, adamzat jámiyetiniń rawajlanıw nızamlarınabaylanıslı ekenligin tánalmawı bolıptabıladı. A. Shleyxerdiń biologiyalıqko ncepciyasınıń shákirtleri Moric Rapptıń 1840-jılı járiyalanǵan «Til fiziologiyası» hám 1852-jılı járiyalanǵan «Salıstırmalı grammatika tábiyiy ilimsipatında»degen miynetlerinde dawamettirildi.

Naturalizm mektebiniń jáne bir wákili - **Maks Myuller**. Ol 1823-jılı tuwılıp, 1890-jılı qaytı bolǵan. Milleti boyınsha nemis, inglis tili boyınsha qanıge. Maks Myullerdi til bilimi tábiyiy ilimleriniń birtarawı dept úsinedi. Biraq ol til biologiyalıq qorganizmden dep pikirge qosılmaydı. Til biologiyalıq qorganizmdemes, al oylawdıń quralı, til arqalı adamzat haywanatlar dúnyasınan ajırılıp turadı, - dep kórsetedi. Tildi adamlar kúndelik turmısta qollansaǵana ol jasaydı, al qollanıwdan qalsa tildiń ólgeni dep túsindiredi. M. Myuller tildegi túrli qubılıslardı tildiń rawajlanıw tariyxı dep esaplamaydı, al biologiyalıq qorganizmden dep sıyaqlı jay ósiw dep kórsetedi. Maks Myuller hind-evropa tilleriniń klassifikaciyası boyınshapikir bildirip, hind-evropa tilleriniń eki-aziya hám evropa toparına bóliw zárúrligin bildirdi.

Avgust Shleyxer tiykarın salǵan naturalizm aǵımına kritikalıq kóz-qarastınemisilimpazı **Iogann Shmidt** (1843-1901) birinshilerden bolıp bildirdi. Ol óziniń «Indogerman tilleri arasındaǵı tuwısqanlıq qatnaslar tuwralı» miynetinde Shleyxer tálimatındaǵı «hind-evropa atı» terminin sınaǵaladı. Shmidt bir ata til haqqındaǵı pikir ilimiy shınlıq qatuwr akelmeydi, haqıyqatında eń dáslepki dáwirlerden baslap-aq hind-evropa tillik kompleks dialektlik bólsheklerge bólingenedi. Sonlıqtanda, onıń barlıq elementlerin birdáwirge jatqarıwǵa bolmaydı, -degen pikirini bildirdi.

Usıǵan baylanıslı I. Shmidt komparativistikaniń tiykarǵı wazıypası ata tildiqaıtadantiklewgeumtıw emes,alayırım sózhám grammatikalıqformalardırekonstruciyajasawbolıptabıladı, -depkórsetti.¹⁹

Shmidttiń pikirinshe, hind-evropatillerine Shleyxer sıyaqlı birdaraqtıń shaqaları sıpatında emes, al bası da aqırı da joq sheńber tárizli óz ara baylanısqan bólimlerden ibaratshınjır sıpatında qaraw kerek. Máselen, hind-iransheńberitárepinen qaraǵanda oǵan eń jaqın sheńberler-baltik hám slavyan sheńberi, onnan keyin german, kelt, italyan, grek sheńberine shekembarıladı.

Ol geografıyalıq ornalasıwı jaǵınan bir-birine jaqın jaylasqan tillerdiń óz arauqsaslıǵı aymaqlıq jaqtan alısta jaylasqan tillerge salıstırǵanda kóp. Usıǵan sáykeshind tillerinen iran tilleri arqalı slavyan tillerine, slavyan tillerinen baltik tillerine kem-kemtolqın tárizli tildińaǵıp ótiw qubılısı bayqaladı, -depkórsetedi. Sonlıqtanda slavyan tillerini baltik tillerinesalıstırǵanda kóbirekirantilleriniń belgilerine iye, al iran tillerinde óz gezeginde sanskrit tiline salıstırǵanda slavyan tilleri menen ortaqlı belgileri kóp. Baltik-slavyan tilleri bir tárepten german tillerimenen, ekinshi tárepten iran hám hind tilleri usınday tınımsız baylanıslar menen ıǵız baylanısqan.

Solayetip, baltik-slavyan tillerini german hám hind-irantilleri arasındaqı aralıqlı basqısh. «Onıń dálili, -depkórsetedi Shmidt, máselen, slavyan-baltik tilleriniń sózlik quramında nemis tiliniń sózlik quramına salıstırǵanda iran tilleriniń elementleri tórt mártebe kóp, slavyan-baltik tillerinde german tilleriniń elementleri hind-irantillerinesalıstırǵanda onese kóp».

Solayetip, Shmidttil biliminde birtildińekinshiti lgeásteaqırınótiw teoriyasınatıy karsaladı. Bul teoriya «tolqın teoriyası» dep ataladı.

I. Shmidttiń bul teoriyasınıń jetiskenlik hám kemshilik tárepibár. Onıń tiykarǵı jetiskenligi- A. Shleyxerdiń hind-evropa tilleri boyınsha klassifikaciyanı absolyutlestiriwden bastarıwı, jańa tillerdiń paydabolıwı hám tarqalıwın zamlılıqlarınanıqlawı boldı. Kemshiligi-qońsılastillerdiń ózaratásirin júdábórttirip kórsetiwi bolıp tabıladı. Tillerdiń óz ara tásirini anıqlawda tek tuwısqan tillerdi názerde tutadı, al tuwısqan bolmaǵan tillerdiń bir-birine tásiiri dıqqattanshette qaladı. Solay bolsa da, Iogann Shmidttiń «tolqın teoriyası» ózinen keyingidáwir degilingvistikalıq aǵımlarǵa belgilidáre jedetásirintiygizdi. Sońǵı dáwirde areal lingvistikani izertlewshi neolingvistler aǵımı, «Sózler hám zatlar» mektebiniń basshısı G. Shuxardt bul teoriyanı belgilidáre jedebasshılıqqa aldı.

Shmidttiń «tolqın teoriyası» keyinalajas grammatistler tárepinen kóp mártebesing aushıradı. Jas grammatistler aǵımı wákili Avgust Leskin Shmidtti

¹⁹Schmidt J., Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. - Weimar., 1872.

singaalatırıp, onıń koncepciyasınıń Avgust Shleyxer koncepciyasını entikkeley qarama-qarsıemes ekenligin dálillewge umtıldı.

Leskin óziniń 1876-jılı Leipcig qalasında járiyalanğan «Slavyan-litov hámgermantillerinde giseplikler haqqında» degen miynetinde, «daraq» teoriyası (A. Shleyxer) menen «tolqın» teoriyasın (I. Shmidt) kelisimge keltiriwge boladı, sebebi dáslebinde úzliksiz ótiwshi baylanıs ómir súrgen, al keyin ala shaqalarǵa bóliniw procesi bolğan, -dep tastıyıqlaydı.²⁰ Leskinniń pikirinshe, Shleyxer hám Shmidt teoriyaları arasında principial qarama-qarsılıq joq, olar hind-evropalılarıń tariyxına ekewi eki tárepinen qaraydı. Birewi-ayırım qawimlerdiń kóship qonıwın átiyjesinde olardıń tiliniń óz aldına rawajlanıwın bildirse (Shleyxer), ekinshisi-aymaqlardıń kem-kemkeńeyip barıw procesin kórsetedi (Shmidt).

Ulıwmatil bilimikoncepciyasınıń qalıplesiwi.

V. Gumboldt

XIX ásir diń birinshiyarımında ulıwmatil bilimikoncepciyasınıń qalıplesiwinde Vilgelm fon Gumboldtın ornı ayrıqsha. Ol ózine shekemgi ilimiy jańalıqlardı ulıwmalastırıp lingvistika iliminiń filosofiyalıq negizin salğan talantlı tilshi ilimpaz, mámleketlik isker boldı.

V. Gumboldt 1767-jılın nemis dvoryaninishańaraǵında tuwılǵan. 1835-jılı qaytısboladı. 1787-jılı Frankfurt universitetiniń yurispudenciya qánigeligine oqıwǵa kiredi, ekinshikursta Gettingem universitetiniń filologiya fakultetine ózgerdedi. Genrix Geyneniń tariyx hám ádebiyattariyxı boyınshalekciyalarıntıńlaydı. Gettingem universitetinde talantlı nemisshayı F. Shiller menentanasadı. F. Shillerdiń estetikalıq táliymatı oǵan kúshli tásir etedi.

Estetika problemalarına qızıǵıwshılıq I. Kanthám F. Shelling filosofiyasını úyr eniwineiytermeleydi. Bunnanson V. Gumboldtın til bilimine qızıǵıwshılıǵıkúsheydedi.

1799-jılı bask tili boyınsha izertlew júrgizip, bir neshe tillerdi filosofiyalıq tiykardasalıstırmalı túrde izertleydi. V. Gumboldtqa onıń jigit aǵası, tábiyattanıwshı hám geograf Aleksandr amerika indeecleriniń tili boyınsha jıynaǵan kóplegen materiallaralıpkelipberedi. Onıń lingvistikaǵa qızıǵıwshılıǵıkem-kem kúsheyip

baradı.

Ol 1801-1810-jıllarında mámleketlik xızmette bilimlendiriw departamentidirektorılawazımında isledi. Onıń 1810-jılı Berlin universitetiniń ashılıwında xızmet isalmaqılı boldı. Sonlıqtanda bul universitet V. Gumboldtın atna qoyılǵan.

1810-1819-jılları diplomatiyalıq xızmette bolıp, dem alısqa shıqqannan

soʻzinilimge bagʻshladi.

---

²⁰Leskien A. Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. - Leipzig, 1876.

1820-

jılı Berlin İlimler akademiyasında «Hárqıylı rawajlanıw basqıshlarındağı tiller disalıstır malizertlewhaqqında» degen temadabayanat jasadı. Bul bayanatında til bilimi tarawındağı óziniń ilimiy-izertlew jumıslarınıń baǵdarlamasın bayanlaydı, lingvistikalıq mashqalaların qalıplestiredi, til haqqındağı ilimniń maqseti hám shegaraların tiykarlaydı. Bunnan soń 1824-jılı járiyalanǵan «Grammatikalıq formalardıń paydabolıwı hám onıń ideyaların rawajlanıwı na tásiri» miynetinde sanskrittili boyınsha óziniń izertlewlerin juwmaq lastırdı.

V. Gumboldt tıń tildiń paydabolıwı, rawajlanıwı, xızmeti tuwralı kóz qarastırılǵan 1827-jılı járiyalanǵan «Grammatikalıq formalardıń tábiyatı hám qıtay tilituwralı» miynetinde berildi.

1829-1831-jılları ol Sumatradan Pasxiatawlarına, Jańa Zelandiyadan Sandvich atawlarına shekemgi aralıqtaǵı jasaǵan xalıqlar hám olardıń tillerini tereń úyreniw nátijesinde bultiller hind tillerimen amerikalı tiller arasındaǵı baylanıstırwshı buwın degen juwmaققa keledi.

V. Gumboldt óziniń dáslepki miynetlerinen baslap lingvistikalıq máselelerdi filosofiya menen tıǵız baylanısta sheshiwge umtıldı. Onıń bul ideyaları avtor qaytısbolǵan nankeyin 1836-1839-jılları járiyalanǵan «Yavaatawındağı Kavıtilituwralı» degen III tomliq miynetinde ayqın kózge taslanadı.²¹ Bul miynettiń kirisiw maqalası «Adamzattıli qurılısınıń rawajlanıwı hám onıń xalıqtıń ruwxıy rawajlanıwı na tásiri haqqında» dep ataladı. Bul maqala V. Gumboldt tıń til filosofiyasınıń ózinde sáwlelendirgentiykardı miynetini esaplanadı.

Ol E. Kondilyaktıń 1755-jılı járiyalanǵan «Grammatika» degen miynetinde bildirilgen, «til tek oydı sáwlelendirip qoymaydı, al oy-pikirimizdiń, bilimimizdiń rawajlanıwına da tásir jasaydı», I. Gerderdiń 1772-jılı járiyalanǵan «Tildiń paydabolıwı haqqında izertlew» degen miynetinde bildirilgen, tildiń paydabolıwı hám tábiyatı haqqında, til, oylaw hám «xalıqtıń ruwxı» nıń ózara baylanıstırwralı pikirlerini hám Avgust Shlegeldiń tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyasını basshılıqqa aladı.

V. Gumboldt tıń filosofiyalıq kóz-qarası Immanuel Kant tıń kritikalıq filosofiyasınıń tásirinde qalıplesken. Sol dáwirdegi filosofiyalıq oy-pikirlerge Kant tıń tazasınadaǵı qarama-qarsılıqlar-antinomiya tuwralı táliymatı úlken tásir jasaydı.

V. Gumboldt Kant tıń antinomiya tuwralı táliymatın til bilimine qollanıwǵa háreket etedi. Ol da Kant sıyaqlı «sana materiallıq tábiyattan ǵárezsiz óz nızamların menen rawajlanadı», -dep esaplaydı. Usı kóz qarastı tilge baylanıslı qollanıw, «til ruwxıy halat tıń nızamları tiykarında rawajlanadı» -dep jazadı. Sonıń menen birge oltırdı oylaw quralısıp atında bahalaydı.

---

²¹Humboldt W. Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java. Bd. I-III. – Berlin., 1836-1839.

V. Gumboldt tildiń kommunativlik xızmeti hám onıń seslik tárepine úlkendiqqat awdaradı: «Sózdiń qurılısında báhama eki birlik-ses hám túsinik birligiboladı».

Onıń pikirinshe, tildexalıqtıń ruwxıy dúnyası sáwleleniwintabadı. Bul jaǵday tildiń onı qollanıwshı individ penen qorshaǵan obyektiv dúnya ortasındabolıwına baylanıslı júzege keledi. Basqa xalıqtıń ruwxıy dúnyasın biliw ushın solxalıqtıń tilin úyreniw zárúr,-

dep jazadı. V. Gumboldt tayarlogikalıq kestelertiykarında konkret tillerdi izertlewge boladı dep esaplaytuǵın deduktivli- ulıw magmatikalıq (universal grammatika) kóz-

qaraslarǵa qarşıshıqtı. Onıń ornın induktiv grammatika tiykarında, yaǵnıy konkret tillik faktler tiykarında jekkelikten ulıw malıqqa qaray izertlewdi usındı. Ayırım-ayırım tillerdiń materialların izertlew tiykarında ulıw maadamzat tiline ortaq qubılıslardı anıqlawdı usındı.

V. Gumboldt tıń lingvistikalıq koncepciyası til bilimi tariyxında jańa dáwir dibaslap berdi. Ol til bilim tariyxında birinshiretti tildiń ishki qurılısın sáwlelendiret uǵın pútin lingvistikalıq sistemanı, tildi sol tilde sóylewshı xalıqtıń ruwxıy hám mádeniy ómirimenen baylanıslı halda úyreniw máselesin kóterdi.

Onıń teoriyalıq kóz-qarasları nemis klassikalıq filosofiyasına jaqın boldı. Gumboldt tıń kórkem óner filosofiyasına aqızıǵıwshılıǵı onı F. Shelling penen jaqın astıradı. V. Gumboldt nemis klassikalıq filosofiyasındaǵı kórkem-óner hám ilim ruwxıy mádeniyattıń rawajlanıwındaǵı izbe-iz basqıshları ekenligi tuwralı ideyanı basshılıqqa aladı hám onıń miynetlerinde bul ideya sezilipturadı.

Ol kórkem-óner hám ilim adamzat dóretiwshiliginiń túrleri ekenligin hámolar adamzat dóretiwshiliginiń ayrıqsha túri bolǵan til arqalı óziniń reallıǵına iyebolatuǵının anıqtúsindi.

Usı kóz-qarastan shıǵa otırıp, V. Gumboldt tildijámiyetlik qubılısh adamzattıń ruwxıy kúshiniń rawajlanıp barıwshı dóretpesi sıpatında úyrenetuǵın til teoriyasınıń tiykarın aldı. Gumboldt qasheke til bilimi XVIII ásir diń sońǵı sheregind e payda bolıp XIX ásir diń basında Evropa xalıqlarınıń mádeniy ómiriniń barlıq tarawların óziniń ishine alǵan filosofiyalıq-tariyxıy ádebiy aǵım romantizmaǵı mıńıtásirinde boldı.

V. Gumboldt tıń 1812-jılı járiyalanǵan «Basklardıń jazıwı hám poeziyasınıń úlgeri» degen maqalasında romantizm ideyalarınń tásiriseziledi. V. Gumboldt bul miynetinde, «tillerdi, onıń tábiyatı hám ruwxı nı izertlew millettiń, xalıqtıń tábiyatı hám ruwxın izertlew ushın gilt bolıwı kerek», - degen pikir dibildiredi.

«Hárqıylı rawajlanıw basqıshlarındaǵı tiller disalıstır malı izertlew haqqında» deg

enmiyete oltilerdiń rawajlanıwınıń ushbasqıshın kórsetedi.

Birinshi basqısh - tillerdiń payda bolıw dáwiri. Ol «til bir halattan ekinshi halatqa sekirmeli túrde ótisine baylanıslı birden payda boladı. Birinshi basqısh

tildińorganikalıq qurılısınıń paydabolıwınıńtolıqemes, dáslep kikórinisleri qalıplese di» -dep jazadı.

Ekinshibasqısh-tilhámónıń qurılısınıń qalıplesiwimenen baylanıslı. Tildiń qalıplesiwituraqlılıqhalatına shekem dawam etedi, onnan keyin tildiń qurılısında ayrıqsha ózgerisler júz beriwı múmkin emes. Onıń pikirinshe, dúnyatilleri rawajlanıwdıń birdey jolları menen rawajlanadı, biraq hár qıylı basqıshlardaturaqlılıqhalatınajetisiwımúmkin.

Úshinshibasqısh tildińshólkemlesiwinińjuwmaqlawshısheginejetkendáwirden baslanadı. Til endi rawajlanbaydı, úlken ózgeriske de ushıramaydı, biraqtildiń qurılısında kishigirim ózgerisler júz beredi, jetilisp baradı. Onıń pikirinshe, házirgi Evpora tilleri usı basqısh turıptı. Tildiń jetilisiwi sol xalıqtıń tariyxı rawajlanıwımenentıgız baylanıslı.

Gumboldt usımiynetinde hár bir tildesóylewshı xalıqtıń oylawında ózgeshelik bolatuğın, tildiń jámiyetlik qubılıs ekenligi haqqında bahalı pikirlerin bildiredi: «Til jeke adamnıń erkin dóretiwshiligi emes, al pútin xalıqqa tiyisli, keyingi áwladlar onı aldınğı áwladlardan miyras etip aladı», tiller tek anıqlanğan haqıyqatlıqlardı sáwlelendiriw quralı bolıp qalmastan, ele belgisiz bilimlerdi

biliw quralıda esaplanadı. Tillerdiń hár qıylılıgı tek seslerdiń hám tańbalardıń hár túrliliginde emes, aldúnı tanıw, seziw hám qabıllawdıń hár qıylılıgınabayanıslı».

Solay etip, onıń pikirinshe tillerdi olardıń qalıplesiw basqıshında salıstırıw - bultipologiya, altillerdi olardıń jetilisiw basqıshında salıstırıw - bul birinshige zekte, hár bir xalıqtıń ózine tán dúnyanı tanıw, tildiń járdeminde qalıplesetuğınálemniń kartinasın salıstırıw bolıptabiladı.

Gumboldt tıńeńtiykarğımiynetiesaplanatuğın «Adamzattıliqurılısınıń rawajlanıwı hám onıń adamzattıń ruwxıy rawajlanıwına tásiri haqqında» degen miynetinde «insannıń ruwxıy kúshi», «insannıń ruwxıy kúshiniń háreketi» túsini kl erinedi qataw daradı.

Til adamzattıń ruwxıy kúshimenentıgız baylanıslı bolğanlıgı sebepli, hár bir konkret til xalıqtıń ruwxı menen tıgız baylanıslı. Gumboldt tıń pikirinshe, til adamzat mádeniyatınıń ajıralmas bólegi bolıptabiladı: Til adamzat ruwxınıń háreketi, xalıqtıń birden-birenergiyası. Til-adamzat háreketiniń basqabarlıqtúrleriniń tiykarında turatuğın adamzat ruwxınıń baslı háreketi. Olinsandı insanetip qalıplestirgen tiykarğı kúsh.

Usımiynetinde, oltilgeanıqlamaberedi: Til háreketiń nátiyjesi emes (ergon), al háreket (energiya) bolıptabiladı. Onıń pikirinshe, til materiya (substanciya) hám formada nıbarat. Ol tildiń ishki formasıtıwralıpikirlerin bildiredi. Ishki forma degende til sesleriniń óz arada dizbeklesiwı nátiyjesinde mániálatatuğın ázerdetutiladı. Tildiń sırtqı hám ishki forması bir pútinliktiń eki

tárepibolıp,tilsesleriteksóylewprocesinde,konkretsituaciyadamániańlatıpkeledi.

V.Gumboldtńtilbilimitarawındaǵikonceptciyasınıńtiykarǵiteoriyalıq hám metodologiyalıqstanımlarıtómen degilerdenibarat:

a) Tilgeruwxtıńorganizmiruwxtıńháreketisıpatındaqatnasjasawı;

b) Tildi qarama-qarsılıqtıńbirliğidepesaplawı,antinomiyatuwralıpikirleri:

v) Tilgesistemasıpatındakózqaras;

g) Tilgestrukturalıq-statikalıqqatnasqasalıstırǵandadinamikalıq,genetikalıq qatnasjasawdıńzárúrligi;

d) Tildi ózin-ózi payda etetuǵın organizmsıpatında úsiniw;

e) Waqıttıń ótiwi menen tilde júz beretuǵın ózgerislerdi tariyxıy analizlewge qaraganda (panxroniyalıq yama saaxroniyalıq) waqıtlıq shegaranıturaqlı bil meytuǵın qubılısıpatında qaraw;

j) Awızekisóylewtilinúyreniwgedıqqatawdarıw;

y) Adamzat háreketiniń basqa túrlerinen baylanıssız tildiń tek ishki qurılısın bayanlawdan bastartıw hám t.b.

V.Gumboldtńkonceptciyalarıtıykarında XXásirtil biliminde jańa gumboldtshılıq aǵımı paydaboldı. Evropada qalıplesken jańa gumboldtshılıq aǵımınıń tiykarǵı wákilleri – L. Veysgerber, Y. Trir, G. Ipsen hám t.b. Olar tildiń semantikalıq tárepine tiykarǵı dıqqatı awdarıp, tildi sol xalıqtıń mádeniyatı menen tıǵız baylanıshizertlew dialdınama qset etip qoyadı. Amerikada qalıplesken etnolingvistika aǵımınıń kórnekli wákilleri – Eduard Sepir, Bendjamen li Uorf hám t.b. bolıp olar da til hám mádeniyat mashqalasına tiykarǵı dıqqat awdaradı, amerikainde eclairiniń tillerini Evropa xalıqların tillerinesalıstırma lıbaǵdarda úyrenedi.

Ulıw majuw maqlastırıpaytqanda, Vilgelm fon Gumboldt XIXásirdiń birinshi yarımındaǵı til biliminde ayrıqsha ornı bar, kórnekli tilshi, lingvofilosof, mámleketlik isker boldı. Onıń til bilimi tarawında bildirgen pikirleri qaraqalpaqtılınizertlew dede metodologiyalıq tiykar bolıp qaraqalpaqtıl biliminde etnolingvistika, lingvofolkloristika hám semantikalıq baǵdarda ilimiy miynetlerdiń paydabolıwına tásir jasadı.

Psixologiyalıq aǵım. G. Shteyntal

Psixologiyalıq aǵım XIXásirdiń 50-jıllarınan baslap til biliminiń ayrıqshatarawı sıpatında qalıplesti. Bul lingvistika menen psixologiyanıń arasında paydabolǵan jańa aǵım.

Psixologiyalıq aǵım sóylew háreketinde bolatuǵın xabarberiw, xabar dıqabıllaw processleriniń qalay iske asatuǵın izertleydi. Bul aǵım XIXásirdiń ortalarında V.Gumboldtń til filosofiyasınıń tásirinde paydaboldı. Gumboldtń

psixologizmi - bul universal baǵdardaǵı ulıwma adamzattıń sana, oylaw hám ruwxkonceptiyalarınatıykarlanadı.

Psixologiyalıq aǵım nıń tiykarın salıwshı Geyman Shteyntal (1823-1899) bolıp tabıladı. Ol Berlin universitetiniń professorı. XIX ásirdegi til filosofiyasında, psixologizm óz aldına xalıqlıq psixologiya konceptiyası negizinde payda

boldı. Shteyntaldıń psixologiyalıq konceptiyası birtárepten logikalıq grammatikalıqtalı ymatqa (bultalıymattıń tiykarǵı kóz qaraları K. Benkerdiń 1841-jılı járiyalanǵan «Til organizmi» miynetinde sáwlelengen), ekinshi tárepten, Avgust Shleyxerdiń biologiyalıq naturalizmine qarşı aǵım sıpattında júzegekeldi. Shteyntal

V. Gumboldt nıń til filosofiyasını basshılıqqa alǵan.

Kóplegen ilimiy izertlew jumıslarınıń avtorı bolǵan G. Shteyntal konkretillerdi yamasalınǵıstikalıq qubılıslar hám faktlerdi izertlew menen emes, al ulıwma teoriyalıq máseleler menen shuǵıllanǵan. Onıń psixologiyalıq konceptiyası tómendegi miynetlerinde sáwlelengen: «Til filosofiyası boyınsha V. Gumboldt nıń miyeti» (1848), «Grammatika, logika hám psixologiya, olardıń principleri hám qarım-qatnası» (1855), «Til qurılısınıń baslı tiplerinesıp atlama» (1860), «Psixologiya hám til bilimine kirisiw» (1881). Bulardan basqa avtor dıń «Til dıń paydabolıwı» (1888), «Grekhám rimlilerde til bilimitariyxı» (1891) h.t.b. miynetleri járiyalanǵan.

G. Shteyntaldıń psixologiyalıq konceptiyası Gerbert nıń asociativ lipsixologiyasına tiykarlanıp, onda adamnıń sana-sezimi, tili, aqıl-oyı psixologiyanıń assimilyaciya, appercenciya, asociaciyanızamların menen basqarılatuǵı nı basshılıqqa alınadı.

Ol 1860-jılı Moris Lacarus penen birge psixologiyalıq aǵım nıń máselelerin járiyalaw ushın «Til bilimi hám etnikalıq psixologiya» jurnalın shólkemlestirdi. Shteyntal hám Lacarus tárepinen ortaǵa qoyılǵan xalıq psixologiyasına baylanıslı máseleler tómendegiler: Xalıqlıq psixologiyanıń jeke individtiń

psixologiyasına qatnası, psixologiyanıń bóliniwi, tábiyathám ruwx, antropologiya, etnologiya, tariyx, siyasat, tábiyattanıwǵa qatnas, tariyxtıń filosofiyadan ózgesheligi, empirikalıq sıpattıǵı xalıq psixologiyası- ilim tarawı sıpattında degen máseleler átirapında boldı.

Vilgelm Vundt nıń til filosofiyası

V. Vundt (1832-1920)- kórne klinemisilimpazı, filosof hám psixolog. Qanıgeligi boyınsha vrach, fiziologiya hám psixologiya tarawları boyınsha jetik qanıge. 1885-jıldan Leipciǵ universitetiniń filosofiya boyınsha professorı. Onıń ilimiy hám pedagogikalıq xızmet usı oqıwornı menen tiǵız baylanıslı. Ol fiziologiy

a,psixologiya,filosofiya,logika,tibilimi,etikahámdinboyınshakóplegen
miynetlerdińavtorı.

V. Vundt til filosofiyası tiykarınan psixologiya bazasına qurılğan. Vundtın pikirinshe, filosofiya sıyaqlı psixologiya da öz aldına ilim bolıp tabıladı. Yaǵnıy hárqanday ilimiy biliwdiń empirikalıq tiykarı psixikalıq processes applanadı.

Psixikalıq processeslerdi izertlewdiń áhmiyetin óziniń 1889-jılı járiyalanǵan «Filosofiya sisteması» miynetinde kórsetedi, oylawdıń psixologiyalıq tiykarları probleması na keń túrde toqtaydı.²²

V. Vundt 1878-jılı eksperimental psixologiya problemlarını sistemalı izertlew maqsetinde Leipzig qalasında birinshi mártebe eksperimental psixologiya institutını shólkemlestiredi. Bul institut sońǵılıǵında barlıq psixologiyalıqlar boratoriyalarushın úlgixızmetin atqaradı.

Ol, sonday-aq, «Filosofiyalıq izertlew» («Philosophische Studien») degen atama daǵı filosofiyalıq-psixologiyalıq jurnaldı shólkemlestirdi. Bul jurnal Vundt tárepinen 1883-1903-jılları sistemalı túrde járiyalandı. 1905-1918-jılları

«Psixologiya boyınsha izertlewler» degen jańa atama da shıǵıptırdı. V. Vundtın «Fiziologiyalıq psixologiyalıq tiykarları» degen atama da tıǵın klassikalıq miynetinde, psixologiyalıq eksperiment metodika sıkeń túrde bayanlandı.

«Quramalı psixikalıq prosesler, - dep jazadı V. Vundt - sol xalıqtıń tilinde, úrpaq ádetinde, dini hám kórkem ónerinde obyektiv túrde iz qaldıradı. Mine bulardıń hámmesi - xalıq psixologiyası degen ilim tarawında izertlew tiyis».

V. Vundt óziniń 1888-jılı járiyalanǵan «Xalıq psixologiyasınıń jolları hám maqseti tuwralı» degen miynetinde psixologiya menentil bilimi arasındaǵı baylanıs problemasına qatnasın bildiredi.²³

Ol 1900-jılı ontomlıq «Xalıqlar psixologiyası. Tili, miñler hám úrpaq ádetleriniń rawajlanıw nızamları boyınsha izertlew» miynetiniń birinshi bólimin járiyaladı. 1400 betten ibarat dáslepki eki tomı tildi izertlewge arnalıp «Til» degen atama da.²⁴ Birinshi tomı «Xalıq psixologiyasına kirisiw» dep ataladı, ol bes bap tan ibarat. I babı «Kórsetiwshi háreketler», II babı «Háreketler tili», III babı «Tilsesleri», IV babı «Seslik ózgerisler»; V babı «Sóz jasalıw» dep ataladı.

Ekinshi tomı tórt bap tan ibarat I babı «Sóz formaları», II babı «Gáp», III babı «Mániniń ózgeriw», IV babı «Tildiń kelip shıǵıwı» dep ataladı.

V. Vundtın bul miynetleri psixologlar hám tilshilerge belgili dárejede tásir jasadı. Ol sociallıq psixologiya sistemasın qalıptestiriwushın ózinen aldınǵı G. Shteyntal hám M. L. Carustárepinen bildirilgen, «jeke psixologiyalıq psixologiya menent olıqtırıw kerek, olare kewi ulıw mapsixologiyanıń bólimleri» -

²²Wundt W. System der Philosophie. Bd. I-II. - Leipzig., 1889.

²³Wundt W. Volkerpsychologie E. in der Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache. Bd. I-II. Die Sprache. 1900.

²⁴Вунд В. Физиология языка. - СПб., 1868, 7-6.

degen ideyaga súyendi. Shteyntal hám Lacarusti xalıq psixologiyası táliymatınıńtiykarın salıwshılar sıpatında tán alğan halda, olardıń iliminiń kemshilik táreplerinsınğa aladı. «Olar ilimpaz sıpatında individual psixologiya sheńberlerinen sırtqashıǵaalmađı»-dep jazadı.

Vundttıń pikirinshe, «tildiń rawajlanıwı-bul psixologiyalıq rawajlanıw». «Til - adamnıń psixofizikalıq háreketiniń juwmaǵı». Vundttıń til filosofiyasınıń tiykarǵı koncepciyası-tildi adamzat jámiyetiniń rawajlanıw procesinde gijamáátlik ruwxıy háreketleriniń baslı ónimi sıpatında bahalaydı.

V. Vundttıń lingvistikalıq hám psixologiyalıq ideyaları onıń shákirt psixolog hám tilshi O. Ditrıxqa úlken tásir jasadı. O. Ditrıxtıń 1903-1904-jılları járiyalanǵan «Til psixologiyası tiykarları» miynetinde Vundttıń til filosofiyasınıń tási ayqın seziledi.

A.A.Potebnyanıń til filosofiyası

Aleksandr Afanasevich Potebnya (1835-1891) orıstili, poeziyası hám folklorı, sonday-aq ulıwmatil bilimi boyınshakórnekle izertlewshi.

A. Potebnyanıń ilimiy-dóretiwshilik xızmeti Xarkov universiteti menen tıǵız baylanıslı. Ol Xarkov universitetin 1863-jılı pitkerdi hám qalǵan ómirindegi barlıq ilimiy izertlew, pedagogikalıq jumsları usı oqıwornında ótti. Ol óziniń erudiciyası, lingvistikalıq oy-pikirińkeńligimen auditoriyaǵa kúshli tásir jasaytuǵın ajayıq lektor bolǵan. Aleksandr Potebnyanıń mektebinen sońǵılıǵında D.I. Ovsyaniko-Kulikovskiy, A.V. Popov, B.M. Lyapunov, M.A. Kolosov, A.I. Sobolevskiy kibitalantlı shákirtler shıqtı.

Oǵan 1877-jılı «Orıs grammatikası boyınsha izertlewler» degen miynetiniń Itomıushın Rossiya İlimler Akademiyasınıń M.V. Lomonosov atındaǵı sıylıǵı berildi.

Potebnyanıń ilimiy miyraslarınıń ishinde ulıwma lingvistikalıq kózqarasları sáwleleniwintapqantó mendegimiynetleri ayırıqsha orındı yeleydi. 1862-jılı járiyalanǵan «Oylaw hám til» miyeti,²⁵ 1876-jılı járiyalanǵan «Orıstilinde giseslerdiń tariyxı máselesine», 1894-jılı járiyalanǵan «Sóz óneri teoriiyası boyınshalekciyalardan», tórt tomlıq «Orıs grammatikası boyınsha izertlewler» (1905) degen miynetleri.

Ol til filosofiyası, ulıwmatil bilimi, morfologiya, fonetika, sintaksis, semasiologiy a, dialektologiya, hind-evropa tilleriniń salıstırmalı-tariyxıy grammatikası hám slavyan tilleri máselesi menen qızıqsındı. Sonday-aq, Potebnyapoetika, kórkem

shıǵarma tili, til hám kórkem-ónerdiń qatnası máselelerin izertlewmenen shuǵıllandı.

---

²⁵Потебня А. А. Мысль и язык. // - Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. - М., 1862.

Potebnyaniń filosofiyalıq kózqaraslarınemisklassikalıq filosofiyası I. Kant, I. Fixte, F. Shelling, G. Gegel miynetlerit iykarında qalıplesti. Sonday-aq, V. Gumboldt, G. Shteyntaldıń miynetlerimenen jaqınnan tanıs boladı.

V. Gumboldtıń til filosofiyası, á sirese, onıń ilim hám kórkem ónerdi adamzatsanasınıń birtúrısıp atında qarawı, onı tilmenen baylanıslı izertlew zárúrligi tuwralı ideyaları Potebnyaga úlken tásir jasaydı. Potebnya bul máselelerdisol dáwirdegi til biliminde ústemlik etken filosofiyalıq psixologizm kózqarasınan qabıllaydı. Oğan M. Lacarus penen G. Shteyntaldıń etnikalıq psixologiya tuwralı teoriyaları dabelgilidáre jedetásirintiygizgen.

A.A. Potebnyaniń til bilimi tariyxındaǵı tiykarǵı xızmeti tómendegilerden ibarat boldı: ol birinshi gezekte til filosofiyası menen qızıqsındı, tildıń mádeniy, mádeniy-tariyxıy, psixologiyalıq qubılıskenligin anıqlawǵa aumtıldı, til hám oylawdıń, olarǵa mádeniyattıń qarım-qatnası máselelerin izertledi.

Onıń ilimiy-dóretiwshilik xızmetiekidáwirge bólinedi: birinshidáwiri 1860-1865-jıllardı óz ishine aladı. Bul dáwirde ol V. Gumboldt hám Shteyntaldıń til teoriyası boyınsha filosofiya-psixologiyalıq ideyaların sın kózqarasında úyrenipshıqtı. Usı dáwirde ol til biliminde tiykarınan psixolog hám filosof sıpatında kózgetaslanadı. Ekinshi dáwiri 1865-1891-jıllardı óz ishine aladı. Potebnya bul dáwirde orıstiliniń fonetika hám grammatikasını, dialektologiyasını boyınsha izertlewler júr gızdı. Hind-evropa til biliminiń jetiskenliklerine tiykarlana otırıp slavyan tillerintereń izertledi.

Potebnyaniń ilimiy-dóretiwshilik xızmetin úyrenipqaraǵanıımızda, onı qızıqsındırǵan baslı másele-til hám oylawdıń óz ara qatnası máselesi ekenligin anıqlawǵa boladı.

Ol «Oylaw hám til» miynetinde, óziniń aldına individtiń psixikalıq halatın adamnıń biliw procesiniń obyektiv mexanizmi sıpatında úyreniw wazıypasın qoyadı. Ózi islep shıqqan keste tiykarında poeziya hám proza, kórkem-óner hám ilim teoriyasın quradı. Yaǵnıy bul jerdes ózilimiy oylaw hám kórkem-óner psixologiyasınıń problemaların úyreniw tuwralı boladı. Bul teoriyanıń tiykarı V. Gumboldt tárepinen islepshıǵılǵan, keyin G. Shteyntal tárepinen ayırım ózgerisler menen rawaj landırılǵanı edi. Biraq bul teoriyanı tiykarlap dálillegen A.A. Potebnya boldı.

Ol «Oylaw hám til» miynetinde «poeziya hám proza, kórkem-óner hám ilim tilar qalıjuzege asadı», - degen V. Gumboldt ideyalarında wametti. «Bilimdi úyreniw tildıń túrinen gárezli boladı. Grammatikalıq qurılıstıń ózgeriwi menen pikirlew qurılısı ózgeredi». Potebnyaniń pikirinshe: «Tiltayar oypikirdisáwlelen diri wquralı emes, aloy-pikirdipayda etedi»²⁶. Sonlıqtanda o tilge

---

²⁶Потебня А. А. Мысль и язык. // - Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. - М., 1862.

oylawdın hám biliwdın tiykarǵı usılı, oydı shólkemlestiriwshi háreket sıpatındaqaraydı.

G.Shteyntaldın ideyalarında wametip, ol, «tildin barlıq waqıtta oylaw menensayk eskelmeytuǵın kórsetedi». Máselen, xudojnik hám hárqanda y muzıkan tın dóretywshilik oylawı sózdiń qatnasısız ámelge asadı. Júdá quramalı matematikalıq túsinińler de shártli tańbalar arqalı orınlanadı, biraq ta buǵan erisiwbasqıshı til arqalı júzege asadı. Potebnya til hám sóz arqalı jasaytuǵın mifler, ápsanalardı úyreniw júdá áhmiyetli, sebebi olar adamlardı bir jámiyetke birlestire di. Bir tilde sóylew adamlardı bir-birine jaqınlastradı. Tildin birligi diniy, ekonomikalıq hám siyasiy birlikke salıstırǵanda anaǵurlım jaqın, -dep juwmaqshıǵaradı. Usı máselege baylanıslı «Xalıqtın jasawın bir den-bir hesh nársen menen almas tırıp bolmaytuǵın usılı tilin in birligibolıptabıladı», -dep jazadı.²⁷

Ulıwma juwmaq lastırıpaytqanda, A.A.Potebnyanın filosofiyalıq-lingvistikalıq kózqarasları V.Gumboldt, M. Lacarus, G. Shteyntal h.t.b. kórneikli ilimpazlardın «adamnıń evolyuciyalıq procesi menen birge oylawdın hám tildin rawajlanıwı iske asadı, olardıń biriniń rawajlanıwı ekinshisiz bolıwı múmkin emes. Sóz tayar oy-pikirdi sáwlelendiriw quralı emes, ol oylawdı qalıplestiriwshi usıl bolıptabıladı. Til-buloydın ózi. Oydıń paydabolıwı til menen organikalıq baylanıslı boladı, oylaw tildengár ezli»-degen ideyalarınatıykarlanadı.

Akademik V.V. Vinogradovnıń ilimiy-dóretywshilik xızmetine bahaberip, «Orıstıl bilimitariyxında Potebnya ayırıq shaorındı iyeleydi. Tilshi-oyshılı sıpatında ol orıs tilin ulıwma adamzatlıq til hám oylawdın evolyuciyası menen tıǵız baylanısta izertledi», -depatap kórsetedi.

XIX ásirde gitil teoriyasında tiykarǵı orındı V.Gumboldt tárepinen islepshıǵılǵan til koncepciyası oraylıq orındı iyeleydi. Bul koncepciyadaǵı Gumboldtın tiykarǵı ideyası- «til massalıq háreketlerdiń ónimi, sonıń menen bir waqıtta háreket bolıp tabıladı». Gumboldt tildin dóreliw procesi, qurılısın bayanlawda fenomendi, yaǵnıy háreketi bayanlaydı. Gumboldtın tilontologiyası tiykarında til filosofiyasınabayanıslı bir qansha ideyalar paydaboldı.

1) Dúnyatillerin óz-ózin rawajlanatıǵın tábiyiy organizmsıpatında túsiniw ideyası. Bul ideya boyınsha tildin rawajlanıwı qálegen tábiyiy organizmsıya qılı adamnıń erkinetis jasaydı, -depesaplaydı. Bul Avgust Shleyxertalıymatınıń filogenetikalıq hám ontogenetikalıq asp ektlerin ózishinealadı.

2) Oylawdın rawajlanıwı tuwralı túsiniń. Bul ideya boyınsha oylaw tildin háreketin atıyjesinde paydaboladı. Bul ideya G.Shteyntal, M.Lacarus, V.Vundt, A.A.Potebnyamiynetlerinde sáwleleniwintaptı.

²⁷Потебня А.А.Мысльязык.с.222.

XIX ásir tilbiliminińen baslı jetiskeńligi bultıldıń ishki baylanıslarınan analizlew, oylawmen tıldıń baylanısınatásir jasaytuǵın sırtqı faktorlardı izertlew boldı.

3-

TEMA.

XIX ÁSIRA QIRI HÁM XX ÁSIRDE GITI LBILIMI

Joba:

1. *Til biliminde gijas grammatistler basqışı. Leypcig mektebi*
2. *Kazan lingvistikalıq mektebi. Moskva lingvistikalıq mektebi*
3. *Jeneva lingvistikalıq mektebi. Ferdinand de Sossyur. Sociologiyalıq aǵım*
4. *Gugo Shuxardt. «Sózler hám zatlar» mektebi. Til biliminde giestetikalıq mektep 5 Neo lingvistika. London lingvistikalıq mektebi*

Til biliminde gijas grammatistler basqışı. Leypcig mektebi

XIX ásir diń 60-jıllarınan XX ásir diń 20-jılları aralıǵı salıstırılmalı-tariyxıy til bilim hám ulıwmatil biliminiń rawajlanıwı, til biliminiń quramalı izertlew metodologiyası hám analizlew diń qatań texnologiyasına tiykarlangan anıq pánge aylanıwı menensıpatlanadı.

XIX ásir diń 60-

jılları komparativistikada júzege kelgen krizis jańa jas grammatistler aǵımınıń payda bolıwına alıp keldi. Jas grammatistler aǵımına tán bolǵan kontseptsiya G. Ostgof, K. Brugman, A. Leskin, B. Delbryuk, G. Paul h.t.b. ilimpazlardıń atları menen baylanıslı. Nemis ilimpazlarınıń bul aǵımınaskandinaviyalı K. Verner, daniyalı V. Tomsen, frantsuz M. Breal, shveytsariyalı Ferdinand de Sossyur, italyalı G.İ. Askoli, amerikalı V.D. Uitni, rossiyalı F.F. Fortunatov, İ.A. Boduende Kurteneh.t.b. ózleriniń dóretiwshilik xızmetiniń dáslepki ibasqıshlarında qosıldı. İlimiyádebiyatlarda jas grammatistler aǵımını Leyptsig mektebidep atladı. Onıń tiykarǵı sebebi Leyptsig universiteti grammatistleri tárepinen jas grammatistler aǵımınıń metodologiyalıq tiykarları islep shıǵıldı.

Leyptsig lingvistikalıq mektebiniń tiykarǵı wákılleri - Avgust Leskin (1840-1916), German Ostgof (1847-1909), Bertold Delbryuk (1842-1922), Karl Brugman (1849-1919) hám German Paul (1846-1921) esaplanadı.

F. Bopptan A. Shleyxerge shekemgi, ózlerinen aldınǵı tilshilerdi sheshiwshitúrdesinǵa alǵan olardıń nemis ilimpazı F. Tsarnke ironiyamenen «Jas grammatistler» («Ünggrammatiker») dep atap edi, sońǵılıǵında bul termin ilimiyortalıq takeńnen tanımalıqqaiye bolıp ketti.

Jas grammatistler aǵımı XIX ásir diń 80-jıllarınan baslap qalıpsipilimiyaǵımsıpatında 50 jıl jasaadı. Onıń wákılleri til haqqındaǵı ilimniń wazıypaları hám

tiykarǵı printsiplerin anıqlaw hám lingvistikalıq analizlew metodikasın jetilistiriw máseleleri menenshuǵıllandı.

Romantizm aǵımını wákilleri til bilimine eski dáwirdegi ádebiy estelikler hám folklorlıq shıǵarmalardaǵı derekler boyınshalıw mahind-evropamádeniyatın qaytatıklewushın maǵlıw matalatuǵında dereksıpátında qaradı. F. Bopp, Ya. Grimm, R. Rask, A. X. Vostokov, h. t. b. tilshibolıw menen birge folklorist, paleograf, ádebiyat tariyxshıları bolsa, ayırımları, máselen F. Í. Buslaev kórkem-ónertanıwshısı boldı. Olardıń kóz-qarasınsha, til biliminiń wazıypası-ruwxıymádeniyattıń tariyxın bayanlaw hám qaytatıklewushın lingvistikalıq maǵlıwmatlardı paydalanıw bolıp tabıladı. Sonlıqtanda romantizm filosofiyasınasáyke til ruwxıy rawajlanıwdıń deregisıpátında qaraldı, til sistemasınıń rawajlanıw sebeplerimádeniy hám ruwxıy rawajlanıwdıń faktorlarısıpátında úyrenildi.

A. Shleyxer hám onıń shákirtleri tildi tábiyiy organizm sıpatında úyreniwideyasınusındı.

Al jas grammatistler til kózgerislerdiń sebeplerine kstralingvistikalıq emes, al ishki lingvistikalıq faktorlardan izlewimiz kerek dep esapladı. Olardıń baslı tezisi: Tildiń qurılısı (til organizmi, tildiń sisteması) hám onıń jasawı sistemaniń ózinháreketke keltiredi.

Jas grammatistler Shleyxer kontseptsiyasındaǵı tábiyiy objektivni zamlar tiykarındaǵı tildiń rawajlanıwı tuwralı organikalıq teoriyasın parallel dawam etken halda, oǵan komparativistikadaǵı til sistemasınıń óz-ózinen rawajlanıwı tuwralı pikirlerinqarsı qoyadı. Jas grammatistler tildiń rawajlanıwınıń ekibasqıshı haqqındaǵı teziske qosılmaydı. Olar tildibirinshiden bizińeramızǵashekemgidáwir, yaǵnıy jaslıq waqtı; ekinshi dáwiri-rawajlanıw dáwiri dep bóliwge qarsı boladı. Ol hár bir tildegi házirgi dáwirde bar materiallardı izertlewdi usınadı. Jas grammatistler XIXásirdiń birinshiyarımında til biliminde ústemliket kenglottonikalıq protsesslerdiń birliǵi, túbirtillerdiń agglyutinatsiya arqalı flektivtillerge aylanıwı, V. Gumboldtıń xalıqtıń milliy ruwxın sáwlelendiretuǵın tildiń ishki forması tuwralı, A. Shleyxerdiń tildi tábiyiy organizm sıpatında úyrenetuǵın hám tildiń jasawınıń eki dáwiri- eski dáwiri tildiń formalarınıń payda bolıwı hám qalıplesiw dáwiri, jańa dáwir tillik formaların buzılıw dáwiri usáǵan ideyalarǵa ózleriniń qosılmaytuǵın bildirirdi.

Jas grammatistler individtıń sóylew protsesin izertlew til biliminiń tiykarǵı wazıypası bolıwı shárt dep sanaydı. Sóylewshimenentiniń lawshınıń turmıs sharay atlarınıń jaqınlıǵı tiykarında bir-birintúsiniwihám qarım-qatnas jasawı támiyinlenetuǵınına, sonday-aq olardıń kewillerinde paydabolatuǵın túsinikler kompleksiniń jaqınlıǵın átiyjesinde til di individual-psixikalıq qubılısıpátında izertlew máselesine ayırıqshadıqqataw daradı. Olar tilditábiyi

yqubılıssıpatında

emes, tildiń adamlardan tısqarı hám jámiyetlesken adamlardıń ústinde ózinen-ózi jasamaytuǵının, al tek individiumlar arqalı jasaytuǵın jámiyetlik qubılıs sıpatında úyrenedi. Olar til bilimin individtiń psixologiyasını izertleytuǵın mádeniyattanı wilimleriniń qurılısında úyreniwdi usınadı. Individtiń psixologiyasını en birge fiziologiyası da túsiniydi, bul jaǵday tillik qubılıslardı úyreniwde dualizmge alıpkeldi.

Jas grammatistler aǵımınıń tiykarǵı kóz qarasaqları bayanlangan miynetleritómende giler: Jas grammatistlerdiń manifestiesaplanatuǵın G. Ostgoft hám K. Brugmannıń «Hind-evropa tilleriniń morfologiyalıq izertlew» miynetiniń I tomları kirissózi,²⁸ German Pauldıń «Tiltariyxı printsipleri»²⁹, B. Delbryuktıń «Tildi úyreniwge kirisiw. Salıstırmalı til bilimi metodologiyası hám tariyxınan», «Tildi izertlewdiń tiykarǵı máseleleri» miynetleri,³⁰ K. Brugmannıń «Til biliminiń házirgi jaǵdayı máselesine» miynetleri bolıptabıladı.³¹

Jas grammatistler aǵımınıń lingvistikalıq izertlew metodologiyası K. Brugman hám B. Delbryuktıń «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikasınıń tiykarları» degen kapitalıq miynetinde beriledi.³²

Jas grammatistler hind-evropa tilleriniń salıstırmalı tariyxıy fonetikasını hám morfologiyasını izertlewde belgili tabıslarǵa eristi.

Brugman hám Delbryuktıń «Salıstırmalı grammatika tiykarları» miynetikeń kólemlı jumıs bolıp onda 70 ten aslam hind-evropa tilleri hám dialektleri materialları analizlengen. Miynettiń I, II tomları K. Brugman tárepinen jazılıp fonetika, sóz hám forma jasawshı affikslerdi izertlewge arnalǵan, qalǵan III, IV, V tomları B. Delbryuk tárepinen jazılıp, III tomında hind-evropa tilleriniń sintaksislik qurılısı, IV, V tomlarındaǵa paǵzaları, sózshaqapları hám grammatikalıq kategoriyalar úyrenilgen. Ata tildiń fonetikalıq sisteması tuwralı túsinikler ózgerdi. Máselen, A. Shleyxer ata tilde 24 ses bar dep esaplaǵan bolsa, K. Brugman 73 sestıń bar ekenligin anıqladı. Óz waqtında A. Shleyxer ata tildegi dawıslı seslerdiń sanskritke jaqın ekenligi, al grek tilinde dawıslıların rawajlangan halatın kóriw múmkin. Dawıssızlar tarawında grek tilinde eski halat saqlanǵan, al sanskritte bul halatıń buzılıw jaǵdayı ushırasadı, dep kórsetken edi.

Solay etip, Brugman, A. Shleyxerdiń ata tildegi dawıslı hám dawıssız seslerdiń keyin alarawajlanganı tuwralı gipotezasın biykarlaydı.

²⁸ Morphologischen Untersuchungen auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen. Bd. I. - Leipzig., 1878.

²⁹ Paul H., Prinzipien der Sprachgeschichte. - Halle., 1880.

³⁰ Delbruck B. Einleitung in das Sprachstudium. -

Leipzig, 1880. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. Bd. 3-5, - Leipzig., 1893-1900.

³¹ Brugman K. Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. - Strassburg., 1885.

³² Brugman K. und Delbruck B. Grundriss der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. 1-5. -

Strassburg.,1880-1900.

Leyptsigmektebi wákilleri G. Shteyntal menen M. Latsarustıń xalıqlar psixologiyas

1-

etnopsixologiyatu wralı pikirlerimenen kelispeytu ğın bildiredi. Máselen, Pauldıń pikirini shehárqanday psixikalıq háraketlerindı tı tamırlarında payda boladı. Sonlıqtanda, haqıyqatında jeke psixologiya ómir súredihám hesh qanday etnopsixologiya oğan qarsı qoyılıwı múkinemes. G. Paul óziniń «Til tariyxı printsipleri» miynetinde Vundttıń «Xalıq psixologiyası» miynetin sıńǵa alıp, «Men Vundtda til biliminiń járdeminde alınǵan psixologiyalıquwmaqlardı taba almadım»³³, -dep jazdı.

Leyptsig jas grammatistleriniń til qubılısların lingvistikalıq interpretatsiyasawı individual psixologizm ruwxında bayanlanǵan.

Ózlerine shekemgi til biliminiń tiykarǵı kemshilikleri sıpatında olar izertlewobektin tolıq anıqlap almay turıp yaǵnıy adamnıń sóylew hárketi waqtında qanday faktorlar óz-ara tásir etisetuǵının anıqlamay turıp pikir bildirgenin kórsetedi.

Til materialları barqullajańalanıp, óz-aratásirge ushıraydı, -dep jazadı. Jas grammatistlerdiń pikirinshe, «tildegi ózgerisler, til dóreliw protsesi tek sóylewshi individler tárepinen ámelge asırıladı. Til individumlar arqalı ómir súredi».

Jas grammatistler «..házir ğipayıt sol xalıqtıń tilinde sóylewshineshe individ bolsa sonshellis óylem boladı», -

dep qaraydı. Usınnan kelip shıǵıp jas grammatistler barlıqtı tillik ózgerislerindı tıń sóylew hárketiniń nátiyjesinde payda boladı, -

degen tezisti ortaq qoyadı. Jas grammatistler lingvistikalıq analizdiń birden-

bir ilimiy printsiibi-tariyxıylıq bolıp tabıladı, -dep járiyalaydı. Sonlıqtanda jas grammatistler ushın «tariyxıylıq» sózi «ilimiylik» sózine sinonim boldı. Máselen, K. Brugman hám V. Shtraytberg «Tildi ilimiy úyreniw dimaqsetetip qoyǵan adamnıń biyliginde jalǵız bir metod-tariyxıylıq metodı boladı», -dep jazdı.³⁴ V. Delbryukta óziniń «Tildi úyreniwge kirisiw» miynetinde tariyxıylıq printsiibintastıyıqlap, «Til bilimi filosofiyalıq dáwirde tariyxıylıq dáwirine kirdi», -dep jazdı.³⁵

Tariyxıylıq printsiibi G. Pauldıń barlıq kontseptsiyasınıń tiykarın quraydı. Onıń miynetinde «Til tariyxı printsipleri» dep biykarǵa atalmaǵan.

Pauldıń pikirinshe, tildi izertlewdiń barlıqtárepionı tariyxı rawajlanıw baǵdarında úyreniw menen tıǵız baylanısqań. «Tildiń tariyxı rawajlanıwı tuwralı maǵlıwmatlarǵa iye bolmay turıp til tuwralı tıyanaqlı pikir aytıw maǵan ulıwmat úsiniksiz»³⁶ -dep jazadı ol.

Leyptsig lingvistikalıq mektebi wákilleri tek áyyemgi tillerdi úyreniw, hind-evropa tilin rekonstruksiya jasawǵa umtılıwlarǵa qarşı shıqtı. Olar Ya. Grimm

³³ Пауль Г. Принципы истории языка. - М., 1960. - С. 22-23.

³⁴ Brugman K. Und Streitberg W. Zu Fr. Boppshundertjarigen Geburtstage // Indogermannischen Sprachen., 1., 1892.

³⁵ДельбрюкБ.Введениев изучениеязыка.-СПб.,1904,с.148.

³⁶ПаулГ.Принципыисторииязыка.-М.,1960. -С.25.

kórsetip bergen, biraq A. Pott, A. Kun, T. Benfey, G. Kurtsius, A. Shleyxer júrgenjol menen emes, basqa jol menen bardı. Olar tildiń rawajlanıw nızamlılıqlarınanıqlawushın baymateriallarberetuǵın janlıtillerdi úyreniwgeshaqırdı.

Bulshaqırıqásirese, G. Ostgofhám K. Brugmannıń «Hind-evropatilleriboyınshamorfologiyalıq izertlewler» miynetinde ayqın kóz getaslanadı. Bu miynetinde olar birinshi mártebe qısqa hám anıq etip Leiptsig mektebiniń kózqarasların bayanladı: «Tillerdi salıstırmalı baǵdarda izertlew menen shuǵıllanıwshı ilimpaz-dep kórsetti olar, - tildiń rawajlanıw baǵdarları tuwralı túsinike iye bolǵıskelse óziniń ilimiy talantın ata tilge emes, al tildiń házirgi jaǵdayın izertlewge baǵıshlawı zárúr». Olar hind-evropa tilleriniń vokalizmin tereń izertledi, seslikalmasıwlarıń jetiliske kartinasın payda etti, hind-evropatillerimorfologiyasınıń tiykarın saldı. Jas grammatistlerdiń shákirti F. de Sossy ur tárepinen tillik faktlerdi sistema túrinde izertlew tiykarında hind-evropa tillerindegi ablauttıń rawajlanıwı hám sozımlı dawıslılarıń paydabolıwında lileytuǵın «sonantlıq koeffitsent» (1879) nızamı ashıldı. Bul usı dáwirde ğeń úlken janalıqlardıń biri bolıp, keyin ala F. F. Fortunatov, F. Kurshaytis, E. Kurilovichiń miynetlerinde dawam ettirildi. Jas grammatistler túbir morfema túsini ğe anıqlıq kirgizdi, onıń tariyxıy ózgerislerge ushıraytuǵının anıqladı. Olar etimologiyalıq analizlewushın qatnaş jasawdı talap etti. Olarisenimlingvistikalıq rekonstruksiya jasawdı joqarı basqıshqa alıp shıqtı, hind-evropaatılınıń morfologiyalıq qurılısı hám seslik quramı tuwralı, tariyxıy dáwirler dawamında tildiń ózgeriwnızamlılıqların izertlewde anıq nátiyjesine eristi.

KAZANLINGVISTIKALÍQ MEKTEBI

Kazanlingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı İvan Aleksandrovich Boduende Kurtene (1845-1929) bolıptabıladı. Kazanlingvistikalıq mektebi wákilleritildiń psixikalıq tárepini hám fonetikamáselelerin izertlewge tiykarǵıdıqqattı awdaradı. Olar eksperimental fonetika hám fonologiyanı tereń izertlewimenen ajralıpturadı.

Boduen de Kurtene 1y jasında Varshava universitetine oqıwǵa kirip, sanskrit, litov, slavyantilleri hám polyaktiliniń tariyxı boyınshamateriallartopladı, seslerdiń fiziologiyalıq aspektin úyrene basladı. Universitetpitker gennensoń 18yy-jılı shet ellerge ilimiy saparǵa jiberiledi. Ol Praga, Yen, Berlinde bolıp soldáwirde gitalantlı ilimpazlar ushırasadı, táliymatların úyrenedi. 1870-jılı I. I. Sreznevskiydiń basshılıǵında Sankt-Peterburgte «XIV ásirge shekemgi eski polyaktili Haqqında» degen temada magistrlik dissertatsiya qorǵadı. Usı jıldan baslap Sankt-Peterburg universitetiniń privat-dotsentisipatında Hind-evropatilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınshalektsiya oqıwın aruxsat beriledi.

1874-

jılı úslıkslavyantilleri dialektleri hámetnografiyalıq materialları tiykarında «Opıt foneti kirezyanskıx govorov» degentemada doktorlıq dissertatsiya qorǵadı. Usı jıldan baslap Kazan universitetine jumısqa ótedi.

Ol 1874-1883-jılları Kazanda, 1883-1893-jılları Yurevte, 1894-1899-jılları Krakovta (Polsha), 1900-1918-jılları Sankt -Peterburgte, 1918-1929-jılları Varshava universitetlerinde sabaq berdi.

Kazanda jumıs islegen payıtlarında tiykarınan eki másele, fonetika, ásirese tilseleriniń fiziologiyalıq aspekti hámsalıstırmalı tipologiyalıq máseleleri menen shuǵıllandı. Bul jerde ol N.V.Krushevskiy, V.A.Bogoroditskiy, S.N.Bulich H.t.b. ilimpazlarǵa ustazlıq etedi, pikirles boladı.

XIX ásir diń 80-

jılları Derpt universiteti slavyantilleriniń salıstırmalı grammatikası kafedrasına jumısqa ótedi. Ol Derpt universitetinde islegen jılları kóplegen ilimiy izertlew jumıslarında óretti, arman, eston, arab, latın tillerini úyrenedi.

Olorıshám

polyaktillerinen basqan nemets, frantsuz, litov, italyan, chehtillerinde erkinsóylegen. 1893-jıldan baslap Krakov universitetinde ulıwma fonetika, slavyan, baltik hám german tilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınshalektsiyalar oqıydı.

Bul payıtları Boduen de Kurtene Evropa ilimiy jámiyetligine tanılıp úlgergenedi. Parij lingvistikalıq jámiyetine ómirlik aǵza bolıp saylanadı. Ol dúnya júzinde gibelgili tilshiler Ferdinand de Sossyur, Arnold Meye, G. Paul, O. Espersen, G. Shuxardt H.t.b. menendoslıq qatnasta boldı.

1897-

jılı Rossiya Ğilimler Akademiyasınıń korrespondent aǵzası bolıp saylanǵan Boduende Kurtene 1900-jılı Sankt-

Peterburg universitetine qaytadı hám sanskrittili boyınshaprofessorlawazımına saylanadı. Peterburgta, Kazandaǵı sıyaqlı onıń atırıpınabırqan shalingvistler jıynaladı. Olar L. V. Sherba,

B. Ya. Vladimirov, E.D. Polivanov, B.A. Barannikov H.t.b. fonetika, leksikografiya problemleri, tillik qubılıslardıń psixikalıq substratı, ulıwma grammatikalıq máseleleri menen shuǵıllanadı.

1918-jılı Varshava universiteti Boduende Kurtene ni Hind-evropa tilleri kafedrası baslıǵı lawazımına shaqıradı. Jası birazǵa barıp qalǵanlıǵına qaramastan Boduen de Kurtene jańa ǵárezsizligin alıp atırǵan watanı Polshaǵa qaytadı. Onıń jámiyetlik hám ilimiy jumıslarınabelseneqatnasadı. Onıń baslaması menen «Polyaktildoslıǵı» jámiyeti dúziledi.

1922-1923 jılları Parij, Kopenhagen universitetleriniń miratı boyınsha barı evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınshalektsiyalar oqıydı.

BoduendeKurtene filsofiyalıqkózqaraslarıjađınanpsixologizmađımıwákillerin
ejaqın.Ol

tildebolatuǵınózgerislerdińtiykarısoltildesóylewshıxalıqtıńpsixologiyasına baylanıslı, psixikalıq nızamlarǵa ǵárezli dep túsinedi. Boduen deKurtene600denaslamilimiymaqalalardóretti.BulmiynetlerEvropadaǵıHárqıylı mámleketlerde járiyalanǵanlıǵı onıń ilimiy miyrasların úyreniwde qıyınshılıqtuwdıradı. Boduen-de-Kurtenejasgrammatistlerdenburın-aqseslik qubılıslardıızertlewdeanalogiyaprintsiplerinqollanadı.(Sonlıqtandaayırımilimiyáde biyatlardajasgrammatistleraǵımınıńtiykarınsalıwshılardıńbirisıpátındaataıataladı). Biraq ol seslik nızamlılıqlardı jas grammatistlerdiń mexanikalıq túrdetúsiniwin qattısına aladı.

Qazanlingvistikalıqmektebiwákılleriulıwmatilbiliminetilbiliminińayırım bólimi sıpatında qaraydı. Bul mektep wákılleri tiykarǵı dıqqattı fonemateoriyasın islep shıǵıwǵa, fonetikalıq seslik almasıwlar, morfema, onıń túrleri hám morfologiyalıq protsesslerge awdaradı.

Oljasgrammatistlerdińtilfaktlerinizertlewdeuniversal-tariyxıyqatnasjasawına qarsı bolıp, tildi izertlewde bayanlaw Huqıqın qorǵadı. Usıǵan baylanıslıonıńtildistatikalıqhámdinamikalıqkóz-qarastanizertlewzárúrligituwralıbildirgen pikirleri keyin ala Ferdinand de Sossyurdiń miynetlerinde sinxroniyalıqhámdiaxroniyalıqlingvistikatúrinde ushırasadı.

Boduen-de-Kurtenekomparativistlerdieskiformalardırekonstruktsiyajasawdaǵı sxematizmi ushın qattı sıǵa aladı hám Házirgi tiri tiller hám olardıńdialektlerinizertlewáHmiyetliekenliginusınadı.Házirgitillerhámonińdialektlerinde tildiń rawajlanıwın basqarıp baratuǵın barlıq faktorlar saqlanǵan,sonlıqtandaolardıńózgeriwsebepleri,tilliqubılıslararasındaǵıbaylanıslardıanıqlawmúmkın,-degenjuwmaqakeledi.Oltilbilimindepsixologizmkóz-qarasınıńbekkeleniwinetásir jasadı.

Boduen-de-Kurtene fonetika máseleleri menen arnawlı túrde shuǵıllanǵan endáslepki tilshilerdiń biri boldı. Ol bul tarawda aytarlıqtay tabıslarǵa da eristi. Olóziniń fonema teoriyasın dóretti, sońǵılıǵında bul teoriya tiykarında til biliminińfonologiyatarawıqalıplesti.

Boduen-de-Kurtenenińshákirti1851-1887-jıllarıómirsúrgenNikolayVyacheslavovich Krushevskiy boldı. Onıń 1883 jılı járiyalanǵan «Til Haqqındailim ocherki», qaytısbolǵanнан soń 1893-jılı járiyalanǵan «Antropofonika. Tilbilimi boyınsha ocherkler» miynetleri bar. Ol ulıwma til bilimi máseleleri boyınshaizertlewleralıpbardı.Tillerdińrawajlanıwnızamlılıqlarınizertlewdesózdińmorfologiyalıq qurılıshámsózjasalıwǵa ayırıqsha itibarberdi.

MOSKVALINGVISTIKALIQMEKTEBI

Moskvalingvistikalıqmektebiniń tiykarın salıwshı - Filipp Fedorovich Fortunatov (1848-1914) boldı. Onıń ilimiy-pedagogikalıq xızmeti Moskva universitetimen entıǵız baylanıslı. Ol 1875-jıl magistrlik dissertatsiyasını qorǵadı.

F.F. Fortunatov talantlı orıs ilimpazı F.İ. Buslaevtiń shákirti. Ol 1871-1875-jılları Germaniya, Frantsiya, Angliya dabolıp Leyptsigte G. Kurtsiushám A. Leskinniń, Parijde M. Brealdıń lektsiyalarınıń laydı. Bul sońǵılıǵında onıń lingvistikalıq kontseptsiyalarınıń qalıplesi wınetásir jasaydı.

187y-jıldan baslap 1890-jılǵa shekem Hind-evropatilleriniń salıstırmalı grammatikasını kafedrasında isledi. 1890-jılı akademik bolıp saylangannan keyin Peterburgqa keledi.

F.F. Fortunatov ilimiy miynetleriaz járiyalanǵan ilimpazlar toparına kirip, óz ideyaların tiykarınan lektsiyalıq kurslarda rawajlandırǵan. F.F. Fortunatov tiri waqtında onıń tiykarınan dissertatsiyalıq jumısı (Samaveda Aranjaka Samhita), slavyan-baltik tillerindegi aktsentologiya, Hind-evropatillerindegi dawıssızlar boyınsha miynetleri jarıq kórdi. Ol universitette islegen waqıtları kóplegen Hárqıylı kurslar-ulıwma til bilimi, Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı fonetikasını hám morfologiyasını kursı, eski slavyan tili, litov tili, got tili, eski Hind tili boyınsha lektsiyalar oqıdı, óziniń lingvistikalıq kontseptsiyalarını usı lektsiyalar kursı bar ıssındar rawajlandırıp bardı. Litografiyalıq usıl da az studentler hám shákirtleri ushın basıp shıǵılǵan lektsiyalar tiykarında kópsanlı talantlı lingvistlerdi tárbiyalap shıǵardı.

F.F. Fortunatov ilimiy izertlew metodı tarawında jas grammatistler menen bir waqtıttaseslike volyutsiyalıq problemaların enenshuǵıllandı. Kópshilik fonetikalıq protsesslerge ortaqlı ulıwmalıq nızamlılıqlardı anıqlaw menen birge Hár bir konkret tildiń tariyxıy rawajlanıw jaǵdaylarına baylanıslı sol tildiń qurılısında ushırasatuǵın ózgesheliklerin anıqlawǵa umtıldı.

Jas grammatistlerdiń individual-psixologiyalıq pozitsiyalarını aqarsı F.F. Fortunatov tildiń jámiyetlik xarakteri, jámiyettiń rawajlanıw tariyxımen entiltariyxınıń baylanısına ayırıq shadıqqatawdardı.

F.F. Fortunatov til hám oylardıń qatnasımáselesine kópdiqqatawdarıp, tildi izertlewdiń konkret máselelerini usı qatnasqatıykarlanıp úyreniw di usınadı.

Onıń táliymatınıń áhmiyetli tárepleriniń biri sózdiń qurılısı, sóz dizbegi, tildegi forma Haqqındaǵı kóz-qarasları bolıptabiladı.

F.F. Fortunatovtiń ilimiy kózqarasları birtáreptentildiń mánisin psixologiyalıqtúsinihám fonetikalıq nızamlılıqlardı qatanesapqaalıwda Leyptsig mektebi ideyalarına jaqın. Tildiń sotsiallıqtárepini izertlewde Ferdinand de Sossyur táliymatımenen

únleslikseziledi.

F.F. Fortunatov kórneklikomparativistlerdiń biriboldı. Ol Hind-evropatilleriniń salıstırmalı grammatikasın izertlewge óz úlesin qostı.

«Salıstırmalı til bilimi» (1900), «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı fonetikasını» (1902), «Eski slavyan tiliniń fonetikasını boyınshalektsiyalar» (1919), «Salıstırmalı morfologiya» (1901) miynetleri onıń eń tiykarǵı ilimiy miyrasları esaplanadı.

Ol óziniń miynetlerinde salıstırmalı-tariyxıy izertlew metodikasın jetilistiriw máselesine úlken itibar beredi.

F.F. Fortunatovtıń ilimiy xızmetleriniń biri XIX ásirdeń 90-jılları slavyan hám baltik tillerinde pátıń sózdiń basınansońına qaray jılı jımalı bolatuǵın tuwralı nızamdı anıqlawı bolıptadı.

Bul nızam til biliminde «Fortunatov-Sossyurnızamı», - dep ataladı. Onıń sebebi Ferdinand-de Sossyur de Fortunatov penen bir waqıtta litov tilindegi pátke baylanıslı bul nızamdı anıqlaǵanı.

Sonday-aq, sóz formaları hám sózlerdiń grammatikalıq klassları tuwralı F.F. Fortunatovtıń táliymatında qızıǵıwshılıqtı uwdıradı. Sóz formaların baylanıslı táliymatına baylanıslı dúnya tilleriniń morfologiyalıq klassifikatsiya jasaydı. Onıń klassifikatsiyasını boyınshadúnya tilleriniń tiykarǵı bes tipke bólinedi.

1. Agglyutinativ tiller. Bul tillerde túbir hám kómekshi morfemalar formalıq jaqtan bir-birinen ǵárezsiz. Kómekshi morfemalar túbir morfemalardan keyin jalǵanadı. Bul tipke ural-altay tillerini kirgizedi.

2. Agglyutinativ tiller. Bul tipke semit tillerini kirgizedi. Bul tillerde túbir morfemanıń qurılısında ishki fleksiya qubılısı ushırasadı.

3. Flektiv tiller. Bul tipke Hind-evropa tillerini kirgizedi. Bul tillerde túbir menen affikstiniń shegarasında fleksiya qubılısı ushırasadı.

4. Túbir tiller. Bul tiller geqtay tilini kirgizedi. Kómekshi morfemalar ushıraspaydı.

5. Polisintetik til tiller. Bul tiller ge amerika indeetsleriniń tilini kirgizedi.

Bul tillerde agglyutinativ tillerdegidey forma jasawshı qosımtalar qollanılǵanı menen tolıq pikir bir sóz benen de ańlatılatuǵını esapqa alıp óz aldına toparsıpatında berilgen.

F.F. Fortunatovtıń táliymatı boyınshagrammatikalıq formamorfologiyatarawında, sóz dizbekleri sintaksistarawında úyreniliwitiyis. Solay etip, F.F. Fortunatov sintaksistiniń tiykarı obekti sóz dizbekleri dep kórsetedi.

F.F. Fortunatovtıń psixologiyalıq pikir júrgiziw, onıń bólimleri, psixologiyalıq baslawısh, psixologiyalıq bayanlawısh tuwralı ideyası jasgrammatistler aǵımı wákili German Pauldıń psixologiyalıq sintaksis boyınshapikirlerinesáykeskeledi. Onıń grammatikalıq dástúri, sonday-aq, Pragalingvistikalıq dógerigi F.F. Fortunatovtıń lingvistikalıq ideyalarınıń tásirinde b

oldi.

F.F. Fortunatov birinshilerden bolıpsóz, morfemahámsózdizbekleriformaların kriteriyaların anıqlawğa umtıldı. Orıs til biliminde tán alınğan sózjasawshı, sóz túrlendiriwshi formalar tuwralı táliymattı dóretti. Sintaksis boyınshaonıńkózqaraslarıorıstilinińsintaksisiboyınshaizertlewlerdińrawajlanıwınaú lken tásir jasadı.

F.F. Fortunatov tiykarın salğan Moskva lingvistikalıq mektebinen, kóplegmentalntlı shákirtlerióspjetilisti. A.A. Shaxmatov, G.K. Ulyanov, M.M. Pokrovskiy, B.M. Lyapunov,

SintaksismáseleleriF.F. FortunatovtıńshákirtleriA.A. Shaxmatov, A.M. Peshkovskiymiynetlerindeedeletereńirekizertlenildi. Ásirese, A.A. Shaxmatovtıń«Rustilinińsintaksisi»(1914),«Házirgirusádebiytilinińocherki» (1925),«Sintaksisin ilimiy bayanlaw» (1944) miynetleriniń áHmiyetiú lken. Sonday-aq, bul mashqalağa arnalğan V.N. Porjzinskiydiń «Baltik tillerdegiseplik formaları tariyxı máselesine» (1990), M.N. Petersonniń «Orıs tili sintaksisiocherkleri»(1923)miynetleribelgili orındiyeleydi.

A.A. Shaxmatov (18y4-1920) F.F. Fortunatovtıń talantlı shákirtleriniń biri. Ol til bilimi tariyxında sintaksislik izertlewleri menen belgili orındı iyeleydi. Onıń1925, 1928-jılları Sankt-Peterburgta «Orıs tiliniń sintaksisi» miynetiniń I, II tomlarıjáriyalandı. Bulmiynettejay gáplerdıńtiplerikeńtúrdeizertlengen, bay tillikmateriallarberilgen. Sonday-aq, bulmiynetteorıstilindegisintaksislikkonstruktsiyalardıńHárqıylıtipleribirinshireti zertleniwobektiboldı. BulmiynetteA.A. Shaxmatovtıńbirsostavlıhámekisostavlıgáple rtuwralı, sózdizbegi tuwralıtáliymatı bayanlangan.

Sintaksisisózdizbeginizertleytuğıntilbiliminińtarawıdepesaplağanustazı F.F. Fortunatovtan ózgesheligi, ol sintaksistiń izertlew obekti gáp bolıwıtiyis, -dep esapladı. Solay etip, sóz dizbegi gáp tuwralı táliymattıń bir bólimi bolıwıtiyisligin kórsetip, «sóz dizbegi gáptińtamamlanbağan bólegi esaplanadı», -depjazdı. A. Shaxmatovtıń gáp Haqqındağı táliymatınıń tiykarında kommunikatsiyatuwralı teoriya turadı. Kommunikatsiya túsiniği arqalı adamnıń oylaw protsesindepaydabolatuğınxabardıbasqaadamgajetkeriwıtúsiniledi. A.A. ShaxmatovtıńpikirinshekommunikatsiyagáptińHárqıylıtúrlerinińpsixologiyalıqtıykarıesaplanadı. Ol óz dáwirindegi psixologiya hám logika ilimleriniń jetiskenliklerinietykarlanaotırıp, gáptińlogika-psixologiyalıqtábiyatınanıqlawğaumtıldı.

A.A. Shaxmatovtıń gáp tuwralı táliymatı, bir sostavı hám eki sostavlı gáplerdıńbir-birinenayırmashılığınanıqlawıorıstilinińteoriyalıqgrammatikasınıńrawajlanıwında belgili orındiyeleydi.

JENEVALINGVISTIKALÍQMEKTEBI.FERDINANDESOSSYUR

1857-1913-jılları jasağan Ferdinand-de-Sosyur til bilimindegi sotsiologiyalıqmekteptiń tiykarın salıwshı esaplanadı. Bul mektepti ayırım ilimiy ádebiyatlarda-frantsuzmektebidepteataydı.Ferdinand-de-Sosyurtáliymatındaǵıideyalarsońǵılıǵındastrukturalizmaǵımınıń paydabolıwına túrtki jasadı.

Olusınǵanideyalar,bildirgenpikirleritekssotsiologiyalıqmekteptińsheńberimen ensheklenbeytuǵınlıǵısebeplionıńatımenen«tilbilimindesosssyurianstvo»terminide qalıplesken.

F.De Sosyur táliymatı-til Haqqındaǵı ilimniń bunnan keyingi dáwirlerderawajlanıwınakúshlitásirjasaǵantilbilimindegiayırırqshaqubılıslardıńbiri.

Ol ele Leyptsig universitetiniń studenti waqtında 21 jasında «Hind-evropatillerindegi eski dawıslılar sisteması boyınsha izertlew» miynetin járiyaladı. Buluniversitette ol jas grammatistler A.Leskin, G.Ostgof hám Karl Brugmanlardıńleksiyaların tıladı. Onıń atı atalǵan jumısı óziniń ilimiy áHmiyetin búgingi kúngeshekem joǵaltqan joq. Ol til biliminde xind-evropa tilleriniń vokalizmin izertlewdeúlkenxızmetatqaradıhámсалıstırmalı-tariyxıymetodtıńjetilisiwinetásirjasadı.

OldáslepParijuniversitetinde,soń1891-jıldanbaslaptuwılǵanqalasıJenevadalektsiyalaroqıdı.189y-jılıxind-evropatilbilimihámsanskrittiliboyınshaprofessorboldı,1907-jıldanbaslapulıwmalingvistikakafedrasınbasqardı.

Ferdinand-de Sossyurdıń miynetleri de F.F. Fortunatov sıyaqlı kóziniń tiriwaqtında az járiyalandı. Qaytı bolǵannan keyin y00 bet kólemindegi bir tomliqmiyneti Jeneva qalasında 1922-járiyalandı.

1906-1912jıllarıF.deSosyurJenevauniversitetindeúshmártebetildińulıwmateoriyasıkursıboynshalektsiyalaroqıdı.Onıńbulmiynetideqaytısbolǵannan keyin eki shákirti A. Seshe hám Sh.Balli tárepinen 191y-jılı«Ulıwmalingvistikakursı»atamasındajáriyalandı.1931-jılınemistilindegiawdarması(«Grundfragenderallgemeinen-Sprachwissenschaft»),1933-jılıR.Shordıńredaksiyalawındaoristilinde«Ulıwmalingvistikakursı»atamasındajáriyalandı.

F.deSossyurdıńlingvistikalıqteoriyasınıńfilosofiyalıqtıykarıDyurkgeymnińsotsiologiyalıqtáliymatıbolıptabiladı.DyurkgeymnińsotsiologiyalıqtáliymatımenenF.deSossyurdıńlingvistikalıqkontseptsiyalarındaǵıayırırkózqaraslartıp-tiykarınansáykeskeledi.

F. de Sosyur til (langue), sóylew (parole) hám sóylew xızmetin

(langage)bir-birinen ajratıp qaraydı. Sóylew xızmeti kóp qırlı bolıp fizika, fiziologiya hám psixikamenen baylanısadı.

Sóylew-

individual qubılıs, alı jama áttiń sóylew xızmetiniń sotsiallıq ónimi. Otil biliminsırtqılı
lingvistika hám ishki lingvistika
de bólip qaraydı. Sırtqı lingvistika tildiń jamiyetlik hám tariyxı jaǵdayların baylanıs
lı

rawajlanıwı úyreniledi. İshkilingvistika diti birlikleri, olardıń qarım-qatnası úyreniledi.

Jáne de F. de Sossyur tildi úyreniw die kiaspektke ajratadı. Birinshisi diaxroniyalıq, tariyxıy yamasa dinamikalıq aspekt, ekinshisi sinxroniyalıq aspekt. Bule kiaspektti ol tek gana ajratıp qoymaydı, al bir-birine qarama-qarsı qoyadı.

Sunday-aq, F. de Sossyur tildi tańbalar sisteması sıpatında qaraydı. F. de Sossyur til biliminde gikóplegen problemalardı kóterip shıqtı, tildiń ózine tanoz gesheli gintereńtúsini w getásir jasaytu gıntildi izertlewde gıáHmiyetli aspektlerdi anıqladı.

F. de Sossyur kóp sanlı talantlı shákirtlerdi tárbiyaladı, olar úsh topar gabolinedi, olardıń ishinde Sh. Balli, A. Seshelar³⁷ F. de Sossyurdıń lingvistikalıq kontseptsiyaların qatań basshılıqqa alıp, onıń dástúrlerinde wametti.

Ekinshi toparda gı shákirtleri-F. de Sossyurdıń táliymatında gı sotsiologiyalıq elementlerdi basshılıqqa alıp, onı salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń prinsiplerimenen birlestirgen ilimpazlar bolıptı boladı. Olar A. Mey e, J. Vandries, E. Venvenist H.t.b.

úshinshi toparda gı ilimpazlar strukturalizm a gımınıń Hár qıylı jónelislerine kiretu gın ilimpazlar bolıp, olar ózleriniń lingvistikalıq táliymatların qalıplestiriwde F. de Sossyurdıń ayırımideyaların basshılıqqa aladı. Bunday ilimpazlardıń qatarına

V. Brendal hám Luy Elmslevlerdikirgizi wge boladı.

F. de Sossyurdıń lingvistikalıq kontseptsiyasında gı tiykar gı jańalıqlar tómen de gi lerden ibarat:

1. Sossyur tildiń tańbalıq sıpatta ekenligin, tańbalar sisteması ekenligin, alsóylew usı sistemaniń iske asıw protsesi ekenligin kórsetip til menen sóylewdi bir-birinen ajratıp qaraydı.

2. Til hám sóylew-sóylew xızmetiniń eki komponenti sıpatında onıń quramına kiredi. Til-bul qurılıs, baylanıslardıń abstrakt sisteması, sóylew-tildiń materiallıqtarepi.

3. Tildiń qurılısı-materiallıq dúzilisin úyreniwge járdemberetu gın barlıq abstrakt modellertiykarında, fun ktsional nızamlar sisteması arqalı úyrenilip barıladı.

4. Sossyur til biliminde sinxroniyamenendi axroniyanı prinsipi altır de ajratadı. Sinxroniya gı tiykar gı dıqqattı awdaradı. Sinxroniya menen diaxroniyanı bir-birinen ajratıp, sinxroniya gı tiykar gı dıqqattı awdar ganı menen olardıń óz-aratı gız baylanıslı ekenligin, olardıń birewin tańlaw izertlew obektiniń karakterine hámaldı gı aqoy gın wazıypalar gı baylanıslı ekenligin atap kórsetedi.

5. Sossyur sinxroniyada baslıdıq qattı til sistemasına awdaradı.

³⁷ А. Сешэ. Общая лингвистика и вопросы французского языка; М, 1955.

6. Sóylew xızmetin anıqlawda eki tiptegi qatnas bolatúǵının kórsetedi: a)assotsiativlikyamasaparadigmatikalıq;b)sintagmatikalıq,yaǵnıysóylewshınjırında ǵı elementlerdińizbe-izornalasıwqatnası.

7. Sistemaonıńquramınakiretuǵınaǵzalardıńbir-birineqarama-qarsıqoyılıwına tiykarlanadı. Sossyurdiń pikirinshe, til konkret til birlikleriniń tolıq bir-birineqarama-qarsı qoyılıwınatıykarlangan sistemabolıp tabıladı.

8. Til materialların analizlewdi ulıwmalıqtan jekkelikke qaray, sistemadanelementlerge qaray alıp barıw kerek. Sistemanı izertlewde ulıwma pútinnen onınelementlerineshekembarıwnázerdetutiladı.

9. Sossyur ishki hám sırtqı lingvistikanı bir-birinen ajratıp qaraydı. Ishkilingvistika-tildiń sistemalıq qurılısın sıpatlaytuǵın til biliminiń tarawı ekenliginkórsetedi. Sırtqı lingvistika-tildiń kóp tárepleme baylanısın izertleydi. yaǵnıy tildińsol tilde sóylewshi xalıqtıń tariyxı menen qatnasın sinxroniyalıq hám diaxroniyalıqbaǵdarlardaizertleydi.

TilbilimindegisotsiologiyalıqmekteptińpaydabolıwıFerdinanddeSossyurdińatı menenbaylanıslıhámtildińsotsiologiyalıqkontseptsiyasınatıykarlanadı.Bulmektepw ákilleri,adamzattilibuljámıyetlikónimsıpatındaúsıniletuǵın sotsiallıq qubılıs, sonlıqtanda tildi izertlew jámiyetimizdegi basqa dasotsiallıqqubılıshámfaktlermenenbaylanıslıizertleniwizárúrdepesaplaydı.

Frantsuz lingvistikasındaǵı sotsiologiyalıq aǵımın kórneklı wákilleriniń biri-Antuan Meye(18yy-193y) hámónıńshákirtiJorjVandries boldı.

A.MeyeHind-evropatillerinińsalıstırmalıgrammatikasıboyınshahajetikqánige edi. Ol Hind-evropa tilleriniń barlıǵı boyınsha izertlew júrgizgen birden-birilimpaz. Ol maqala arnamaǵan birde Hind-evropa tili joq. Ol óziniń izinde oǵadabayilimiymirasqaldırdı.Onıń24monografıyası,540tenaslammaqalalarıjáriyal anǵan.Onıńarmyantili(1951),slavyantilleri(1951),germantoparıtilleriniń tiykarǵı ózgeshelikleri (1952) boyınsha miynetleri járiyalandı. Onıń birqatarjumıslarıHind-evropatillerinińdialektlerinizertlewgebaǵıshlangan.Ollingvistikalıq izertlewlerdiń printsipleri hám metodların izertlewge de úlken dıqqatawdardı: «Tariyxıy til bilimindegi salıstırmalı metod» (M, 1954), «Hind-evropatillerinsalıstırmalıúyreniwgekirisiw» (M,1938). BulmiynetlerdeA. Meyenińlingvistikalıqkontseptsiyalarıbayanlangan.

FrantsuzfilosofiO.Konttıńpozitivizmi,E.Dyurkgeymnińsotsiologiyasıfrantsuz lingvistikasınıń sotsiologiyalıq aǵımınıń tiykarın salıwshı, XX ásirdiń eńkórneklıtilshilerinińbiri-AntuanMeyeniń(18yy-193y)lingvistikalıqkózqaraslarınıńqalıplesiwineúlkentásirjasadı.

Frantsuz filosofi O. Kont (1798-1857) óziniń 1842- jılı járiyalanǵan «Pozitivlik filosofıya kursı» miynetinde, «Hár qanday ilimniń wazıypası predmethámzatlardıńmánisin,qubılıslardıńsebebintúsindiriwemes,alonısırtqı

kórinisine qaray bayanlaw», - degen pikirdi bildiredi. Ol sotsiologiya ilimine tiykarsaladı. Sotsiologiya-adamzat jámiyetine sotsiallıq organizm sıpatında qaraydı.

Bulsotsiallıqorganizmqurılısıjaǵınanbiologiyalıqorganizmsıyaqlıkópstanlıindividual organizmlerden ibarat. Bul organizmniń bólimleri arasında tilekleslikómir súredi. Solay etip, O. Konttiń jámiyet Haqqında táliymatınıńtiykarı ulıwmasotsiallıq tilekleslikideyası esaplanadı.

Frantsuz sotsiologiyalıq mektebiniń tiykarın salıwshılardıń biri E. Dyurkgeym(1858-1917)bolıp, onıńkontseptsiyasıkóplegenilimlergetásiretti. Olóziniń1899-jılı járiyalanǵan «Cotsiologiya metodi» jumısında sotsiologiyaniń predmeti-jámiyetlik shólkemler, nızamlar, kórsetpeler túrinde jasaytuǵın sotsiallıq faktorlarbolıwıtiyis-depdaǵazalaydı. Dyurkgeymnińpozitivizmiboyınsha, sotsiallıqqubılıslardıńishinekiri wshártemes, alonısirttanbaqlaw, izertlewzárúr. Dyurkgeym jámiyet hám individumlardıń óz-ara qarım-qatnası máselesine úlkenıqqat awdaradı hám bılay jazadı «gruppa dumaet, chuvstvet, deystvuet, sovseminache, chemetosdelalibıeechlenı, eslibıonibili razedinenı».

Antuan Meye Dyurkgeymniń «sotsiallıq faktorlar individumlardan ǵárezsizjasaydı, sonıń menen birge olarǵa tásir jasaydı, -degen ideyasın basshılıqqa aladı. Bul pikirdirawajlandırıp A. Meye bılaydepjazadı «Tilsoltildesóylewshiindividumlardan ǵárezsiz jasaydı».

OlFerdinanddeSossyurdińtildisóylewHáreketinińsotsiallıqónimisiıpátında baHalaytuǵın táliymatın basshılıqqa aladı. Lingvistikaǵa sotsiallıq ilimsıpatında qaraydı. Jámiyettiń belgili bir qatlamlarına tildiń belgili bir qatlamlarısáykeskeledi. Jámiyettiństrukturasıózgeriwimenentildiństrukturasındaó zgerisler payda boladı. Til biliminiń tiykarǵı wazıypası usılardı izertlew bolıwıtiyis-depesaplaydı.

A. Meye XIX ásirde payda bolǵan hám keń qollanılǵan salıstırmalı-tariyxıymetod XXásirde jetilistiriwdi talapetedı, -dep esaplaydı.

«Salıstırmalı tariyxıymetod- bul izertlew quralı, al maqset emes»-dep jazadı. Usıpozitsiyadanonıńatatilge(prayazık)degenqatnasıqáliplesedi. Onıńpikirinsh e, tilshiniń wazıypası ata tildi qayta tiklew, rekonstruktsiya jasaw emes, bulorınlanbaytuǵınwazıypa. Komparativisttińwazıypası- tillerdegisáykesqubılıslardı salıstırmalıbaǵdardaúyreniw.

Solay etip, salıstırmalı- tariyxıy metodtı qollanıwdan shıǵarmawımız kerek, otil tariyxın izertlew ushın lingvistlerdiń qolındaǵı qural bolıp qaladı, biraq onı atatildi qayta tiklewgeemes, al tillerdegi sáykesliklerdi anıqlaw ushın qollanıwımızkerek, -depjazadı. Olsalıstırmalımetodtıjetilistiriwushın, bulusıldı sóylewHáreketiniń Házirgi

jaǵdayların baqlawǵa qollanıwdıń tárepdarı boldı. Ol sonday-aq, lingvistikalıq geografiya usılın qollanıwdı jaqladı.

A. Meye óziniń teorialıq pozitsiyalarınasáykestil qubılısların sotsiologiyalıq baǵdarda túsindiriwge umtıdı. Hár bir sotsiallıq qatlam ózine tánbolǵan intellektual ózgesheliklerine iye, sonıń ishinde óziniń tilinde iye boladı. Ol tildin sotsiallıq qatlamların tuwralı tezistiusındı. Sózmánisiniń ózgeriwinsotsiallıq sebeplerge baylanıslı túsindiredi. Eger sóz keń sotsiallıq toparadan tarsotsiallıq toparqa ótse, onda sózdiń mánisi tarayadı hám kerisinshe protsess júzege keledi. Basqa tillerden sózlerdi ózlestiriw máselesi de usıǵan tikkeley baylanıslı. Tildin rawajlanıwında sózlerdi ózlestiriw eń tiykargı faktorlardın biri ekenligin tánalǵan Halda, A. Meye, sózlerdi ózlestiriw tek basqa tillerden emes, al bir tildin ishinde birdialekten ekinshisine, bir sotsiallıq qatlamnan ekinshisotsiallıq qatlamǵa sózlerdiń ótetuǵın kórsetedi.

Tildin sotsiallıq tábiyatı seslerdiń ózgeriwindedek óz getaslanadı.

A. Meyeniń pikirinshe, sol tildin sistemasına, onıń ulıwmarawajlanıw baǵdarına hám jámiyettiń talaplarına sáykes bul jaǵday júzege asadı.

Ferdinand de Sossyur sıyaqlı Antuan Meyede óziniń sotsiologiyalıq teoriyalarınsın aǵasın Dyurkgeymniń sotsiologiyalıq tálimatınanaladı. Ayırım maqalalarında, tildegi barlıq qubılıslardı sotsiallıq sebeplerge baylanıstırıp Hád dentis kótermelep jiberedi.

J. Vandries. Ol Sarbonna universiteti Hind–evropa til bilim kafedrasınıń professorı, klassikalıq tiller hám keltili boyınsha qánige. Onıń ayırım miynetleri til biliminiń ulıwmalıq máselelerine arnalǵan. Sonday miynetleriniń biri-1937-jılı Moskvada járiyalanǵan «Til tariyxına lingvistikalıq kirisiw» miyneti. Bul miynettetil biliminiń eń áhmiyetli máseleleri-frantsuz sotsiologiyalıq mektebi wákilleriniń kóz-qarasları izbe-iz hámisenimli túrde bayanlanǵan.

J. Vandriestiń túsindiriwinshe ol artómendegilerden ibarat:

«Til sotsiallıq qubılıs, onıń payda bolıwı jámiyettiń talaplarına baylanıslı. Sóylewshi individlerdiń qollanıwı menen ol turaqlılıqqa iye boladı. Til tańbaları shártli, sol xalıqtıń mádeniy rawajlanıwı menen onıń tilindegi grammatikalıqqa tegoriyalar arasında baylanıs joq, sonlıqtanda rasa menen til ortasında baylanıs ornatıwdıń zárúrligijoq.»

«Adam turmısındaǵı jámiyetlik sháriyatlar hám sotsiallıq kelip shıǵıwı onıń tilinde jum salatuǵın grammatikalıq kategoriyalardı qalıplestiredi.»

«Tildi túsiniw ushın- onıń Házirgi jaǵdayın izertlewimiz zárúr. Sózdiń jasawı tiykarınan sotsiallıq jaǵdaylarǵa baylanıslı bolǵanlıqtan sóz mánisiniń ózgeriwinińqlawdafonetikalıq faktordı joqarı kótermeley bermew kerek.»

«Tillerdiń rawajlanıwında ekikúsh tińǵúresibayqaladı: onıń birinshisi-differentsiatsiyaǵa umtılsa, ekinshisi-unifikatsiyaǵa beyim.»

J. Vandries Ferdinand de Sossyur hám Antuan Meyeniń kózqarasların sistemalastırıw menen birge ayırım máselelerde óziniń kóz-qarasların, ideyaların

usınadı. Bunday máselelerdiń qatarına emotsional yamasa effektli sóylew, til hámoylaw, dialekt, tildiń ádebiy hám jazba túrleri, lingvistikalıq geografiya, jazıw, tillerdiń klassifikatsiyası H.t.b.

GUGOSHUXARDT.«SÓZLERHÁMZATLAR»MEKTEBI

«Sózlerhámzatlar» mektebi jas grammatistlerdiń kontseptsiyaları hám izertlew metodların qatnasınǵa alıw tiykarında paydaboladı. Bul mekteptiń tiykarǵı kóz-qarasları R.Meringerdiń 1909-jıldan baslap járiyalanabasıǵan «Sózler hám zatlar» jurnalı menen baylanıslı. Bul jurnal XX ásirdiń 40-jıllarınashekem járiyalandı.

Rudolf Meringer (1859-1931) hár qıylı tárep ketar qalatuǵın «mádeniy tolqınlar» tuwralı ideyanı usınadı. Bul «mádeniy tolqın» qurılısı jaǵınan «tillik tolqın» hám «zatlıq tolqın» lardan ibarat. Meringerdiń ideyası boyınsha hár qıylı xalıqlar hám mámleketlerdiń bir-birimenen qatnasınátıyjesinde bir xalıqtan ekinshi xalıqqa zatlar kelip kiredi, sol zatlar menen birge olardıń ataması bolǵan sózlerde ózlestiriledi. R.Meringer hám onıń shákirtleri usı rasqa neń tiykarǵı qıyınshılıq: «Zat» degen túsinikti qalay anıqlawımız kerek, -degen sorawǵa juwaptabıwda boldı hám tilde jańadan payda bolatuǵın abstrakt túsiniklerdiń ataması máselesinde boldı.

«Sózler hám zatlar» mektebi wákilleri ózleriniń aldına sózlerdiń tariyxın úyreniwdi tek lingvistikalıq analiz tiykarında emes, al sóz benen ańlatılǵan zattıń tariyxı menen baylanıslı izertlew wazıypasın qoyadı.

Jas grammatistler fonetika hám morfologiya máselelerine tiykarǵı dıqqattı awdarıp, sózlerdiń semantikasını máselesine ústirtin qatnas jasaǵan edi. Sonlıqtanda jas grammatistler disinnı shanasına aylandırǵan bul mektep wákilleri ózlerin ińtiykarǵı dıqqatın semantika máselelerine, mánilerdiń ózgeriw hám rawajlanıw tarawın a qarattı. Olar tilge xalıqtıń tariyxı, onıń sotsiallıq hám mádeniy halatları menen tiǵız baylanıslı adam xızmetinsáwlelendiriwshiquralsıp atında qaradı. Sonlıqtanda bul mektep wákilleri tillerdiń házirgi jaǵdayın hár tárepleme izertlew menen birge onıń tariyxıy rawajlanıwın tereń izertlewdiń tárepdarı boldı. Bul

kóz-qaraslar «Sózlerhámzatlar» mektebiniń tiykarǵı wákili avstriyalı tilshi Gugo Shuxardtın (1842-

1927) miynetlerinde bayanlandı. G.Shuxardtın ilimiy jurnallarda járiyalanǵan kóp sanlı izertlewleri bar. Olar 1950-

jılı «Til bilim boyınshatańlamalı maqalalar» degen atamada orıstilde Moskvada járiyalandı. Olardıń ayırımları tómendegiler: «Zatlar hám sózler», «Tildiń paydabolıwı», «Lingvistikalıq izertlewlerde avtordıń shaxsı» h.t.b.

Til haqqında ǵilimniń elederawajlanıwına G.Shuxardtın semantika tarawındaǵı

izertlewleribelgiledárejedetásiretti. Bulizertlewlerindeoltıldıńsemantikalıqqurılısınıń rawajlanıwınızamlıqlarınanıqlawǵaumtıldı. Oltiykargı

dıqqattı sóz mánisiniń ózgeriwi hám rawajlanıwı mashqalasına awdardı. Sóz hámونیń tariyxı sóz benen ańlatılǵan zattıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı. Bul baǵdardaonıń 1912-jılı jarıyalanǵan «Zatlar hám sózler» miynetiniń áhmiyetli. Bul miyette «Zatlar termini» keń mánide qollanılǵan. «Zatlar» termini arqalı predmetler, háreketler hám hal-jaqday túsiniledi. Bul termin arqalı real hám reale mezdúnyadaǵı janlı hám jansız zatlarańlatılǵan.

G. Shuxardtın bul mashqalaǵa úlken itibar bergenligi sonshelli, ol «.. til haqqındaǵı táliymat-bul mánituwralı táliymat bolıptabıladı»-dep jazadı.³⁸

G. Shuxardtın «Zatlar hám sózler» (1912) maqalası til biliminiń «onomasiologiya», yaǵnıy atamalar haqqındaǵı tarawınıń óz aldına qalıpsiwinetásiretti. Onomasiologiya-zat hám túsiniqlerdiń atalıwınıń nızamlıqları hám printsiplerin úyrenetuǵın til biliminiń tarawı. Onomasiologiya máseleleri keyin alaKvadri Brunonıń «Onomasiologiyalıq izertlewlerdiń metodları hám wazıypaları» (Bern, 1952) miynetinde keń túrde izertlenildi. G. Shuxardt sonday-aq, bir túrde gızatlar dıń atı boyınshadúzilgen sózlikler faıttarı binedúzilgen sózlikler gesalıstırǵanda adewir paydalı ekenligin atap kórsetedi.

Til bilimi tariyxında G. Shuxardtın jas grammatistler menen fonetikalıq nızamlar tuwralı ilimiy tartısları áhmiyetli.

XIX ásir diń 70-jılları jas grammatistler mektebinde tildiń rawajlanıwı tiykarınan fonetikalıq nızamlarǵa baylanıslı degen bir tárepleme pikir ústemlik etti. G. Shuxardt óziniń «Fonetikalıq nızamlar tuwralı»³⁹ degen polemikalıq maqalasında jas grammatistlerdiń bul dogmaların qattısıńǵa aladı. Ol jas grammatistlerdiń «fonetikalıq nızamlıqlardıń tábiyat nızamlıqları menen sáykesligi tuwralı»⁴⁰ tezisın táń almaydı. Shuxardtın kórsetiwinshe, tildiń rawajlanıwın teksirtqı mexanikalıq faktorlarǵa baylanıstırmaw kerek, tildiń rawajlanıw nızamlıqlarınıń tek fiziologiyalıq tárepi baylanıslı emes, al psixikalıq tárepi de baylanıslı. Al jas grammatistlerdiń táliymatında psixologiyalıq faktor «fonetikalıq nızamlıqlardıń antagonistisi» sıpatında túsiniledi. G. Shuxardt fonetikalıq nızamlıqlar tuwralı bılay dep jazadı: «Yapriznayu pravonasushestvovanie i poleznost «foneticheskix zakonov», no lish v kachestve formul, razyasnyayushix sblijeniye ilisov padeniyarazlichnix protsessov, aotnyudneopredelyayushix»⁴¹,

«Foneticheskix zakonı i sotsialnyy xarakter yazıka nesovmestimı drug s drugom». Ol tildegi seslerdiń ápiwayı evolyutsiyası til tariyxınıń haqıyqıy mánisin ashıp bere almaydı-dep esaplaydı. Tildegi ózgerislerdiń sebepleri tuwralı usı máselede

jas grammatistler menen kelispedi. Jas grammatistler tildegi ózgerislerdiń sebeplerin

⁴¹ Сонда, 53-бет

³⁸ШухардГ.Избранные статьи по языкознанию.-М.,1950,с.238

³⁹ШухардГ.Офонетических законах,-М.,1950.

⁴⁰Сонда,25-бет

⁴²Сонда,53-бет

kópshilikjağdayda fonetikalıq nızamlıqlar hám analogiyağa baylanıstırğanbolsa,al Shuxardt tildiń rawajlanıwındaǵı eń tiykarǵı sebeplerdiń biri tillerdiń bir-birinetásir jasap,aralasıw qubılısı bolıp tabıladı,-dep esaplaydı. Ol «Tillerdiń aralasıwıhaqqındaǵı máselege» degen maqalasında, «.. házirgi dáwirde til bilimi shuǵıllanıpatırǵan máselelerdiń ishinde tillerdiń aralasıwı mashqalasın izertlewden áhmiyetlimáselejoq⁴²»-

depjazadı.G.ShuxardttilerdińaralasıwıturalıkontseptsiyasınıńqalıplesiwineYogannShmidttilin«tolqın»teoriyasıbelgilidárejede tásin tiygizgen. Bul teoriya boyınsha tiller arasında qatań shegera joq,qońsılasjaylasqantillershegerasındaekitilgedeortaqlbelgilerqalıpleseedi.Tillerdiń aralasıwınıń tiykarǵı sebebi, til bul sotsiallıq qubılıs, al fiziologiyalıqqubılıs emes.

Qullası, til bilimi tariyxında G.Shuxardt, ózine shekemgi jas grammatistlermektebiniń sınsısı sıpatında keńnen tanıldı. Onıń miynetlerinde XIX ásirdiń

aqırıXXásirdińbasındaǵıtilgejańashakózqarastıńqalıplesebaslaǵanın,tildiizertlewdiń jańa metodları qalıplese baslaǵanı kózge taslanadı. Onıń miynetlerindebildirilgenideyalarXXásirtilshileritárepinendawametirildi.Máselen,til dijamıyetlikqubılısıpatındaúyreniw-

sotsiologiyalıqqaǵımwákilleri,tildińrawajlanıwınıń tiykarı tillerdiń aralasıwı, birigiwi haqqındaǵı kontseptsiya-N.Ya.Marrdińmiynetlerinde,tildiózaratıǵızbaylanıshıelementlerhámqatnaslısisteması sıpatında izertlew strukturalizm aǵımı wákilleriniń miynetlerinde dawamettirildi.

TILBILIMINDEGIESTETIKALÍQMEKTEP

Tilbilimindegiestetikalıqmektep(neofilologiya)tildiizertlewdeonıńekspressivlikxızmetikóz-

qarasınanqatnasjasaydı,tilulıwmalıqbaǵdardantariyxıymádeniybaylıqsıpatındabahal anadıhámizertlenedi.

Tilbilimindegiestetikalıqmekteptińtiykarınsalıwshı**KarlFossler**(1872-1949)bolıptabıladı.BulmekteptińwákillerinińishinenE.Lerx,L.Shpittser, F. Shyura, X.Xattsfeld, X. Raynfelderlardı kórsetiw múmkin. Olardıńbarlıǵıromanfilologiyasıboyınshaqánigeleredi.E.Lerx-frantsuztilisintaksisi, L. Shpittser–roman tilleri etimologiyası, semasiologiyası hám stilistikası boyınshaizertlewjumıslarınalıp barǵan.«Neofilologiya»atamasıK.Fosslerdiń 50jıllıqyubileyinebaylanıslıshákirtlerijáriyalaǵantoplamnıńatımenenbaylanıslı.Myunxen universitetiniń roman filologiyası professorı Karl Fossler tek tilshi emes,al ádebiyatshı da edi,bul onıń tilge kóz qarasında, onı qızıqtıratuǵın máseleler hámbyanlawusılındakózgetaslanadı.

⁴²Сонда,53-бет

K.Fosslerdiñtilbilimtarawındağıtiykarğımıyneti:«Tilbilimindegiidealizm hám pozitivizm» (1904) miynet. Bul onıń baǵdarlamalıq polemikalıqjumısı, onda til bilimin estetikalıq kontseptsiyalar tiykarında qalıplestiriw boyınshapikirleribayanlanǵan.K.Fossleróziń«Tildóretiwshilikhámrawajlanıwsıpatında» (1905), «Til filosofiyası boyınsha tańlamalı maqalalar» (1923), «Tilderuwx hám mádeniyat máselesi» (1925) miynetlerinde til bilimindegi estetikalıqmektepketánbolǵankóz-qaraslardıilimiytúrdebayanlawǵaumtıladı.Bulwazıypanıorınlawushıntilmenenpoeziyanıń,dinniń,ilimnińqarım-qatnasın,sonday-aq,tılmenensóylewdińqatnasınterénhámhártáreplemeizertlewgeumtıladı. Onıń 1923-jıl járiyalanǵan «Frantsiyadaǵı til hám mádeniyat» miynetindefrantsuztilinińeskidáwirlerinenbaslapházirgeshekemgitariyxınızertlewbarısında xalıqtıń estetikalıq kóz-qaraslarınń da rawajlanıp barǵanlıǵın kórsetedi.K.FosslerdińmiynetlerineitalyanfilosofıBenedettoKrocheniń(1866-1952)filosofiya-estetikalıq ideyalarınń tásiiri seziledi. Ásirese, oǵan B.Krocheniń «Ruwxtıńfilosofiyası»,«Estetika-ulıwmatilbilimisiıpatında»(Moskva,1920)miynetlerindegitilgebolǵankózqaraslarıtasırjasadı.B.KrochenińideyalarıV.Gumboldtıńideyalarınatıykarlanadı.B.Krocheadamnıńsóylewprotsesindóretiwshilikprotsessketeńlestiredi,buljaǵdaytildikórkemónermenenjaqınlastıradı.Solayetip,tilbiliminde,estetikanıńdaizertlewobektibiresaplanadı.Sonlıqtanda,B.Kroche«lingvistikadaǵıbarlıqilimiymashqalalarestetika ushın da ortaq, til filosofiyası, kórkem óner filosofiyası bular bir nárse»,-dep jazadı hám lingvistikanı ulıwma estetikaniń ishinde qaraydı. Solay etip, tildińemotsional-ekspressivlikxızmetinizertlewtilbiliminińtiykarǵıwazıypasıdesaplaydı.

V. GumboldtıńlingvistikalıqkontseptsiyasınaK.Fosslerdińkóz-qaraslarısáykes keledi. Biraq K. Fosslerdiń kontseptsiyası óziniń bir táreplemeliligi menensıpatlanadıyaǵnıyV.Gumboldtıńtilgekitáreplemeqatnasıjasawzárúrligituwralıtezisinińáhmiyetliligintúsınbedi,sonday-aq,tillikantinomiyatuwralıpikirlerin qabiletpedi.

K.Fosslerdińkóz-qarasıboyınsha,tilbiliminińjańasistemasıtildibirinshiden-tazaestetikalıq,ekinshiden-tariyxıy-estetikalıqbaǵdardaizertlewditámiyinlewi tiyis.

K. Fosslerdiń pikirinshe, til máńgi dóreliwde boladı, barqulla tolısıp, jetilisipbaradı.Oltildińqurılısın,grammatikalıqformalarhámsteslerdiúyrenetuǵınpánl ergeqarsıshıǵadı.Jasgrammatistlerdiqattısınǵaalaotırıpbılaydepjazadı:

«Sintaksis vovse ne nauka-v takoy je stepeni kak i morfologiya i fonetika. Vsyatasaovokupnostgrammaticeskixdistsiplin-bezgranichnoekladbishe,ustroennoenutomimimipozitivistami,gdesovmestnoilipoodinochkevgrobnitsaxroskoshnopokoyatsyavsyakogorodamertvıekuskiyazıka,agrob

nitsısnabjenı

nadpisyamiiperenumerovanı.Ktonezadıxalsyavmogilnoyatmosfereetoypozitivistsk oyfilologiy».

K. Fossler birden-bir ilimiy pán sıpatında tek stilistikanı tán aladı: «Stilistikabılaioستاetsyaalfoyibetoyfilologiy».Solayetip,stilistikaK.Fosslerdińkontse ptsiyasındatiykarǵıorındiyeleydi.

Tilge«ruwxtıńsáwleleniwi»sıpatındaqatnasjasawı,K.Fosslerdińtildimádeniyat tıń ayırım túrisıpatında qabıl etiwine alıp keldi. Usıǵan baylanıslı K.Fossler til tariyxı ǵana ilimiy sıpatqa iye bolıwı múmkin, sebebi til tariyxı ǵana tilqubılıslarınfizikalıq,psixologiyalıq,siyasiy,ekonomikalıqhámmádeniyózgerislermen enen baylanıslıtúsindiriberealadı»,-dep jazadı.

Solayetip,K.Fosslerdińpikirinshe,«tiltariyxı-sáwleleniwformalarınıńtariyxı» esaplanadı. Bul onıń «Ruwx hám tildegi mádeniyat», «Frantsiyadaǵı tilhám mádeniyat» miynetlerinde bayanlangan. Onıń 1925-jılı járiyalangan «Ruwxhám tildegi mádeniyat» miyneti qurılısı jaǵınan tómendegi baplardan ibarat: I.Kirisiw; II.Sóylew, dialog, til; III.Til hám din; IV.Xalıqlıq latındaǵı oylawdıń jańatúrleri; V.Til hám tábiyat; VI.Til hám ómir; VII.Tillik semyalar; VIII.Til hám ilim;IX.Til hám poeziya.

Ol óziniń «Frantsiyadaǵı til hám mádeniyat» miynetinde tillik ózgerislermenen hárqıylı dáwirlerde giruwxıymádeniyattıń ózgeshelikleriarasındaǵı b aylanıstı izertlewge umtıladı.

Tildi izertlewde K. Fossler qollangan usıl tómendegishe: Tildiń hár qıylı dáwirdegi jaǵdayın grammatikalıq kóz qarastan bayanlaw, soń bul grammatikalıq qubılıslardı stilistika, estetika, oylawdıń túrlerikóz- qarasinantúsindiriw bolıptabıladı.

Juwmaqlastırıpaytqanda,KarlFosslerózinińmiynetlerindelingvistikanı adamnıń ishki dúnyasını úyreniwdiń quralına aylandırıwǵa, adamzattiliniń dóretiwshilik tárepler in hár tárepleme izertlewdiń obektine aylandırıwǵa umtıldı.

K.Fosslerdiń subektivizminesapqa almaǵanda, onıń tildiń rawajlanıwın jámiyettiń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı izertlewge umtılganın, lingvistikalıq izertlewlerdiń sheńberin keńeytkenligin kóremiz.

Onıń eń tiykarǵı xızmetleriniń biri-til biliminiń aldına jańa wazıypalardı qoyıwı, máselen, kórkem ádebiy dóretpelerdistilistikalıq izertlew, ulıwmaxalıqlıqtilmenen kórkem sóz sheberleri tiliniń karım-qatnasın izertlew, tildiń rawajlanıwın mádeniyat tariyxı menen tıǵız baylanıslı úyreniw, oylaw hám tildiń qarım-qatnasını úyreniw máselelerinkún tártibine qoyıwı bolıptabıladı.

NEOLINGVISTIKA. LONDONLINGVISTIKALÍQMEKTEBI

Til biliminde neolingvistika (areal lingvistika dep te ataladı) XX asirdiń 20-jılları aǵımsıp atında qalıplesti. Bulaǵımnıń tiykarǵı wákilleri - italyalı Matteo Bartoli (1873-194y) hám Djulio Bertoni (1878-1942). «Neolingvist», «Neolingvistika» terminin M. Bartoli 1910-jılı birinshimárte beqollandı.

Neolingvistika aǵımınıń izertlew usılların hám printsipleri 1925-jılı járiyalanǵan. «Neolingvistikanıń qısqasha ocherki» miynetinde járiyalandı⁴³. Bul miynettiń «Ulıwmaprintsipler» dep atalatuǵın birinshibólimin Dj. Bertoni, «Texnikalıq kriteriyalar» dep atalatuǵın ekinshibólimin M. Bartoli jazǵan.

Neolingvistikanıń ulıwmateoriyalıq máseleleri M. Bartolidiń 1925-jılı járiyalanǵan «Neolingvistikaǵa kirisiw», Djuliano Bonfante niń 1942-jılı járiyalanǵan «Neolingvistika pozitsiyası» miynetlerinde bayanlanǵan. Neolingvistika aǵımın V. Gumboldt, italyan filosofı Benedetto Krocheniń ideyalarını tiykarlanǵan Ha lda olardı rawajlandırıwǵa umtıladı. Kóplegen máseleler detil bilimindegi estetikalıq mektep, «Sózler hám zatlar» mektebine ideyaları jaǵınan jaqın keledi. K. Fossler kibi neolingvistika aǵımın wákilleri tildik órkem dóretiwshilik hám ruxıy Háreketsıp atında ba Halaydı,

Gugo Shuxardt kibi tildiń rawajlanıwında tillerdiń aralasıw protsesin eńtiykarǵı orınǵa qoyadı.

Neolingvistikanıń ayırım kóz-qarasları lingvistikalıq geografıyanıń kontseptsiyaları menen sáykes keledi. Sonlıqtanda Matteo Bartoli óziniń «Neolingvistikaǵa kirisiw» miynetinde neolingvistikalıq aǵım J. Jileronniń «Lingvistikalıq atlas» miynetindegi ideyalarını tiykarlanadı, - dep jazadı.

Neolingvistika aǵımın wákilleri aǵımınıń ataması menende ózlerin «Jasgrammatistlerge» qarsı qoyıwǵa umtıladı. «Jasgrammatistler» lingvistler emes, tek grammatistler edi. Bizler til faktleriniń quramalı kompleksin izertlewshijań lingvistlerimiz, - degen lozungtı kóteredi. «Neolingvist», «Neolingvistika» terminlerin qollanıwınıń datiykar usıǵan baylanıslı edi.

Djuliano Bonfante óziniń «Neolingvistika pozitsiyası» maqalasında neolingvistika aǵımın aldına qoyǵan wazıypalardı bayanladı: «Biziń ásirimiz tilditek bayanlap beriwdi emes, al onı túsiniwdi oǵada talap etedi; ... Neolingvist ushı til - bul estetikalıq sáwleleniwdiń, kóz-qaraslardıń jıynaǵı. Ol poemanıń Hár bir qatarında, Hár bir sóylewde, Hár bir naqıl-maqalda tolıq hám keń túrde kóz getaslanadı».

Neolingvistler tildi eń aldın menen individlerdiń estetikalıq dóretiwshiliginiń ónimisıp atında ba Halaydı. Tildi «ruxıy dóretiwshilik» sıpatında ba Halay,

---

⁴³Bartoli M. e Bertoni G. Breviario di etimologia, Modena, 1925.

neolingvistler B. Kroche kibi til hám sóylew protsesin dóretiwshilik protsessketeńlestiredi. «Adamlar,-dep jazadı Bonfante,-sóylew barısında sózlerden, anıǵıraǵıǵáplerdenpaydalanadı, alfonemalar,morfemalaryamasasintagmalardanemes,olar óz aldına jasamaytuǵın biziń abstraksiyalarımız bolıp esaplanadı».⁴⁴ Olar tildipútın Halında, ruxıy dóretiwshilik sıpatında baHalaydı. Al «jas grammatistler» tildifonetika, morfologiya, leksika hám sintaksisge ajratıp tildiń pútınligin buzdı-depsıngaaladı.

Tilbilimine«areal»termininfrantsuzlingvistiJ.Jileronengizgenedi.Neolingvistlerdiń tálimatında arealingvistika,onıń izertlew usılları,lingvistikalıqgeografiyasını kleridebelgili orındı iyeleydi.

Arealingvistika-

tillikqubılıslardıń belgilibirterritoriyalardatarqalıwjaǵdayların,sebeplerin,shengaraları nizertleytuǵıntilbiliminińtarawı.Dáslepkiwaqtları Evropa tilleriniń lingvistikalıqgeografiyası boyınsha atlaslar dúzildi.Máselen,XIXásirdińsońǵısheregindeG.VenkertárepinenGermaniyanıńlingvistikalıq atlası dúzildi. (187y). G. Venker, F. Vrede tárepinen tayarlanǵan,jetilistirilgen«Nemetslingvistikalıqatlası»nıń192y-1932jıllarıaltıtomlıǵıjáriyalandı.

XX ásiridinbirinshionjıllıǵındaJ.JileronhámE.Edmonitárepinen «Frantsiyanıń lingvistikalıq atlası» nıń 12 tomlıǵı (1902-1910), K. Yaberg hám İ.Yuda tárepinen «İtalya dialektleri hám túslık Shveytsariyanıń atlası»nıń 8 tomlıǵı(1928-1940)baspaǵatayarlanıpjáriyalandı.J.JileronhámE.Edmonidiń «Atlası»ındasózlerdińtaralıwshegeralarındizimgealadı.NemislerdińlingvistikalıqgeografiyasıásireseT.FringstińmiynetlerindeReynprovintsiyasınıńdialektlerinkompleksliizertlewgeumtılganinkóremiz,yaǵnıyfrantsuzlardaǵıdaytekleksikanıemes,alfonetika-grammatikalıqbelgilerindeizertleydi. Matteo Bartolidiń«İtalyanıń lingvistikalıq atlası» leksikalıq printsipketiykarlanıp lingvistikalıq geografiya tarawındaǵıromantilleri dástúrin dawamettiredi.

Neolingvistlerdiń tiykarǵı izertlewmetodı izogloss-yaǵnıy til belgileriniń(fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq) taralıw shegelerin anıqlaw bolıp tabıladı.Bulaǵımnıńbelgiliwákillerinińbiri-VittorePizanibolıptabıladı.Onıń «Geolingvistika hám Hind-evropa tili» miyneti 1940-jılı Rimde járiyalanǵan. Bulmiynetiniń birinshi babı «İrradiatsiya hám innovatsiya» dep ataladı,onda tildegijańa ózgerislerdiń payda bolıwı hám taralıw usılları izertlengen. Miynettiń«Hind-evropa tilin qayta tiklew hám neolingvistikalıq norma» dep atalǵan ekinshi babındaHind-evropatillerinúyreniwdeayırımnormalardıqollanıwmúkinshiligintekserip kóredi.

⁴⁴ЗвегинцевВ.А.Историяязыкознания XIX иXXвеков вочеркахиизвлечениях,ч.1,М,1980.

Neolingvistika ağımnıń jańe bir áhmiyetli ideyalarınıń biri - tillerdiń aralasıwı birigiwi tuwralı pikirleri bolıp tabıladı. Olar tillerdiń aralasıw protsesin tildegi innovatsiya problemi dep qaraydı: «Xalıqlardıń etnikalıq aralasıwı, - dep jazadıolar, - tillik ózgerislerdiń tiykarǵı sebebi bolıp tabıladı.»

Neolingvistikada tillerdiń aralasıwı tuwralı teoriyanıń qalıplesiwinde belgili italyan lingvisti Gratsiadio İsayya Askolidiń (1829-1907) miynetleri salmaqlı orındıyeleydi. G. Askoli salıstırmalı Hind-evropa til bilimi, á sirese roman tilleri boyınsha izertlewleri menen belgili. óziniń ilimiy kóz qarastarı jaǵınan neolingvistler menen jas grammatistlerdiń ortasında jaylasqan. Ol óziniń 188y-jılı Turinqalasında jarıyalanǵan «Til bilimi boyınsha xatlar» miynetinde jas grammatistler mektebi wákilleriniń ayırım kóz qarastarın sınaǵa aladı. Tillerdiń aralasıwı mashqalaların izertlewde «substrat», «superstrat», «adstrat» túsini klerinengizdi (substrat - jeńilgentilementleriniń jeńgentil desaq lanıwı; superstrat - jeńilgentilementleriniń jeńilgen tilde saqlanıwı; adstrat - Hár qıylı tillerdiń bir territoriyada uzaq birge jasawı tiykarında qalıplesetuǵın belgiler)

Til biliminde substrat teoriyasınıń tiykarın salıwshı G. Askoli esaplanadı. Ol óziniń «Til bilimi boyınsha xatlar» H.t.b. miynetlerinde keltirilgen roman tillerine tásir problemasını izertleydi. Substrat teoriyası XX ásir diń basında B. Terrachini diń «Substrat» miynetinde dawam ettirildi. Substrat túsini ği Hind-evropa tilleriniń dialektlik bóliniwin, sonday-aq, Hind-evropa tillerindegi basqat illik semyalarǵa tán belgilerdi túsindiriwde qollanıldı. Lingvistlerdiń xalıq aralıq kongresslerinde substrat teoriyasınabaylanıslı bir neshe bayanatlar jasaldı.

«Superstrat» termini J. Jileronniń shákirti V. Vartburg tárepinen 19y7-jılı Parijde jarıyalanǵan «Roman tilleriniń ajıralıwı» degen miynetinde qollanıldı. V. Vartburg german jawlapalıwshıları - franklardıń tiliniń latinǵa tásirin (frank superstratı) izertledi.

«Adstrat» termini M. Bartolıtárepinen birinshimárte beqollanılıp, onıń pikirinshe, adstrat termini arqalı tildegi jasawshı eki qatlam túsini ledi, olardıń biri - ekinshisiniń üstinen ústemliket peydi.

Neolingvistlerdiń tillerdiń aralasıwı Haqqında kontseptsiyasınıń qalıplesiwine Y. Şmidttiń «tolqın» teoriyası úlken tásir tikenibay qaladı.

Şmidttiń anıqlawınsha, eki tildiń geografıyalıq qońsılas jaylasıwı tek usı tillerge ortaqlı bolǵan belgilerdiń qalıplesiwine alıp keledi. Yaǵnıy kelip shıǵıwı Hár qıylı bolǵan tiller uzaqlıq waqıt qońsılas birge jasawı nátiyjesinde tillik birlespe lerdiń payda bolıwına alıp keledi. Bul tillik qubılısqa klassikalıq úlgi sıpatında Balkanyarımatawındaǵı kelip shıǵıwı boyınsha Hár qıylı tiller - grek, alban, bolgar, makedon, rumın tillerini kórsetedi. Bul tillerde uzaqlıq dawam etken tariyxıy qarım-qatnaslardıń nátiyjesinde bir qansha ortaqlı belgiler qalıpleskenin anıqlaydı.

Qullası, neolingvistika aǵımınıń til bilimi tariyxındaǵı ornı tómendegilerden ibarat: lingvistikalıq geografıyanı izertlew usılların jetilistiriw, onıń ulıwmateoriyalıq wazıypaların tereńlestiriw bolıptabıladı. Ayırım areallingvistikalıq izertlewleri klassikalıq úlge de ğimiynetler bolıpqaldı.

Onıń tiykarǵı kemshiligi - ekstralingvistikalıq faktorlarǵa kóbirek diqqat awdarıp, til diń sistemalıq-qurılıslıq ózinshelligin ba Halamawı bolıptabıladı

London lingvistikalıq mektebi

Til bilimi tariyxında London lingvistikalıq mektebi az izertlengen. Til bilimi tariyx shılarınayırım ları bul mektepti Evropatil biliminde gıstrukturalizmaǵım nıń bir shaqabı sıpatında tilge alsa, ayırım qánigeler bul mektepti diqqattanshetpeqaldıradı. Qullası, bul mektep Pragahám Kopenhagen lingvistikalıq mektepleriniń qasında birge tilge alına bermeydi. Bunıń bir neshe sebepleri bar. Birinshiden bul aǵım nıń tiykarǵı kontseptsiyaları XX ásir diń 30-40 jılları qalıplese baslaǵan bolsa da 50-jıllardıń ortalarında hár qıylı baspalarda shashırandı xalında járiyalanǵan miynetlerdesáwleleniwintapqanlıǵı, ekinshiden, bul mektep wákilleriniń miynetleri hind-evropa tilleri semyasına kirmeytuǵın az izertlengentillerdi úyreniwge baǵıshlanǵanlıǵı, úshinshiden, olardıń miynetleri abıraylı ilimiy baspalarda az tirajda járiyalanǵanlıǵı menen túsindiriledi. Biraq soǵan qaramastan bul mekteptiń wákilleri XX ásirdegi lingvistikalıq oy-pikirler diń rawajlanıwınabelgili úlesqostı.

Angliya XIX-

XX ásirlerde dúnya júziliktibiliminde tiykarǵı orınlardı yeleytuǵın mámleketler diń qat arınakirmesede, bul mámlekette óz inetán óz gesheliklerine iye lingvistikalıq dástúrler qalıpleskenin kóremiz. Bunda birinshigezekte Angliya fonetikalıq mektebin tilge alıw múmkin. Onıń wákilleri - Genri Suit (1845-1912), Daniel Djounz (1881-1967). Britaniyalı ilimpazlardıń izertlewlerine xarakterli bolǵan ózine tán óz gesheligi-olardıń janlı tillerdi, birinshigezekte ullı Britaniya atawlarında sóylewshiler diń

tilin Evropakontinentinde gıbasqatillerge, máselen, nemistilinesalıstırmalı baǵdarda úyreniw, sonday-aq Britaniya imperiyasınıń Aziya hám Afrika materigindegi az úyrenilgen

«ekzotikalıq» tillerdi izertlewge qızıǵıwshılıǵı bolıp tabıladı. London mektebinin teoriyalıq kóz qarasınıń qalıplesiwine E. Dyurkgeimniń sotsiologiyalıq táliymatı hám F. de Sossyur diń lingvistikalıq kontseptsiyası belgili dárejede tásir jasaǵan. Bul halat til hám mádeniyattıń qarım-qatnası mashqalaların izertlegen etnograf Bronislav Kasper Malinovskiy diń (1884-1942) miynetlerinde kóz getaslanadı. «Mádeniyat» termini arqalı hár qanday xalıqtıń úrp-ádeti, dástúrleri, diniy

isenimitúsiniledi. Malinovskiy olardı tillik qarım-katnas jasaw ushın zárúrli sistemanińelementleri sıpatında úyrenedi. Bul jaǵday Malinovskiydiń pikirinshe situatsiyalıqkonteksttipaydaetedi.«Realturmıstabildirilgenpikir,olqandaysituatsiyad a

aytılğanınan bólek alınıp qaralıwı múmkin emes» - dep jazadı ol. Bul situatsiyalıq kontekst sóylew háreketi oraylıq orında turatúgın sotsiallıq protsesstín bir bólim bolıp tabıladı hám sistemanıń basqa aǵzalarımnen birgelikte izertlewdi talap etedi, - dep esaplaydı.

London lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı **Djon Rupert Fhırs** (1890-1960) bolıp tabıladı. Ol XX ásirdeń 20 jılları Índiyada jasadı hám ilimiy-izertlew jumısların alıp bardı. 1928-jıldan baslap London universitetinde xızmetinde awam etedi. 1944-jılı usı universitette Ullı Britaniyada birinshi ret ulıwma til bilimi kafedrası ashıladı. Ol usı kafedranı 1959-jılǵa shekem basqardı. Urıstan sóńgi jılları Egipet, Pakistan hám AQShta lektsiyalar oqıdı. Onıń shákirtleri - Uolter Allen (1911-1995), Robert Robins (1921-2000), Maykl Aleksandr Xallidey (1925) h.t.b.

London lingvistikalıq mektebiniń lingvistikalıq kóz qaraları Djon Fırstıń 1957-jılı jarıyalanǵan «Lingvistikalıq miynetler» kitabında hám bul mekteptiń basqawákilleri niń avtorlıǵında jarıyalanǵan «Lingvistikalıq analiz boyınsha izertlewler» degen toplam da bayan etildi.

London lingvistikalıq mektebi wákilleri tiykarınan tómendegi máselelerdi izertledi: jámiyette tildiń ornı hám xızmeti, til hám mádeniyat, tildiń mánisi

hámonıń anıqlaması, tildirawajlandırıwshı kúshler, tildiń qurılısı, til biliminiń wazıypası, lingvistikalıq bayanlaw sisteması, lingvistikalıq kategoriyalardıń tiykarǵı belgileri hám olardıń anıqlawólshemleri, lingvistikalıq analiz jasawda ekstra-lingvistikalıq maǵlıwmatlardı qollanıw múmkinshiligi, kontekst úsinigi, konteksttiń túrleri, tildiń funktsionallıq bóliniwi, h.t.b.

London lingvistikalıq mektebinde hár qıylı situatsiyada - jámiyetlik orınlar, diniy máresimler, sotsiallıq orını jámiyette hár qıylı bolǵan adamlardıń qarım-qatnası protsesinde gitildiń xızmeti úyrenildi. Bul jaǵdayso tsiolingvistika, funktsional grammatika hám tekst lingvistikasınıń rawajlanıwına tásir jasadı.

TEMA. TILBILIMINDE GISTRUKTURALIZMA ĞIMI

Joba:

1. *Pragalingvistikalıq dógeregi*
2. *Kopengagenlingvistikalıq mektebi*
3. *Amerika tilbilimi*
4. *Deskriptivlingvistikada ğı morfofematúsinigi*

Til biliminde strukturalizm aĝımınıń payda bolıwına XX ásir diń basında ğı tábiyıpánlerde ashılǵan jańalıqlar tásir jasadı.

XX ásir diń birinshishere ğinde fizikler tárepinen zathám processler diń mayda elementleriniń ashılıwı ilimniń basqa tarawlarına unamlı tásir etti. Fizika ilimi atom hám kristallardıń strukturasını ğana emes, al jaqtılıqtıń strukturasını da úyreniw di basladı. Solay etip, «struktura» termini arqalı zat, qubılıs, processler diń mayda elementleri, elementler arasında ğı baylanıslardıń usılları, nızamlılıqlarıtúsiniledi.

XIX ásirde ği ilim ushın faktler di baqlaw hám dizimge alıw xarakterli bolǵan bolsa, al XX ásir ilimi baqlanǵan faktler diń mánsinanıqlaw, onıń ishkinizamlılıqların ashıw, izertlenip atırǵan qubılıslardıń elementleri arasında ğı baylanıslardı, olardıń bir-birine tásirin, óz ara háreketlerin anıqlawǵa eristi. Fizika, ximiya, biologiya, psixologiya hám ekonomikalıq ilimlerde struktura hám onıń elementar bólekshelerin izertlew dástúri qalıplese basladı. Fiziologiyada I.P. Pavlov tıń joqarı nerv sisteması tuwralı táliymatı, 30-jılları matematikalıq struktura teoriası payda boldı, psixologiyada strukturalıq psixologiyako ncepciyası rawajlandı.

«Struktura» túsini ği til biliminde kelip kirdi hám til biliminde strukturalizmniń úsha ğımı payda bolabasıladı.

Til biliminde ği lingvistikalıq mektepler ózleriniń teoriyalıq kóz-qarasların qalıplestiriwde ádette metodologiyalıq ilimler diń ulıwmalıq juwmaqların bas shılıqqa alıp, olardıń táliymatların tillik faktler di izertlewge qollandı. Bunı dálillew ushın V. Gumboldt táliymatına Immanuel Kant tıń, Avgust Shleyxer koncepciyasında Ch. Darvinniń evolyuciyalıq táliymatınıń, Ferdinand de Sossyur koncepciyasına Dyurkgeymniń sociologiyalıq izertlewiniń tásirini bolǵanın kórsetiw múmkin.

Pragalingvistikalıqdógeregi

Pragalingvistikalıqdógeregi1926-

jılıbelgilichxilimpazıV.Mateziustıńbaslamasımenenshólkemlesti.Bulağımnıńtiyka rǵıwákılleriBogumilTrnka(1895-1984),BogumilGavranek(1893-1978),Y.Mukarjovskiy(1891-1975),YozefVaxek(1909-2004),VladimirSkalichka(1909),N.S.Trubeckoy,R.O.Yakobsonh.t.b.bolıptabıladı.Pragalingvistikalıqdógeregi1952-jılǵashekem háreket etkeni menen onıń eń jemisli islegen dáwiri 1929-1939-jıllarǵatuwra keledi. 1939-jılı Germaniyanıń Chexoslovakiyanı jawlap alıwı nátiyjesindeilimiy-dóretiwshilik jumısları menen shuǵıllanıw múmkinshiligi bolmadı. DáslepTrubeckoy,urıstansonǵıjıllarıMatezius,Korjinekqaytısboldı,YakobsonAmeri kagaemigraciyaǵaketti.Dógerektińqalǵanaǵzalariózlerinińizertlewjumıslarınalıpbar ǵanımenendúnyajúziliktilbilimindeburınǵıdayaldıńǵıorınlardııyelemedi.

Pragalingvistikalıqdógeregiǵzalarınıńteoriyalıqkózqarasları1929-jılıPragadaótkerilgen slavistlerdińxalıq aralıq sezindebayan etildi.

Praga tilshileri ózleriniń lingvistikalıq koncepciyasın tillik faktlerdi izertleweinduktiv metod, tariyxıylıqtı baslı orınǵa qoyǵan jas grammatistlerdiń táliymatınaqarsıqoydı.SolaybolsadaPragalingvistikalıqdógeregiwákılleri jas gramma tistlerdińkoncepciyalarınıtolıqbiykarlamaydı.V.Mateziusóziniń «Salıstırmalı fonologiyanıń wazıypaları» maqalasında «Funksional hám strukturaltilbilimijasgrammatistlermektebinıńtolıqhuqıqlımıyrasxorlarıesaplanadı», -dep jazdı [1]. Olardıń jas grammatistlerden ózgesheligi, jas grammatistler tildińrawajlanıwınıńdáslepki basqıshlarınizertlewdińáhmiyetlidepesaplasa,Pragalingv istikalıq dógeregi wákılleri tillerdi sinxroniyalıq baǵdarda izertlewdi usınadı.Jas grammatistler mektebinde salıstırmalı metod penen tuwısqan tiller izertlengenbolsa,bul funkcionallingvistikadatuwısqan emes tillerdesalıstırıldı.

OlarózlerinińlingvistikalıqkoncepciyalarınqalıplestiriwdebirtáreptenFerdinandde eSossyurdińdiaxroniyahámsinxroniyatuwralıtıliymatınatıykarlansa, ekinshi tárepten Boduen de Kurteneniń tildi izertlewdiń sinxroniyalıqaspektine áhmiyet berip til funkciyaların úyreniwdiń zárúrligi tuwralı ideyalarıúlkentásiretti.Sonlıqtanda,V.Mateziusóziniń«Tilbilimindebizqayjergekeldi k?» degen miynetinde, «Til bilimindegi funksional hám struktural kózqarasBoduen de Kurtene hám Ferdinand de Sossyurdiń ideyalarına tiykarlanadı», - depjazadı.

Praga lingvistikalıq dógeregi 1929-1939-jılları usı aǵımınıń tiykarǵı principlerinsáwlelendiretuǵın ilimiy miynetler jıynaǵın járiyalap bardı [2]. Usı «Miynetler...»jıynaǵınıńbirinshisanındaPragalingvistikalıqdógeregińteoriyalıqpri ncipleri «Tezisler»túrindejáriyalandı.

Praga mektebiniń lingvistikalıq koncepciyası eki ózgeshelikke iye. Birinshisi, struktura problemi, yaǵnıy tildiń strukturalıq xarakteri hám onıń bólimleriniń ózara tıǵız baylanıslılıǵı, ekinshiden, Praga lingvistikası funksional lingvistika bolıptabıladı.

Pragalingvistileritilgefunkciyalar sisteması sıpatında qatnas jasadı. Praga mektebind egi bul funksionalizm tezislerinde tastaıyıqlanıwı taptı.

«Tezis»lerde tildi funksional-strukturalıq izertlew principi tómen degishe bayanlandı. «Til adamzatháreketiniń ónim bolıwı men birge belgilibirmáqsetke baǵdarlanadı. Sonlıqtandalingvistikalıqanalizlewge funksional kóz qarastan qatnas jasaw kerek. Bunday kóz qarastan qaraǵanda til belgilibirmáqs etlerge xızmet etetuǵın pikir dibayanlaw qurallarınıń sisteması bolıptabıladı».

Solay etip, olartildi izertlewde struktural hám funksional qatnas jasaw dúsi ndı.

Praga lingvistikalıq dógereginiń tezislerinde, sóylew háreketiniń eki tiykarǵı funksiyası kórsetiledi:

a) socialıq funksiya, yaǵnıy basqa individler menen baylanıs xızmeti;

b) ekspressivlik funksiya-

sóylewshiniń emociyasına nálatıw xızmeti. Praga tilshileri, eger sóylew háreketiniń hár qıylı funksiyaları bolatuǵın bolsa, onda oǵan hár qıylı funksional tiller sáykes keliwi tiyis dep esapladı. Solay etip, ádebiy tildiń funksiyaları menen funksional tillerdiń ózara baylanıs tómen degishe túsindiridi:

Ádebiy tildiń funksiyaları

Funksional tiller

a) kommunikativlik funksiya

a) sóylewtili

á) arnawlı ámeliy funksiya

á) rásmiytil

b) arnawlı teoriyalıq funksiya

b) ilimiytil

d) estetikalıq funksiya

d) poetikalıqtil

Pragalingvistikalıq dógereginde til funksiyaların izertlew, til hám sóylew funksiyaların bir-birinen ajratıw máselesi tiykarǵı orında turǵanlıǵı sebepli bulmektepti ayırım ilimiy ádebiyatlarda funksional lingvistikadepteataydı.

Vilem Matezius (1882-1945) chexiyalı tilshi, Pragadaǵı Karlov universiteti professorı, inglis tili boyınsha qánige. Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarın salıwshı. Til sistemasın izertlewde tiykarǵıdıq qattısın xroniyalıq aspektke awdarǵan. Tildi izertlewde sinxroniyalıq qatnastıń áhmiyetin óziniń 1941-jıl járiyalanǵan «Tillik qubılıslardıń potenciallıǵı tuwralı» miynetinde bayanlaǵan.

Sintaksislik mashqalalardı izertlewge funksional qatnas jasaw V. Mateziustıń «Gáptiń aktual aǵzaları haqqındaǵı máselege» (1947), «Chex tilindegi sózlerdiń qatar tártibiniń tiykarǵı xızmeti» (1947) miynetlerinde sáwlelengen. Bul teoriya boyınsha, gáptiń gápaǵzalarınıń formal bóliniwine (baslawısh, bayanlawısh, gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları) gáptiń semantikalıq dúzilisi hám onıń funksional mánisin tiykarlanatuǵın gáptiń aktual aǵzaları túsiniǵın qarsı qoyadı. «Eger

formal aǵzalar gáptiń qurılısın grammatikalıq elementlerge ajratıp úyrenetuǵın bolsa, -dep jazdı V.Matezius, aktual aǵzalar gápti konteksttiń ishinde qarastıradı». Gáptiń formal aǵzalarınıń tiykarǵı elementleri grammatikalıq predikat esaplanadı. Gáptiń aktual aǵzalarınıń tiykarǵı elementleri sóylewshiniń sóylew waqtında aǵı halatı (psixologiyalıq predikat) gáptiń paydabolıwınatásiretkenderek esaplanadı.

Praga lingvistikalıq dógeresinde fonologiya hám morfologiya problemaları da izertlenildi.

Nikolay Sergeevich Trubeckoy (1890-1938) Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarın salıwshılardıń biri. Slavyan tilleri boyınsha qánige, fonolog. Ol 1915-

jılı magistrlik dissertaciya qorǵaǵannan soń Moskva mámleketlik universitetinde salıstır malı til bilimi boyınsha lekciyalar oqıdı. 1917-jılı Evropaǵa emigraciyaǵa ketedi. 1919-jılı Sofiya universitetine jumısqa ótti, 1922-jıldan Vena universiteti slavyan filologiyası kafedrasın basqardı. Onıń eń tiykarǵı miynetleri: «Orıs tiliniń morfologiyalıq sisteması» (1934), «Fonologiyalıq bayanlawushın qollanba» (1935), «Eski slavyan tiliniń grammatikası» (1954). Ol ómiriniń sońǵı on eki jiliniń tiykarǵı «Fonologiyatiykarları» miynetin jazıwǵa baǵıshladı.

Bul miynet 1939-jılı nemis tilinde járiyalandı. N.S. Trubeckoydıń «Fonologiyatiykarları» miynetin shártli túrde XX ásirdegi birinshi fonologiyalıq enciklopediyade pataw múmkin. Bul miynette 100 aslam tillerdiń fonologiyalıq sisteması úyrenilgen, fonologiyaniń tiykarǵı úsinikleri, fonemahámonıń belgileri, fonemalardıń oppoziciyası, qabatlasqan sesler hám olardıń til sistemasındaǵı ornımáseleleri anıqlanǵan.

L.V. S Herbatil sesleriniń máni ayırırwshılıq xızmetin kórsetken bolsa, N.S. Trubeckoy til sesleriniń máni ayırırwshılıq xızmetiniń tiykarında qanday akustikalıq elementler turatuǵın anıqladı. Til sesleriniń máni ayırırwshılıq xızmeti hám olardıń elementleriniń ózarabaylanıs máselesin úyreniw tiykarında fonologiya óz aldın til biliminiń tarawı sıpatında qalıplesti.

1931-jılı N.S. Trubeckoydıń «Morfonologiyaǵa baylanısh ayırım kóz qaralar», - degen maqalası járiyalandı. Bul maqalada Boduen de Kurteneniń birmorfemaniń qurılısındaǵı fonemalardıń ózgeriwi tuwralı bildirgen «alternaciya» teoriiyası Trubeckoy tárepinen rawajlandırıldı. Ol morfonologiyaterminia r qalıq ále gentaldegifonologiyalıq birliklerdimorfologiyalıq qollanıwdıtúsinedi.

Morfonologiyaniń tiykarǵı izertlewobektimorfemalardıń fonologiyalıq qurılısın, morfologiyalıq xızmet atqaratuǵın seslerdiń kombinatorlıq ózgerislerini izertlew bolıp tabıladı. Praga mektebi wákilleri morfonologiyaǵa fonologiyaniń bir bólimi sıpatında qaraydı.

Praga lingvistikalıq dógeri wákilleri til biliminiń qurılısı tuwralı ózgeshe ideyanı usınıs etti. Til biliminiń ádettegi fonetika, leksikologiya,

morfologiya

hámsintaksis

bólimlerinińornına«Lingvistikalıqnominaciyateoriyası»degentermindi

qollanıp, onda sóz hám turaqlı sóz dizbeklerin izertlew zárúrlıgın bildiredi. Bulbólimgesózjasalıw, sózshaqapları hám sózformaları hám semantikanı kirgizedi.

Ekinshi «Sintagmatikalıq usıllar teoriyası» dep atalatuǵın bólimgesintagmatikalıq háreketler tiykarında payda bolatuǵın sóz dizbeklerin kirgizedi. Sintagmatika yamasafunkcional sintaksis, -Pragalingvistleriniń pikirinshe, -dástúriy sintaksiske sáykes kelmeydi. Baslawıstıń grammatikalıq formaları hám funkciyasın esapqa alǵan halda bayanlawıstıń tiplerin izertleydi. Morfologiya ózaldına til biliminiń tarawı esaplanbaydı, nominaciya teoriyası hám sintagmatikalıq usıllar teoriyasınıń ishinde úyreniledi.

Praga lingvistikalıq dógerine tán bolǵan jáne bir ózgeshelik-sinxroniyamenen diaxroniya arasındaqı baylanıstı ózine tán túsindiriw bolıp tabıladı.

Tildiń tábiyatı túsiniw hám jasawınanıqlaw datıllıq faktlerdi sinxroniyalıq analiz jasaw dıń áhmiyetligin tánalǵan halda olar Jenevamektebi wákilleri kibisinxroniya menen diaxroniyanıń arasına ótiw múmkin bolmaǵan diwaltiklewdiń zárúrligi joq dep esaplaydı. «Tildi diaxroniyalıq úyreniw sistema hám funkciyatúsiniǵın biykarlamaydı, alkerisinshe, bultúsini kler esapqa alınbasatılıq bolmaydı», -dep jazadı. Sonday-aq, tildisinxroniyalıq izertlewde evolyuciya túsiniǵın umıtıwǵa bolmaydı. Sebebi tildiń rawajlanıwınıń házirgi jaǵdayı bunnanaldıń ǵırawajlanıwbasqıshınıń ornınakelgenin umıt pawımız kerek».

Pragalingvistikalıq dógeri wákilleri ózleriniń ámeliy izertlew jumısların menen teoriyalıq kózqarasları boyınsha biraǵındaǵı mektep wákilleri bolıwı menen qatar bir-birinen ádewirparıqqıladı.

Roman Osipovich Yakobson (1896-

1982) Rossiyadan emigraciya nátiyjesinde Pragaǵa kelip ol jerde Pragalingvistikalıq mektebidástúrlerin rawajlandırdı. Ol Pragamektebi wákilleriniń fonologiya ıstruktalanalı zlew metodın morfologiya izertlewge qollandı. Yakobson morfologiyalıq kategoriyalardıń korrelyaciya siteńdeyemesligi tuwralı, morfologiyalıq kategoriyalardıń hár bir aǵz asınıń birden-bir semantikalıq invariantı bolatuǵın tuwralı ideyalardı usındı. Ol 1920-jılları til bilimi hám poetikalıq izertlewlerde orıshám Pragamektebi wákilleri dástúrlerin dawametti.

Nacistler tárepinen Shekslovakiya jawlapalınǵan keyin Daniya, Norvegiya, Shveciya mámleketlerinde jasadı. 1941-jıldan baslap Amerikaǵa bardı. Volındaǵı Joqarı izertlew mektebinde lekciyalar oqıdı. Soń Garvard hám Massachuset texnologiyalıq institutlarında jumıs isledi. Amerika strukturalizminiń Massachuset mektebinin qalıple siwine bassılıq etti. 1943-jılı Nyu-York lingvistikalıq dógeriniń shólkemlesiwinde úlken xızmet boldı. Ol óziniń izertlewlerinde tildiń evolyuciya teoriyası, tillik birlespele teoriyası, tillerdiń tipologiyası, tańbalı teoriyası, til teoriyası (ásirese, fonologiya, tariyxıy fonolog

iya,morfologiyalıqkategoriyalar,grammatikalıqmáni),kommunikaciya

sistemasında tildiń ornı, til hám miydiń óz ara qatnası, awdarmanıń lingvistikalıqaspektleri, til biliminiń tábiyiy hám gumanitar ilimlerge qatnası, til bilimi

tariyxı, semiotikanıń jetiskenliklerin lingvistikalıq izertlewlerge qollanıw, informaciya tioriya sı máselelerin izertlewge umtıldı. Olbinarlıq oppoziciya metodın paydalandı.

Praga lingvistikalıq dógerigi wákilleri tillerdi tipologiyalıq izertlew máselesimenende qızıqsındı. Bul **Vladimir Skalichkanıń** (1909) miynetlerinde óziniń sáwleleniwın taptı. Tildegi ayırım qubılıslar (morfologiyalıq, sintaksislik, fonetika-kombinatorlıq, sóz jasalıw) óz ara tıgız baylanıslı bolatuǵının kórsetip Skalichkatillerdi bestipeke bóledi. Flektiv, introflektiv yaǵnı yishkiflekciyaǵaiyetip, agglutinativ, túbir tiller, polisintetikalıq tip. Ol bir tilde hár qıylı tipke tán belgilerushırasatuǵında atap kórsetedi. Skalichkatil tipleriniń qılawdatek morfologiyalıq qurılısqa tiykarlanıw jetkiliksiz, hár qıylı tillerdiń fonologiyalıq qurılısın salıstırıp izertlew de zárúr degen pikirdi bildiredi. Sonlıqtan da tillerdiń morfologiyalıq klassifikaciya sıdegen termindiqollanıw qátedep esaplaydı.

Praga lingvistikalıq dógerigi wákilleri ishinen **Gavranek, Mukarjovskiy**ler ádebiytil, til mádeniyatı máselelerimenen qızıqsındı. Gavranek ádebiytil kúndelik liturmısta qollanılatuǵınawızeki sóylew tiline salıstırǵandajetilisken, differenciaciya jasalǵantilesaplanadı. Sonlıqtanda ol ádebiytil diń kommunikativlik funkciya, arnawlı ámeliy funkciya, arnawlı teoriyalıq funkciya, estetikalıq funkciyalar bolatuǵın kórsetedi. Yan Mukarjovskiy ádebiytil diń estetikalıq funkciyasın izertlewge úlkendi qata awdaradı. Ol tildiń tiykarǵı kommunikativlik funkciyasınen birge poetikalıq tilde estetikalıq funkciya tiykarǵı orındı yeleydi, - dep jazadı. Praga lingvistikalıq dógeriginıń Yan Mukarjovskiyden basqa aǵzaları «estetikalıq funkciya» termininiń ornına «poeti-kalıq funkciya» terminin qollanadı.

Sonıńmenen birge, Praga lingvistikalıq dógeriginıń Kopengagen strukturalizminen til iliminiń tiykarǵı problemaların túsiniwde ajratıp turatuǵın tárepleribar. Bulayır mashılıqtó mendegiler:

1. Praga lingvistikalıq dógeriginıń L.Elmslevten óz gesheligi tillik reallıqtı biykarlamaydı, tilgetillikemes qubılıslardı biliwdiń quralı sıpatında qatnas jasaydı;

2. Olar til tańbaların onı qollanıw tiykarı bolǵan tilden bólek alıp qaramaydı. Til hám til tańbaların bir-birinen ajıralmaytuǵın qubılıs sıpatında qaraydı. Sonday-aq tildi óz aldına ajratıp izertlewge bolmaydı, - dep tastıyıqlaydı. Tildi ádebiyat, kórkem óner, mádeniyatqa baylanıslı izertlew zárúrliginkórsetedi;

3. Praga lingvistikalıq dógerigi til strukturasını izertlewde qarama-qarsı qoyıw, salıstırıwdıń áhmiyetin tánaladı. Biraq strukturanıń elementleri reallıqta de jasaydı,

sırtqıortalıqpenenbaylanıstaboladı,-deptastıyıqlaydı.BunıL.Elmslevtánalmağan edi;

4. Tildirealturmıstağızatlardıhámqubılıslarmenentikkeleybaylanıslılingvistikalıq tańbalar sisteması sıpatında qarap Praga dógeregi wákılleri tildiństilistikalıqhámhárqıylıfunkcionallıqózgesheliklerinizertlewtilbilimnińtiykarǵı wazıypasıbolıwıkerék,-deptastıyıqlaydı.

PragalingvistikalıqmektebimenenKopengagenmektebiarasındaǵıayırmasılıq olardıń lingvistika problemalarına ulıwma teoriyalıq kóz qarasarınıńózgesheligindedekórinedi.

Praga lingvistikalıq dógeregi wákılleri til sisteması elementlerin funkcionaldifferenciacyajasaw,kórkemshıǵarmalardıńtilinúyreniw,tilmádeniyatım áselelerinizertlewge úlkenıqqat awdaradı.

F.deSossyurtilhámsóylewdibir-birinenajıratıpqaradı.Til-sóylewdengárezsiz jasaytuǵın sistema. Praga tilshileri «til menen sóylew arasındaǵı qatnastı»ilimiy analizlew yaǵnıy abstrakciya menen real tillik qubılıslar ortasındaǵı qatnassıpatındabahalaydı.

Pragatilshilerinindúnyajúziliktilbilimineqosqaneńtiykarǵıúlesifonologiya haqqındaǵı táliymattı dóretiwı bolıp ta bıladı. Matezius «til bilimindegijańakózqarastıńnátıyjeliligihámqolaylılıǵıtildińsesliktárepindetekseripk óriledi,funkcionaltarawdaǵı,sonday-aq,strukturallıngvistikadaǵıaldıńıqataradaǵı pán sıpatında fonologiya qalıpleseı» dep jazadı. Jas grammatistlerdińtáliymatındatariyxıyfonetikaqandayorındııyeleytuǵınbolsa,bulmek tepwákılleri miynetlerinde fonologiya sonday orındı iyeleydi. Trubeckoy Ferdinandde Sossyurdiń tańbaniń eki tárepi, yaǵnıy mániniń ańlatıwshı hám ańlatılıwshıtárepituwralitezisinbasshılıqqaalaotırıponıńbirtárepinińózgeriwiekinshıt árepiniń ózgeriwine tásir jasaytuǵının kórsetedi. Solay etip, sóylew seslerin tilseslerinen ajıratıp qaraydı. Sóylew seslerin tábiyiy pánlerdiń metodların qollanǵantúrdefonematika úyreniwı tiyis. Til sesleri bolsa fonologiya tarawında úyreniledi.Trubeckoyfonologiyadatiykarǵıorındıfonemalaremes,alolardıńmániayırı wshılıqoppoziciyasııyeleydi– depjazadı.Fonemaoppoziciyanıńaǵzası sıpatında,konkretsespenensáykeskelmeydi.K onkretseslerfonemalardıńmateriallıqsimvolıǵanabolıptabıladı.Olfonemalardıńvaria ntlarıtúsiniǵingizdi.

Trubeckoyfonemalardıńmániayırıwshılıqxızmetineayırıqshadıqqatawdaradı. Ses máni ayırıwshılıq xızmet atqaradı: [z] at - [x] at. Oppoziciya túsiniǵingiziledi.[z]hám[x]seslerinińoppoziciyasınátıyjesindeolardıńmániayırıwsh ılıqxızmetikórinedi.Eńkishifonologiyalıqbirlıkfonemaesaplanadı.

Tiykarǵıwazıypalardıńbiri–konkrettildegifonemalardıanıqlawesaplanadı. Bunıńushıfonemalardıidentifikaciyalawdıńúshusılıkórsetiledi.

1) Eger tildegi eki ses birdey poziciyada bir-biriniñ ornına jumsala alsa hám sózdin mánisiniñ ózgeriwine tásir jasamasa, bunday sesler bir fonemanin fakultativvariantları depesaplanadı [ch] -[sh].

2) Eger eki ses birdey poziciyada jumsalıp, sózdin mánisiniñ ózgeriwine tásir jasasa, ondabunday sesler hárqıylı fonemalaresaplanadı: tur-tor, bas-tas.

3) Eger akustikalıq yamasa artikulyaciyalıq jaqtan jaqın eki ses hám waqıtshabirdey poziciyalarda qollanbasa, onda olar bir fonemanin kombinatorlıq variantları esaplanadı: god[o] – goda– godovoy.

Fonemalardin oppoziciyası tildegi dawıslı hám dawıssız seslerdi, dawıslı seslerdin jasalıw ornı boyınsha til aldı, til ortası, til artı, erinniñ qatnası boyınsha erinlik hám eziwlik, juwan hám jınıshke, ashıq hám qısıq dawıslılarğa ajratıwarqalı, dawıssız seslerdi únli, únsız, sonor dawıssızlar, qos erinlik, erinlik-tislik, kómekey, jabısıñqı hám juwısıñqı dawıssızlarğa qarama-qarsı qoyıw tiykarında anıqlanadı. Praga mektebi wákilleri morfonologiyanı til biliminiñ óz aldına bólimisıpatında úyrenedi. Morfonologiyanıñ izertlew obyektı morfemanin fonologiyalıq qurılısı, morfemalardizbeginde morfemalardin kombinatorlıq seslik modifikaciyası, morfemaxızmetinatqaratuğın seslik ózgerisler bolıptabıladı.

Praga lingvistikalıq mektebiniñ tiykarğı koncepciyalarınin biri tillik funkciyatúsiniği esaplanadı. Praga tilshileriniñ til funkciyaları túsiniği nemis ilimpazı Karl Byulerdin 1934-jılı jarıyalanğan «Til teoriyası. Tildin qurılısınıñ modeli» miynetindegi til funkciyaları tuwralı pikirlerine tiykarlanadı. Byulerdin pikirinshe, adamnıñ – oylaw, seziw hám erkin bildiriw usağan psixikalıq qábileti tildin úsh funkciyasın payda etedi: a) adresant kommunikativ (xabarlaw funkciyası) á) adresat: tınlawshı; b) ne haqqında xabar beriledi, xabarlaw. Bul funkciyalarğa pikir bildiriwdin úsh tipisáykes keledi: a) bayanlaw; á) soraw; b) buyırıw.

Praga lingvistleri tildi funkcional sistema sıpatında túsine otırıp, til belgili bir maqsetlerge baǵdarlanğan bayanlaw qurallarınıñ sisteması depesaplaydı. Olar ádebiy til hám til mádeniyatı máseleleriniñ izertlewde tilge funkcional qatnası jasawdı tabıslı máelge asırdı.

Praga tilshileri morfologiyanı lingvistikalıq atamalar teoriyasınıñ bir bólimisıpatında túsiniyip, onı sintagmatikalıq usıllar teoriyası yaǵnıy sintagmatikalıq qatn aslar nátiyjesinde payda bolatuğın sintaksiske qarama-qarsı qoyıp úyrenedi. Sintaksistil hám sóylewdi bir-birine qarama-qarsı qoyıw sóylew procesinde gáplerdi bir-birine ajratıwǵa tiykar boladı.

Praga tilshileriniñ fonologiyá máselelerine baylanıslık óz qararları birdey bolsa, al grammatika tarawında olardıñ ózgesheligi seziledi. V. Skalichka 1935-jılı jarıyalanğan «Venger tiliniñ grammatikası haqqında» degen miynetinde grammati-

kalıqqubılıslardıfonologiyatarawındaǵıjetiskenliklergetiykarlangántúrdeizertlewge
umtılsa(onıńgrammatikalıqteoriyasınıńorayında–grammatikalıq

sistemanın tiykarın quraytuğın eń kishi birliklerdi anıqlaw turadı), R.O.Yakobson óziniń 1936-

jılı járiyalanğan «Seplik haqqında ulıwmatáliy matócherki» miynetinde Trubeckoy tárepinen usınılğan fonologiyalıq oppoziciya túsiniğın oristiliniń seplik sistemasın analizlewge qollanıp, grammatikalıq oppoziciya tuwralı pikirlerin usınadı. Al, V. Matezius «Gáptiń aktualaǵazalarǵa bóliniwi haqqında (1947)», «Chex tilinde gisózlerdiń orıntarı tıbiniń tiykarǵı funkciyası» (1947) miynetlerinde óziniń funksional sintaksis haqqında ulıwmatáliy matın bayanladı:

1) Til bilimi psixologiya, fiziologiya yamasa logikaǵa emes, al tildiń tańbalıq sistemasın tiykarlanatúǵın ilmesaplanadı.

2) Til – sistema. Sistema túsiniğın Praga tilshileri tillik faktlerdiń hár birin ózaldına ajratıp, atomizm principi tiykarında izertlegen jas grammatistlerge qarama-qarsı qoydı.

3) Olar tilge belgili bir maqsetke baǵdarlanğan funksional sistema sıpatında qaraydı. Olar funkciya túsiniğın sistemanıń elementleri arasındaqı ǵárezli baylanı sıpatında emes, al maqsetke baǵdarlanğanlıǵında dep dálilleydi. Olarawızekisó ylewtilimenen poetikalıq til dibir-birinen ajratıp qaradı. Ádebiy tilge qoyılatuğın tiykarǵı talaplardı kórsetti: a) turaqlılıq; á) sózlik baylıq hám onıń stillik hárqıylılıǵı; b) mániń anıqlılıǵı; d) originallıǵı; e) ádebiy tilmenen awızekisó ylewtili arasındaqı ayırma shılıqtıń hádden tskóbeyip ketiwi.

4) Pragalı tilshiler teoriyalıq fonologiyanı qalıplestirdi. Fonologiyada birinshiden, psixologiyalıq ólshemlerdiń qollanıwın biykarladı; ekinshiden, olar sestiń barlıq qásiyetlerinesapqaalıwǵa aumtıldı. Ásirese, sestiń differenciallıq, relevantlıq belgilerine, yaǵnıy sesti fonemasıpatında tanıwǵa tiykar bolatuğın belgilerinedi qqa tawardı. Pragalı L.V. Sherbasıyaqlı fonemanıń sóz hám morfemalardaqı máni ayırma shılıq belgilerin kórsetti.

5) Pragalı tilshilerinıń kórsetiwin she, til sisteması elementlerin, olardıń qollanıwı funkciyası kózqarasınansinxroniyalıq bayanlaw til diń rawajlanıwı tuwralı túsinikti biykarlamaydı. R. Yakobson óziniń 1929-jılı jazılğan miynetinde diaxroniyanıń sistemalıq xarakteri tuwralı tezisti tiykarladı. Til tek sinxroniyalıq sistemadan ibarat emes, al bárqulla hárekette bolatuğın sistemadan turadı. Bul bárqulla hárekette bolatuğın sistema – tariyxıy leksika, morfologiya, sintaksis hám fonologiyanı óziniń ishine aladı.

Kopengagen lingvistikalıq mektebi

Kopengagen strukturalizm mektebiniń tiykarǵı kózqarasları Vigo Brendaldıń (1887-1947) «Struktural lingvistika» degen kólemi jaǵınan júdá úlken bolmağan maqalasında bayanlandı. Bul maqala Kopengagen qalasında 1939-jılı «Acta Linguistica» jurnalınıń birinshisanında járiyalandı. «Acta Linguistica»

jurnalı til bilimindegi strukturalizm aǵımınıń xalıq aralıq organı sıpatında jańadanshólkemlestirilgen edi.

Bul maqalada XIX ásirdegi salıstırmalı grammatikaǵa XX ásirdegi strukturallıngvistika qarama-qarsı qoyıp izertlenedi. Vigo Brendal salıstırmalı grammatikaǵatán bolǵan tariyxıyılıq, absolyutlik sıpatqa iye nızamlardı qalıplestiriwge

umtılıw, konkretlikten abstraktlılıqqa ótiwdegi evolyuciya usáǵan belgilerdik órsetip, «házirgi til iliminiń jáne de rawajlanıwı ushın bul koncepciya jetkiliksiz» deptastıyıqlaydı hám óziniń kózqaraslarını tómen degi she bayanlaydı:

- Til biliminiń predmetin bóleklep, ajratıp anıqlap alıw kerek. Bir tárepten házirgi halatın, ekinshitárepten bir halattan ekinshihalatqa ótiwde birden bolatúǵın ózgerislerdiń waqıtlıq shegerasın kórsetiw kerek. Usıǵan baylanıslı Sossyurdıń sinxroniyahám diaxroniyatuwralı táliymatın kórsetedi.

- Obyektiniń ishindegi strukturanı payda etetuǵın ózarabir-birinen ǵárezli qubılıslardı anıqlap alıw kerek. Usıǵan baylanıslı Sossyurdan basqa da E. Sepir, Boduende Kurtene, N.S. Trubeckoy kibi avtorlardı tilge aladı;

- Sinxroniyaǵatıldıń házirgi halatın baylanıslı barlıq jaǵdaylarkırgiziliwitiyis;

- Ajratıp alıńǵan elementler ortasındaǵı barqulla, zárúrli hám anıqlawshı qatnaslar dı anıqlaw zárúr;

- Sinxroniyanıń ishinde waqıtlıq máni anlatılátuǵın bolǵanlıqtan statikalıq hám dinamikalıq aspektlerdi bir-

birinen ajratıp alıp qaraw kerek. Sinxroniyahám diaxroniyamenen birlikte panxroniyay amasa axroniyajasadı. (Bul terminler barlıq waqıtta hárekette bolatúǵın yamasa waqıtlıq shegaranı bilmeydi

degen diańlatadı). Panxroniyatermini arqalı ulıwma adamzatqatán bolǵan, tariyxıy rawajlanıw dawamında hár bir tildıń qurılısında ózgerissiz saqlanǵan qubılıslar túsiniledi;

- tilmenensóylewdiń ortasında tillik dástúrjasadı;

- struktura onıń quramına kiretuǵın elementlerdiń ápiwayı jıyındısı emes, al ózaldına obyekt esaplanadı.

Biraqtatıldı izertlewde struktural metodlardı qollanıw tájiriyesin strukturalizmaǵı mınıń bul manifestijáriyalan bastanburın-

aq L. Blumfeld, N. Trubeckoy, V. Matezius, L. Elmslev miynetlerinde qollanıw júredi.

Kopengagen strukturalizmi mektebiniń tiykarın salıwshı **Luy Elmslev** bolıptabıladı. Ol 1899-1965-jılları jasaǵan. 1923-

jılı Kopengagen universitetin pitker gen. Praga hám Parij universitetlerinde bilimin tereńlestirgen. 1937-

jıldan baslap Kopengagen universitetiniń salıstırmalı til bilim kafedrasını baslıǵı lawazımında jumısisledi. Luy Elmslevtiń 1928-

jılı járiyalanǵan «Ulıwma grammatika principleri» degen miynetinde strukturalizmaǵım

ni teorialiqtlykarlarında lilewgeumtıwshılıgı kórinedi. Bunnansón L. Elmslevtiń

«Acta Óutlandica» jurnalınıń 1935-jılı 1-sanında, 1937-jılı 2-sanında «Seplik kategoriyası» degen miynetijáriyalandı. 1943-jılı strukturalizmniń teoriyalıq tiykarı esaplanatuǵın «Til teoriiyasını tiykarlaw máseleleri» degen miynetijáriyalandı.

«Acta Linguistica» jurnalınıń 1950-1951 jıllardaǵı 2,3-sanlarında Luy Elmslevtiń «Lingvistika daǵı struktural analizmetodi» atamasındaǵı statyası járiyalandı. Bul statyada da óziniń ilimiy kóz qarasarınıń tiykarǵı principlerin bayan etildi.

Glossematika teoriiyasınıń tiykarǵı kóz qaraları tolıq túrinde L. Elmslevtiń «Til teoriiyası máselesine prolegomenler» (1943), Xans Uldalldıń (1907-1957) «Glossematika tiykarları» (1957) miynetlerinde bayanlandı.

L. Elmslev «Lingvistika daǵı struktural analizmetodi» maqalasında glossematika nı teoriyalıq derekleri Ferdinand de Sossyurtalıymatı; Alfred Uaytxed hám Bertran Rasseldiń matematikalıq táliymatlarına tiykarlanǵan tildiń logikalıq teoriiyası, sonday-aq, Vena logikalıq mektebi wákilleri, ásirese Rudolf Karnaptıń sintaksis hám semantikanı izertlewge arnalǵan miynetlerindeki ideyalarekenligin kórsetip ótedi.

L. Elmslevtiń kórsetiwin she, F. de Sossyurtil gestruktural qatnas jasawdı birinshilerde enbolıptalapetti. F. de Sossyurdiń «Ulıwmalıngvistika kursı» miynetinde bildirgen pikiri («Edinstvenniı miıstinnı moye ktom lingvistikiyavlyayetsya yazık, rassmatrivaemy v samom sebe i dlya sebya») glossematika teoriiyasınıń tiykarına aylandı.

Glossematika teoriiyasınıń filosofiyalıq tiykarı pozitivizm bolıpesaplanadı. Glossematikaǵa filosofiyalıq pozitivizmniń tásirison dakórinedi, glossematika teoriiyasınıń tárepdarları materiallıq dúnya menen sananıń birligi júzege shıǵatuǵın ámeliyat, tájiriybeni esapqa almaydı. («lingvistikalıq teoriya tiller hám tekstler tiykarında tekseriliwi, tastıyıqlanıwı yamasabahalanıwı múmkinemes»). Logikalıq pozitivizm metodirealturmısqabaylanıssız shártli jaǵdaylarǵa tiykarlanadı.

Bertran Rassel (1872-1970) ingliz matematigi, filosof. Ol 1872-jılı Uelstetu wılǵan. Ol 1890-jılı Kembridj universitetine oqıwǵa kiredi. Kembridj hám basqada universitetlerde filosofiya, matematika boyınshalekciyalar oqıydı.

Rassel simvolikalıq logika tarawında jaqsı ilimiy nátiyjelerge eristi hám onı filosofiya, matematika mashqalaların úyreniwge qollandı.

Professor Rasseldiń matematikalıq logikanı izertlewge arnalǵan birnesh miynetleri bar. Olardıń ishindeń áhmiyetlisi A. Uaytxedpenen birlikte jazılǵan «Matematikanıń baslanıwı» (1913) degen miynet. Bul miynettematikanı menen logika iliminiń principleri sáykes keletuǵını, sonlıqtan da matematikanıń tiykarǵı túsini klerin logikalıq terminler menen anıqlawǵa bolatuǵınındál iyllewge

umtıladı. Rassel Aristotel dáwirinen keyin matematikalıq logikağa eń úlken úles qosqan ilimpaz esaplanadı.

Rudolf Karnap (1891-1970) Germaniyada tuwılǵan, filosof, logika boyınsha qáńige, logikalıq pozitivizmniń kórneklı wákilleriniń biri. Ol 1926-1935-jılları Vena universiteti, 1931-1935-jılları Praga universitetinde jum islegen. 1936-1952-jılları dáslep Chikago universiteti, 1954-1970-jılları Kaliforniya universitetinde jum isleydi. Kaliforniya Allimler Akademiyasınıń aǵzası.

Onıń 1928-jılı «Dúnyanıń logikalıq qurılısı» dep atalatuǵın tiykarǵı miynetijáriyalanadı. XX ásirdiń 30-jılları ol Vena logikalıq dógerigi jumıslarına belsene qatnasadı hám logikalıq empirizm, radikal neopozitivistlik koncepciya-fizikalizm deýalarnı usınadı, filosofıyanıń dúnyatanıwshılıqsıpattıń biykarlaydı. R. Karnap

«filosofıyanıń predmeti matematikalıq logikalıq metod járdeminde ilimniń tiykarǵı túsiniqlerintolıqtırıw máqsetinde tábiyiy ilimlerdiń qurılısın analizlew bolıwı tiyis» - dep esaplaydı. Neopozitivistler tárepinen filosofıyanıń birden bir real obekttil dep moyınlanadı hám onıń wazıypası ilimniń tilin túsindiriw bolıp esaplanadı. Hár qanday ilimniń mánisin, mazmunın onıń tiliniń sintaksisin izertlewde kóredi. 1934-jılı onıń jáne bir kólemli «Tildiń logikalıq sintaksisi» dep atalatuǵın miynetijáriyalanadı. 1942-1947-jılları «Semantika boyınsha izertlewler», 1950-jılı

«Itimallılıqtıń logikalıq tiykarı» miynetibaspadan shıqtı.

R. Karnap «til ilim ushın isenimli fundament xızmetin atqaradı, máselen házirgi bolıp atırǵan háreketlerdi bayanlaytuǵın gáp tekseriwdi talap etpeydi, haqıyqıyshılıq bolıptabıladı» - dep jazadı. Óziniń bultarawdaǵı pikirlerintastıyıqlaw ushın 1932-jılı «Fizikalıq til - ilim ushın universal til sıpatında» degen maqalasıń járiyalanadı.

1937-jılı járiyalanǵan «Tekseriliw hám máni» maqalasında fizikanıń tili barlıq empirikalıq ilimler ushın ulıwmalıq bolıptabıladı degen pikir bildirilgen hám «máńgilik til» haqqında tezis penen konkretlestirilgen. Yaǵnıy fizikalıq obyektler hám olardıń bayqalatuǵın qásiyetleri tilde gáp halında «zatlar» túrinde beriledi. Karnaptıń pikiri boyınsha «máńgilik tildiń» bayqaytuǵın predikatı sol

empirikalıq bazis bolıptabıladı. Onıń máńgilik til koncepciyası logikalıq pozitivistlerdiń bazislik empirikalıq bilim haqqında deýalarnıń juwmaqlawshı pikir boldı.

Karnap «logika ilimi gápler, túsiniqler hám teoriyalar ortasındaǵı sintaksislik baylanıslardıń analizetiwitiyis» - dep jazadı. Ol logikalıq sintaksis teoriyasın rawajlandırdı. Karnap ilimniń unifikaciyanıń tilindóretiw deýyası menenshuǵıllanıw tiykarında formalsintaksislik qatnas jasaw jet

kiliksiz, onıń semantikasın da esap alıw zárúr degen juwmaqqa keledi. Yáǵnıy til menen ol bayanlap tırǵan predmetlerdiń qásiyetleri arasındaǵı baylanısesapqa alınıwı kerek.

Solay etip, Karnap tiykarın salǵan aǵımnıń logikalıq pozitivizm dep atalıwınıń tiykarǵı sebebi filosofıyalıq analiz jasaw ushın logikanıń metodların qollanıwǵa ayırıqsha dıqqat awdardı. Ol tárepinen logikalıq sintaksis hám semantika tarawında alınǵan nátiyjeler logika iliminiń jánederawajlanıwın atásiretti.

Glossematika teoryasınıń tárepdarları matematika nızamlarına tiykarlanatıwın matematikalıq logika metodına tiykarlanadı. Matematikalıq teoriyanıń rawajlanıw barısında matematikanı tańbalar sisteması sıpatında túsiniw qalıplesti.

Bul tańbalar sisteması keń túrde «til» degen termin menen ataladı. Onıń ishine logikalıq esaplar, hár qıylı ilimlerdiń tilleri hám tábiyiy tillerde kiredi. Glossematika wákilleri ayırım waqıtları ózleriniń tálimatın «til algebrası» dep te ataydı. «Bul algebra, - dep jazadı Xans Uldall (1907-1957) «Glossematika tiykarları» (1957) miynetinde, - tolıq qurılıs túrinde gumanitar materialdı bayanlaw usılı sıpatında oylap tabıldı». L. Elmslev «lingvistikanıń tiykarǵı máqseti - tildiń ishki qurılısın atán bolǵan proceslerdi formalıq jaqtan izertlew bolıwı tiyis», - dep kórsetedi. Barqulla ózgerisler tiykarında, processler tiykarında jasaytuǵın til sisteması hárqanday lingvistikalıq izertlewdiń obyekt bolıwı tiyis.

L. Elmslevtiń glossematika teoryası universallıqqa umtılıp sonday dárejede abstrakt ciyalandı, ol konkret tillik qubılıslardı izertlewge jaramsız bolıp qaldı. Til biliminde glossematika sırttan qaraganda logikalı hám tereń ilimiy dey bolıp kóringe nimenen konkret tillik materiallarǵa tiykarlanbaǵanlıǵı sebeplik ópmártebesinǵa ushıradı.

Ol Ferdinand de Sossyurdiń til disemio logiyalıq sistemalar sıpatında bahalaytuǵın ilimiy pikirlerin rawajlandırıp hám ayırım ózgerisler kirgizip, hár birtildiń qurılısınıń ózine tán ózgesheligi, onıń tariyxı rawajlanıwınıń konkret formaları bolatıwın biykarlap, tildiń universal hám abstrakt qatnaslar sisteması qurılısın anıqlawǵa umtıladı. Onıń teoryası boyınsha izertlewshi tildiń qurılısınemes, al abstrakt qatnaslardıń qurılısın izertlew izárúr. Tildi qálegen tańbalar sistemasınıń bir sıpatında qarap, tildiń jasawı ushın tiykar bolǵan tańbalar (alfavit), qatnas jasaw sistemaların ámelge asırıwdıń bir usılı, - dep tastıyıqlaydı L. Elmslev.

Solay etip, bul teorya boyınsha «qarım-qatnas lingvistikası» - abstrakt kategoriyalardıń universal strukturası real til, onıń seslik materiyası hám mazmunı nasalıstırǵanda birinshi orında turadı.

Bul halatta tildiń sinxroniyalıq jaǵdayı til sistemasınıń házirgi jaǵdayı emes, al waqıtlıq hám keńislik jaǵınanshekleniwshilikti bilmeytuǵın izertlew túsiniledi. Hár qıylı tiller semyasına kiretuǵın til kategoriyaların ulıwmalastırıwǵa umtılıp Kopengagen strukturalizm mektebi til tuwralı ilimniń sheńberinen sırtqa shıǵadı, dúnyatilleri ústinde turatıwın teoryanı usınadı.

L.Elmslevtáliyamatınındástúriy lingvistikadan ózgesheligin bildiriw máqsetinde óg adaquramalı hám túsiniw qıyın bolǵan terminologiyanı da qollanadı. Ol óz teoriyasın «glossematika» de pataydı.

«Glossematika» terminigrek tilindegi «glossa»-til hám «sema»-tañbasózinen alınǵan. Til biliminde burın qollanılmaǵan bunday atamanıń alınıwınıń ózitildi izertlewde pútkilley jańasha qatnas jasalatuǵının ańlatadı. Daniyalı ilimpazlardástúriy til biliminiń tiykarǵı kemshilikleriniń biri – til qubılısların úyreniwde izertlewshiniń subyektivizmi tiykarǵı orındı iyeleydi, al subyektiv pikir anıq ilimiy juwmaqlar jasawda jetkiliksiz bolıp tabıladı – dep esaplaydı.

Glossematika tañbalar hám figuralar funkciyasın esaplaw tiykarında lingvistikanıń a ksiomatikalıq teoriyasında óretiwge umtıw bolıptabıladı. L.Elmslevtiń pikiri boyınsha, lingvistikalıq teoriya lingvistikalıq metodlar teoriyası degeni bildiredi. L.Elmslevtiń metodı logika-matematikalıq modellestiriwdiń úlgisi bolıptabıladı.

Luy Elmslev til biliminiń tiykarǵı wazıyası tuwralı bılay dep jazadı: «Lingvistikatılda tillik emes fizikalıq, fiziologiyalıq, psixologiyalıq, logikalıq, sociologiyalıq qubılıslardıń konglomeratı sıpatında emes, al ózin-ózi basqarıp hám rawajlanıp otıratuǵın pútin qurılıs túrinde qamtıp alıwı kerek».

Luy Elmslev tiykarǵı kóz-qaraslarını tómende gıshe bayanlaydı:

- Til materiallarınń sáwlelendiriw planı yaǵnıy sırtqı forması menen sáwleleniw planın, yaǵnıy máni mazmun planın bir-birinen ajıratıp qaraw kerek. Elmslevtiń pikirinshe, bul eki plandı dabirdey metodlar menen analizlew múmkin.

- Eki planda da substanciya hám formanı bir-birinen ajıratıp qaraw kerek. Substanciyaǵa materiallıq elementler (sesler, grafika, háreket, t.b) kirse, al, olardıń sol tildegi qollanıw usıllarına formaǵa kiredi. Máselen, ses substanciyası barlıq tiller ushın ulıwma, al onıń qollanıwı barlıq tillerde birdey emes. Yamasatıldıń sáwleleniw planına itibar bereyik. Luy Elmslev bunda barlıq tiller ushın ulıwmalıq belgilerdiń barekenligin kórsetedi. Mániniń sáwleleniw planı ulıwmalıq qa iye, al onıń tillerde sáwleleniw planı bir qıylı emes. Máselen, orıstilde «ne znayu», qaraqalpaq tilinde «bilmeymen», nemis tilinde «Ich verb esnicht», túrktilde «bilmiyorum». Keltirilgen misallarda feyildiń bolımsızlıq forması 10 rıs tilinde 2, qaraqalpaq tilinde 3, nemis tilinde 4, túrk tilinde 4 elementar qalı ańlatılǵan.

- Til biliminiń haqıy qıymánisin de gıpredmeti formabólıptabıladı, al substanciya emes. Bultuwralı Elmslev bılay dep jazadı: «Eki plannıń da substanciyasını ayırım jaǵdayda fizikalıq qubılıs sıpatında (sesler-pikir di bayanlawda, predmetler-máni, mazmun planında) hám ayırım jaǵdaylarda bul qubılıslardıń sóylewshiniń sanasında sáwleleniw sıpatında qaralıwı múmkin. Bul jaǵdayda lingvistikanıń úlesin etilik formalarda analizlew tiyisedi. Bunday ilim

tábiyy ańlatatuǵın mánisine baylanıssız tosattan atama qoyılǵan zatlar, yamasaataması joq zatlardı izertleytuǵın tilalgebrası bolǵan bolaredi.

- Mazmunıń formasını izertleytuǵın pándidástúriy semantikadan ózgeshetúrdelerematika dep ataǵan máqsetke muwapıq bolar edi. Onıń sáykes birligiterema (grekshe. pleres-tolıq); bayanlaw forması haqqındaǵı bólimin kenematikadep atawmúkin; alonıń birligi-kenemaboladı.(grekshekenes-tolıq emes).

- Glossematikanıń birdenbir izertlew obyektilewshiusıkishisistemanıń elementleri, olararasındaǵı baylanıslardı izertleydi.

- Analizlew barısında ajratıp alınǵan aǵzalardıń arasındaǵı ǵárezli baylanıslarıńıqlanadı. Tiykarınan baylanıslardıń úsh tipikórsetiledi:

a) Interpedenciya, yaǵnıy eki tárepleme ǵárezli baylanıs. Elementlerdiń biriekinshisiz jasay almaydı. Buǵan misal retinde, sistemadaǵı dawıslı hám dawıssızsesler arasındaǵı, sonday-aq, tekste baslawısh penen bayanlawıshtıń arasındaǵı qatnastıkórsetiw múkin.

á) Determinaciya, yaǵnıy birtárepleme ǵárezli baylanıs.

b) Konstellyaciya termini arqalı erkin baylanıs túsiniledi. Hár bir element biriekinshisizerkin jum saladı.

Luy Elmslev óziniń glossematikateoriyasına sáykes «til» hám «sólew» terminlerin etómendegishe túsinik beredi:

1) Tildiformatúrin detúsiniw. Tildinǵámiyetlik sociallıq xızmetiesapqaalınbaydı. Tildibultúrin detúsiniw disxemadep ataydı.

2) Tildi házirgi sociallıq reallıqta anıqlanatuǵın materiallıq forma sıpatında túsiniw. Bulkóz qarastan qaraganda til norma bolıptabıladı.

3) Til belgili bir sociallıq kollektivte qabıl etilgen kónlikpeler jıynaǵı bolıptabıladı. Bul kóz qarastan qaraganda til uzus bolıp tabıladı. Bul úsh túsinikke qosımshahár bir individtiń sóylewin bildiretuǵın sóylewxızmetinkórsetedi

Kórsetilgen tórt aǵza ortasındaǵı etómendegı ǵárezli baylanıslardıń túrleri anıqlanadı: norma uzus hám sóylew xızmeti menen determinaciyalıq yaǵnıy birtárepleme ǵárezli baylanıs qan; uzus penen sóylewxızmeti ortasında interpedenciya lıq, yaǵnıy eki tárepleme ǵárezli baylanıs boladı; al sxema norma, uzus hám sóylewxızmeti menen determinaciyalıq, yaǵnıy birtárepleme baylanıs qan. Bunı etómendegı sxema túrinde kórsetiw múkin:

Norma

→ Sxema

Uzus $\longleftrightarrow$ Sóylewx1zmeti

Ferdinand de Sossyur til, sóylew hám sóylew xızmetin úshke ajıratıp qaraǵanbolsa, Luy Elmslev joqarıdaǵıday tórtke ajıratıp qaraydı. Luy Elmslev birinshiaspekt esaplanatuǵın sxemaǵa tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Norma, uzus hám sóylewxızmeti bir-biri menen tıǵız baylanısqa bir obekt esaplanadı. Uzusqa salıstırǵandanorma abstrakciya esaplanadı, al sóylew xızmeti-konkret bolıp tabıladı. Uzus LuyElmslevtiń realizaciya teoriyasınıń haqıyqıy obykti bolıp esaplanadı: norma buljasalmaqurılma,al,sóylewxızmeti-ótkinshifakt.

Sonlıqtan da, Luy Elmslev óziniń izertlew jumıslarında «Til - bul sxema» depkóp mártebeqaytalaydı.

Bul mekteptiń tiykarın salıwshı L.Elmslevtiń pikirinshe, dástúriy lingvistikatildiń tábiyatın izertlemeydi, al tildiń psixologiyalıq, sociallıq, fiziologiyalıq hám tariyxıy kórinislerin úyrenedi. Haqıyqıy ilimiy til bilimi immanent bolıwı kerek,yaǵnıyulıwmaadamzattilinetánbolǵantildińishkihám turaqlıelementleriarasındaǵı qatnaslardıizertlewi tiyisdep esaplaydı.

Logikalıq pozitivizm – tildi til birlikleriniń materiallıq tábiyatınanabstrakciyalanǵanqatnaslarsistemasısıpátındaúsinedi.Glossematikantildińulıwmalıq deduktiv teoriyası (ulıwmalıqtan jekkelikke, (sóz shaqaplarınanelementlerge)depesaplaydı,ulıwmaadamzattiline,sonıńish indekeleshektetillerpaydabolatuǵınbolsa,olarǵadaqollanıwǵaboladıdepkórsetedi.Bu ndayimmanent til algebrasın qalıplestiriwde anıq pánlerdi izertlew metodların qollanadı.L.Elmslev svetafor lampaları, Grinvich yamasa Kreml bashnyalarında saatlardıń belgili waqıt aralıǵında ses arqalı waqıttı ańlatıwı, tyurmaǵıtutqınlardıńseslikazbukasınsignalizaciyasıpátında,onıńqurılı sınanalizlewtiyyakarında tilge xarakterlibolǵanbesbelginikórsetedi.Tilbirinshiden,máni hámsáwleleniwdenibarat,ekinshidenteksthámsistemadanibarat,úshinshiden,mánihá m sáwleleniw ortasındaǵıbaylanıslardanibarat,tórtinshiden, tekst hám sistemaarasındaǵıqatnaslardanibarat,besinshiden,tilliktańbalardıeledemaydaelementlergeajıratıpúyreniw mümkinshiliginberedi.Solayetip,tilulıwmasemiotika sistemasınıń bir bólimi sıpátında túsiniledi.Glossematiklerdińsemiotikalıqkózqaraslarılingvistlerdińkózq araslarınıńkeńeyiwinetásirjasadı.BulbaǵdardaL.Elmslevengizgen«figura»túsiniǵay rıqshaorındıyeleydi.F.deSossyur«tańba-seshám túsini k birliginenibarat,barqullanenidurańlatadı»- depesaplaǵanedi.Aı,L.Elmslevtildińsáwleleniwplanında tańbamenenańlatılmaıtuǵın maydabirlıklarjasaydı.Figuralardıńkombinaciyasıtańbaǵajana mániberedi.Máselen,« qız»degentańbanińmánisin«adamzat»+«jas»+«hayaljinısı»figuralarınaajıratıw müm

kin. Sońgi figuraniń ózgeriwijasdegenjańa

tańbanı bildiredi.

Tildefiguralardıń sanı sheklengen: fonemalardıń sanı 70-80 nenaspaydı. Glossematikamektebi wákillerisáwlelendiriwplanında «fonema» terminiń

ornına «kenema» terminin qollanadı. Al, sáwleleniw planında figuralardı «plerema» dep ataydı, keyin ala «sema» dep atadı, olardıń sanı da júdá kóp emesekenligin kórsetedi. «Til solay shólkemlesken – dep jazadı L.Elmslev, - figuralardı jańadan-jańa kombinacijalarda orın almastırıp qollanıw arqalı tańbalar legionın qurıwǵa boladı».

Solay etip, tańbalar hám figuralar tuwralı glossematika táliymatı F.de Sossyurdıń tildiń tańbalıq xarakteri tuwralı koncepciyasına salıstırǵanda bir adım alǵa ilgerilew bolıp tabıladı. L.Elmslevtiń pikiri boyınsha til elementlerden emes, al qatnaslardan turadı. L.Elmslev bul qatnaslardı ańlatıw ushın «funkciya» terminin qollanadı. Funkciya til elementleri arasındaǵı ǵárezli baylanıstı shólkemlestiredi. Til elementleri arasındaǵı qatnaslar logika-matematikalıq máni deǵı funkciyası patında úsiniledi. Tildiń qurılısı elementlerdiń ǵárezli baylanıslar tarmaǵın teńlestiriledi.

Glossematikalıq teoriyanı konkret tillerdiń materialların izertlewde qollanıw qıyın, biraq tildegi qálegen birlikler arasındaǵı qatnaslardı hám barlıq baylanıslar dı teoriyalıq jaqtan anıqlawǵa umtılıwı jaǵınannátiy jeliboldı. Tildiháddentis formallastırıp matematikalıq lingvistikalıq qalıplesiwine tiykar boldı. Analizlewde ulıwmalıq tanjekkelikke qaray barıladı. Yaǵnıy tekstsáwlelendiriw planında figuralar kenema, yaǵnıy fonemaǵa shekem, sáwleleniw planında figuralar pleremaǵa shekem, yaǵnıy eń mayda elementlerge qaray izertlenedi. Tildiń hárqıylı basqıshları (fonologiyalıq, leksika-semantikalıq, grammatikalıq yarus) arasındaǵı shegaralaralıptaslanadı.

Glossematikler kommutaciya metodın qollandı. Bul metod boyınsha sáwleleniw hám msáwlelendiriw planında figuralardıń ózara orın almastırıp qollanıw tiykarında birlikler hám olardıń invariantları anıqlanadı. Bul metod Pragalingvistika mektebi wákilleriniń fonemalardı oppoziciyalıq analizlew metodına uqsas.

Qullası, til algebrası esaplanatuǵın bul izertlew usılı ulıwma adamzat tilinformal-logikalıq bayanlaw ushın, hár qıylı semiotikalıq sistemanı úyreniw hám keyin ala qalıplesken matematikalıq lingvistika tarawındaǵı qánigelerushın qızıǵıw shılıq tuwdıradı. Bul teoriyaǵa sın kóz qaraslardıń bolıwı menen birge, bul mektep wákillerilingvistikalıq izertlewde qatnısh metodlardı qollanıw hám rawajlandırıwda ayırılıq shaoriniyeleytuǵınlıǵın tánalıw kerek.

XX ásir diń 60-jıllarında L.Elmslevtiń abstrakt-logikalıq sıpattaǵı strukturalizmaǵı mında dóretilgen miynetleri olardıń koncepciyaların asın kóz qaraslardıń bolıwı menen birge, til sociologiyası, sóylew psixologiyası hám injen erliktil bilimne qızıǵıw shılıqtı jańa de kúsheytkenligin aytıp ótiw orınlı.

Amerikatilbilimi

XIX ásirniń 70-jılları Amerika materiginde til bilimi qalıplese basladı. Onıń paydabolıwında **Uilyam Duayt Uitnidiń** (1827-1894) belgili ornı bar. Onıń sanskrit jazba estelikleri boyınsha izertlewı dúnyajúzilik til biliminiń aldınǵı ornında tura tuǵın nemis tilshilimpazları tárepinde óz waqtında tanalınǵan.

1875-jılı járiyalanǵan «Tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwı» miynetinde onıń til bilimindegi kóz qaraları sáwleleniwın tapqan. Ol til biliminde Ferdinand de Sossyurdiń táliymatların bassılıqqa aladı. U. Uitnidiń bul miynetinde bildirgen pikirleri dúnya tilshileriniń dıqqatın ózine tartıp 1875-jılı francuz tiline, 1876-jılı italyan tiline, 1876-jılı nemis tiline awdarma jasadı. Bul kitaptı nemis tiline

jas grammatistler aǵımınıń kórneklı wákilleriniń biri Avgust Leskin awdarmajasadı.

U. Uitnidiń til bilimindegi kóz qaralarına naturalizm hám jas grammatistlerdiń koncepciyalarını menen belgili dárejede baylanıs xarakterli. Ol tilge jámi yetlik qubılıs sıpatında qaraydı. Uitni tilge oy-pikirdi ańlatatuǵın tańbalardıń jıynaǵı depanıqlama beredi. Sonıń menen birge tildiń sociallıq ham individuallıq aspektlerini kórsetedi. Adamzat tilindegi tańbalar eki túrli (tosınnan hám shártli) ózgeshelikke iye.

Birinshi tosınlılıq ózgesheliginde sóz benen máni ortasında baylanıs bolmaydı, ekinshisi tańbalardı qollanıwdas óylewshi individpenensol tilde sóylewshi kolektiv ortasında baylanıs bolmaydı.

Tildi onıń bólimleri hám elementleriniń kompleksi sıpatında kórsetip tildiń sistemalıq xarakterin úsiniwge jaqın keldi.

F. de Sossyurdiń járiyalanbaǵan qol jazbalarınıń arasınantómen de gidey jazıwları oqıymız: «Uitni «Til bul adamzatlıq qurılma»- dep jazdı. Bul jaǵday lingvistikanıń baǵdarın túp tiykarınan ózgeretti.. Uitni ele de jaqsıraq seziniw ushın, til bul qurılma bolıptabiladı dep qaytalawdı heshqashan umıtpadı».

Amerika til biliminiń rawajlanıwında F. Boas, E. Sepir hám L. Blumfild h.t. bilim pazlardıń ornı salmaqılı.

Franc Boas (1858-

1942) Germaniya datuwıldı hám universitet tipkerdi, qanıgeligi boyınsha fiziolog. 1883-1884-jılları Arktikaǵa shólkemlestirilgen ekspediciyalardıń quramında qatnasıwı onıń Arqa Amerikadaǵı indeciler menen eskimoslardıń tilin izertlewge qızıǵıwshılıǵınoyatadı. Bul xalıqlardıń turmısın menen tereń tanıswı, bir waqıtları Boduen de Kurtene bildirgen «artta qalǵan xalıqlar bolǵanı menen, artta qalǵan tiller bolmaydı,- degen pikiriniń ornın haytılganın tastıyıqladı. Boas rasizmge qarsı gúresedi, sonlıqtan da onıń miynetleri fashistlik Germaniyada órtep jiberilgen kitaplardıń arasınan

orinaladı.

F.Boastınulıwmalingvistikalıqkózqarasları1911-1922-jıllarıjazılğan
«Amerika indeecleriniń tili boyınsha qollanba» miynetinde bayanlangan.
AmerikaindeeclerinińtilinúyreniwtiykarındaF.Boashind-evropatillerimaterialların

izertlewushın qollanılıp kiyatırǵan ilimiy analizlew metodında ece tillerini izertlewushın qollanıwǵa bolmaydı, -degen sheshimge keledi. Onıń tiykarǵı sebebi, bul tiller de hind-evropa tillerinesalıstırǵanda basqalınǵıstıq kategoriyalardıń ushırasıwıǵana emes, al bul tiller getiyislibirde-bir jazba esteliktin joqlıǵı, sonday-aq, bul tillerdiń genetikalıq tuwısqanlıǵı da anıq emesligi bolıptabıladı. Sonlıqtanda F.Boas bul tillerdi izertlewde indukdiyametodın qollanıw sol tildin logikasın tiykarında tillerdiń ishki qurılısın úyreniwdiń áhmiyetin bildiredi.

Onıń pikirinshe, indeeclerdiń tilleri tariyxıy hám salıstırmalı interpretacijajasawǵa kelmeydi, onı bul tillerdiń formalıqsapası hám sırtqı kórinisinen tiykarlanatıwın obyektiv metodlar menen izertlew zárúr. F.Boas tın dástúrin Sepir hám Blum filddawametti.

Eduard Sepir (1884-1939). Ol Boas tın shákirti, uzaq jıllar Kanadada jumısislegen. AQSH qa qayıtıp kelgenen keyin dáslep Chikago, soń Yel universitetinde professorlawazımında jumısisleydi. Sol jerde 1921-

jılı onıń tiykarǵı miynetini

«Til» degen kitabı jarıyalandı. Ol tillerdiń tipologiyalıq klassifikacijası, socialıq faktorlar menen tillik qubılıslardıń qarım-qatnası, til menen mádeniyat ortasındaǵı baylanıslar máselelerin

izertlew menen shuǵıllandı. Eduard Sepir lingvistikalıq diapazonı keń ilimpazlardan esaplanadı. Onıń qáleminen indeecler tilleri, ulıwma tilbilimi hám mádeniyattanıw boyınsha kóplegen miynetler dóredi. Sepir til hám oylawdıń qarım-qatnası mashqalasın izertlewge úlken dıqqat awdardı. Ol til menen oylawdıń barmabir-birinesáykeskelebermeytuǵın kórsetedi. Onıń «Til» miynetinde tillerdiń tipologiyalıq klassifikacijası ayrıqsha orındı iyeleydi. Sepir tillerdiń tipologiyalıq klassifikacijasınıń úsh aspektin usınadı. Birinshiden, máni tilimenen baylanıslı tildin tiykarǵı tipin kórsetedi, máni tipleri ayırım sózler hám túbir menen ańlatılatuǵın-túbir tip, sóz jasawshı affiksler menen ańlatılatuǵın-derivacijalıq tip, affiksler hám ishki fleksiya menen ańlatılatuǵın-aralas relevantlıq tip, bir neshe sózler menen ańlatılatuǵın-relevantlıq tiplerge ajıraladı. Birinshi hám tórtinshi tipler dúnyadaǵı barlıq tillerde de ushırasadı, ekinshi hám úшінshi tipler barlıq tillerde ushıraspaydı.

Tillerdi tipologiyalıq klassifikacijajasawdıń ekinshiaspekti-qatnaslardı sawlelendiriw texnikası bolıptabıladı. Usı kóz qarastan barlıq tiller túbir tiller, agglyutinativ tiller, fuziyalı tiller simvollarıwshı tillerge bólinedi. Simvollarıwshı tip ketúbir diń qurılısındaǵı ózgeristiykarında grammatikalıq máni bildiriletuǵın tiller kiredi, -dep esaplaydı.

Tillerdi tipologiyalıq klassifikacijajasawdıń úшінshiaspekti-sintezleniw dárejesine qarap (sózdiń qospalılıǵı) bólinedi. Bul kóz qarastan tiller

analitikalıq, sintetikalıq hám polisintikalıq tiplerge ajraladı. Onı etnolingvistikalıq kóz-qarasları «Lingvistikanıń ilimdegi ornı» (1929), «Til» (1933) maqalalarında

sáwlelengen. Ol tildi sol tilde sóylewshi xalıqtıń mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı izertlewdiń zárúrligin bildiredi. Ásirese tildiń sózlik quramı sol tilde sóylewshihalıqtıń mádeniyatın ózindetoliq sáwlelen-diredi,-dep atap kórsetedi.

E.Sepirdiń lingvistikalıq ideyaları til biliminiń ayırıq shabirtarawı etnolingvistikaniń qásipleriwine tásir etti. Etnolingvistika - xalıq yamasa millettiń tilin onıń mádeniyatı, úrp-ádetleri, dástúrleri menen tıǵız baylanıslı izertleytuǵın til biliminiń tarawı. Sepir til hám mádeniyatıń baylanısı máselelerin oylaw menen tıǵız baylanısta izertlew zárúrliginaytıadı. Tillerdiń hárqıylı grammatikalıq qurılıs qaiyebolıwı hárqıylı oylawǵa alıpkeledi. Hárqıylı oylawsoltildesóylewshixalıqtıń mádeniy-tariyxıy jaǵdaylarınabaylanıslı boladı.

Bul pikir B.Uorf miynetlerinde dawam ettirilip til biliminde Sepir-Uorf gipotezası degen at penen belgili. Bul gipoteza idealistik tiykargá iye bolıp, oylaw hám sananı birinshiorıńǵa, obektiv realıqtı, turmıstıekinshiorıńǵa qoyadı. Sepirdiń «Til» miynetinde onıń ekileniwshiligide kóz getaslanadı. «Mádeniyat hám tildiń ishki baylanısı joq. Pútkilley basqa-basqatıpkerekiretuǵın tiller bir mádeniyatqa xızmet etedi. Al tuwısqan tiller, yamasa bir til hár qıylı mádeniyat penen baylanıslı rawajlanadı» dep jazadı..

Bendjamen Li Uorf (1897-1941) qánigeligi boyınsha tilshi emes edi. Ol 1918-jılı Massachusettexnologiyalıq institutı tamamladı. ómiriniń aqırınashekem Amerikada aǵı qamsızlandırıw kompaniyalarınıń birinde órt qáwipsizligi boyınshainjenerlawazımında jumısisledi. 1926-jıldan baslap jumıstan bos waqıtları actekler hám mayyalar diń mádeniyatı, jazıwı hám arxeologiyası menen qızıqsınıp, onı izertley baslaydı. Ol indeeclerdiń tilleri, ásirese xopi tilin tereń úyrenedi. 1931-jılı E.Sepir Yel universitetiniń antropologiyaboyınshaprofessorı bolıp saylanǵannan keyin B.Uorf onnan indeeclerdiń tili boyınsha kurstı tıńlaydı. 1937-1938-jılları onıń ózi de usı universitette antropologiya boyınsha lekciyalar oqıdı. Ol 1941-jılı 44 jasında qaytısboldı.

1925-1941-

jılları ol mayyalar diń arxeologiyası hám jazıwına, Meksikadaǵı indeeclerdiń tariyxına baylanıslı jazılǵan kóplegen miynetlerin jarıyaladı.

Onıń ilimiy miyrasları 1950-jılı «Metalingvistika boyınsha tórt maqala», 1952-jılı «Metalingvistika boyınsha miynetler jıynaǵı», 1956-jılı «Til, oylaw hám real turmıs» degen atamada úsh kitaptúrinde jarıyalandı.

Til bilimindegi Sepir-Uorf gipotezasınıń tiykargımanisi-tillerdiń hárqıylı grammatikalıq qurılıs qaiyebolıwı oylawdiń formaları hám minez-qulıq normalarınıń hár qıylı bolıwına tásir etedi, - dep esaplaydı. Oylaw normalarınıń hárqıylı bolıwı adamlardıń minez-qulıq normalarınıń hár qıylılıǵına alıp keletuǵın kórsetip B.Uorf bılay jazadı: «Eger de Nyuton inglis tilinde

sóylemey, al
xopitilindesóylegenindeedi,jerdińtartılıw kúshituwralıNyutonńızamıbasqashabolar

edi». «Bir tilden basqa tilge ótiw», - dep jazadı ol, -bir geometriyalıq qatnaslarsistemasinan basqasına ótiwinesáykeskeledi».

Sepirjañatipologiyalıqklassifikaciyanıusındı.Tillerditipologiyalıqjaqtanflektiv, agglyutinativ, túbir hám polisintetikalıq tillerge ajıratatuǵın klassifikaciyanıbiykarlap,oltillerdihárqıylıtiptegitúsıniklerdiberealıwı,qatnaslardısáwlelendiriw texnikası, grammatikalıq sintezleniw dárejesine qarap klassifikacijajasawdı usınadı.

Leonard Blumfeld (1887-1969) Boastıń kóz qaraların basqa baǵdarda dawamettirdi. Ol dáslepki waqıtları jas grammatistler ideyalarınıń tásirinde bolǵan bolsada, XX ásirdeń 20-jılları óziniń lingvistikalıq kóz-qarasları bildiredi. Onıń 1926-jılıjáriyalanǵan «Til haqqındaǵı ilim ushın bir neshe postulatlar», - degen maqalasındaña lingvistikalıq teoriya hám onıń izertlew metodikasın bayanlaydı. L.

Blumfeldózinińideyalarındálhámanıqbayanlawushınpostulatlardıńmatematikalıqforması yaǵnıy gipoteza hám aksiomalardı qollanadı. Ol teoriyalıq til biliminińtiykarǵıwazıypasıspatındapostulatlardıqalıplestiriwproblemasınkórsetedi. L.Blumfeldtiń 1933-jılı járiyalanǵan «Til» miyneti amerika tilshileri ushın tiykarǵısabaqlıqesaplanadı.FerdinanddeSossyurdiń«Ulıwmalingvistikakursı»Evropatil bilimi tariyxında qanday orın iyeleytuǵın bolsa, XX ásirdegi Amerika til bilimiushınbulmiynettińáhmiyeti sonday.

L.Blumfeldtárepinenbayanetilgenlingvistikalıqizertlewdińmetodları,principleri hámwazıypalarıtuwralıpkirleriamerikatil bilimindedeskriptivlingvistikanıńpayda bolıwına alıp keldi.

Bulmektepwákillerinińkózqarasınsha,lingvistikanıńobektitekst,onıńbólekleri-segment, fonhám morflarbolıpesaplanadı.Sóz-fonemahámmorfemalardıńizbe-izligisıpatındaúsiniledi,al, konstrukciya-sózhámmorfemalardanıbarat.

Yelmektebiwákilleritilbiliminińtiykarǵıwazıypasıtekbayanlawmetodikasınıslepshıǵıwhámjetilistiriw,- depesaplaydı.Sonlıqtanda ilimiyádebiyatlarda Yelmektebindeskriptivlingvistikadepa tawjaǵdaylarıushırasadı.

Bul mektep ulıwma kategoriyalar hám sxemalardı izertlewdi aldına maqset etipqoyǵan Kopengagen strukturalizminen usı tárepleri menen ayrıqshalanadı. Keyinala bul metod Kennetli Payk miynetleri tiykarında jáne de rawajlandırıldı. Tillerdioqtıwdıń bul ilimpazlar tiykarın salǵan metodikası ingliz tiline, sonıń ala basqa dahind-evropa, túrkiy hám semit tillerine qollanıldı. Yaǵnıy deskriptiv lingvistikametodınuniversallastırıwtendenciyasıbayqaldı.Deskriptivlingvistikaǵametodologiyalıqteoriyasıpatındaqarawǵa,sonıńtiykarındaKopengagenstruktur alizminiń tiykarın salıwshı Luy Elmslevtiń táliymatı menen jaqınlasıwǵaumtılıwseziledi.

Deskriptivmetodtilstrukturasınıńtúsini kpenen baylanıslı bolmaǵanelementlerine, yaǵnıy tildiń fonetikalıq sistemasına baylanıslı tabıslı túrde qollanıladı. Al bul sheńberden shıǵıp morfologiyahámsintaksismáselelerin izertlewge bul metodtı qollanıw, olar ushın birdey bolǵan sxemalardı anıqlawda, sonday-aq, barlıqtillerge orta qbolǵan universalkategoriylardı anıqlawda deskriptivmetodtıń kemshilikleri júzege keledi. Sebebi bul metodtı tek sırtqı forma-strukturahám onıń elementlerin anıqlawda tabıslı qollanıw múmkin. Altildiń mánilik tárepi, hátte fonemalardıń máni ańlatıwshılıq xızmetin anıqlawda bul metodtıń kemshilikleri kózgetaslandı. Tildi izertlewde tildiń ayırma elementleriniń, grammatikalıq kategoriylar menensózdiń semantikasınıń logikalıq kategoriylar menen baylanıslı ekenligin itibardanshette qaldırıwǵa bolmaydı.

L. Blumfild tiykarın salǵan Amerikadeskriptivlingvistikasınıń filosofiyalıqtıykarıp ozitivizm bolıptabıladı. Ilimiy dóretilwshilik xızmetiniń dáslepki basqıshlarında jas grammatistlerdiń idealistik koncepciyaları menen polemikalıq qatnastab olǵan bolsa, keyinala R. Karnaptıń logikalıq pozitivizm menen jaqınlıǵın bildiredi. Házirgi dáwir pozitivizmi til biliminiń tiykarǵı wazıypası til faktlerin dizimge alıw hám onı bayanlaw - dep qaraydı. Amerika tilshileri bul pikirdi basshılıqqa alıptil faktlerin anıq bayanlawǵa umtıladı, biraq olardıń túsindiriwge eháreket etpeydi.

Til faktlerin izertlewge bunday ústirtin qatnas jasaw lingvisti qanıń mánilik tárepin jarlılandıradı. F.F. Fortunatov XIX ásirde aqtil biliminiń tiykarǵı wazıypası

- til faktlerin túsindiriw (bayanlaw emes), til arqalı sáwlelenetuǵın túsini klerdiń baylanısın anıqlaw ekenligin kórsetkenedi.

L. Blumfildtiń lingvistikalıq analiz jasawınıń psixologiyalıq tiykarı XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basında amerika psixologiya iliminde qalıplesken bixeviorizmaǵımı bolıptabıladı. Bixeviorizm biziń pikirlewimiz, adamnıń minez-qulqı psixikalıq processlerge, sırtqı reakciyasın tiykarlanıwı tiyis, - dep esaplaydı. Blumfild bul táliymatqa tiykarlanıp barlıq lingvistikalıq analiz adam háráketleri hám onıń reakciyasın baqlaw menen shekleniwi tiyis, - dep esaplaydı. Solay etip, ol tilge adamnıń minez-qulqınıń ayrıqshabir forması sıpatında qaraydı.

L. Blumfildtiń teoriyalıq kóz qarasarı onıń shákirtleri tárepi nen hárqıylı baǵdarlarda rawajlandırılmaqta. Amerika strukturalizmi óziniń ishinde bir neshe baǵdarlarǵa bólinedi:

Birinshi baǵdar: Amerika strukturalizmindegi L. Blumfild tiykarın salǵan Yelmektebi. Olardıń tiykarǵı wákilleri hám miynetleri tómendegiler: Djordj Leonard Treydjerdiń «Lingvistikalıq analizocherki» (1942), «Ingliz tiliniń qurılısı ocherki» (1951), Zelling Xarristiń (1909-1992) «Strukturallıq lingvistikametodı»

(1951), «Sóylewdińanalizi» (1961), «Strukturallingvistika» (1961), Bernard Bloktıń (1907-1965) «İnglizfeyilinde gıfleksiya» (1947) miynetleri h.t.b.

Charlz Xokkette Yel mektebi wákili. Ol 1916-jılı tuwılǵan. 1946-jıldan Yelhám Kornel universitetleriniń lingvistika professorı. 1964-jılı amerika lingvistikajámıyetiniń prezidentibolıpsaylanadı.

Ch.Xokket - amerika indeecleriniń tili boyınsha jetik qánige. Onıń tiykarǵımıynetleri: «Potavatomi: I. Fonologiya, morfonologiyahám morfologiyaǵasholıw:

II. Sózjasalıw, betlik affikslerihám atlıqlar; III. Tiykarǵı feyiller, janapaylar» (1948), «Blumfildtiń algonkinli izertlewine kirisiw» (1948), «Algonkin tillerinińleksikası» (1957).

Amerika indeecleriniń tillerinentoplaǵan materialların Ch.Xokket lingvistikaniń ulıwma problemaların izertlewge arnaǵan miynetlerinde keń túrde paydalanǵan.

Onıń ulıwmatil bilim máselelerine baǵıshlangantómen degimiynetlerinkórsetiw múmkin: «Grammatikalıq bayanlawdıń eki modeli» (1954), «Fonologiyaboyınsha qollanba» (1955), «Ulıwma til bilimi kursı» (1958), «Til birlikleri hám olardıń qatnası» (1961), «Tillik universalıya probleması máselesine» (1963), «Til, matematikahám lingvistika» (1966).

Bulaǵım wákılleritildianalizlewdiń Blumfild usınǵan formal (immanent) usılın rawajlandırıp lingvistikalıq analizlew texnikasın jetilistirdi. Bul topardaǵı tilshiler lingvistiqaalıq izertlewde máni faktorın ekinshi orınǵa qoyıp til formalarınadıqqattı awdaradı.

Ekinshi baǵdar: Enn-Anbor toparı bolıp, ol Michigan universitetinde qalıplesti. Onıń tiykarǵı wákılleri hám miynetleri tómendegiler: Kennet Li Payktıń (1912-2000) «Adamminez-

qulqınıń birlesken strukturası teorıyasınatıldıń qatnası» (1960), «Fonologiya, morfologiya hám sintaksiske interpretaciya (1958), Yudjin Albert Naydtıń (1914) «Morfologiya» (1951), Charlz Frizdiń (1887-1967) «İngliztiliniń strukturası» (1952) miynetleri. Bul mektep wákılleri ózleriniń kóz qarasıǵınan E. Sepirdiń táliymatınajaqın, etnolingvistikalıq baǵdardaǵı izertlewlerim enen ajıralıp turadı. Lingvistikalıq analizge lingvistikalıq emes psixologiyalıq, sociallıq-etnikalıq faktorlardı keńnen qollanadı. Bul mektepke tán bolǵan jáne birbelgi-olardialektologiyalıq ekspediciyalar shólkemlestiriwge úlken diqqata awdaradı.

Amerikadaǵı jergilikli xalıqlar arasında missionerlik háreketleri menende keńnen belgili. Amerika indeecleri tillerine bibliyanı awdarma jasaw menenshuǵıllanǵan Yudjin Albert Naydtıń miynetlerinde awdarma teorıyası problemaların tereń izertlenildi. Bul mektep wákılleri til bilimine tagmemika túsiniǵin alıp keldi. Tagmemika termini eń kishi tillik birlikler fon hám morflardı ańlatadı.

Sintagmematagmemalardıń dizbeklesip keliwin bildiredi.

Amerika mektebi wákilleri ulıwma til biliminiń metodologiyalıq problemalarınen enqızıqsınbaydı. Olartıldıń bayanlaw texnikasını qalıplestiriw, bayanlaw usıllarınıń metodikasını máselelerinetti ykarǵıdıqqattıawdaradı. Lingvistikalıq analizlewdiń deskriptiv metodı Z.Xarristıń «Strukturallıngvistikametodı» miynetinde bayanlanǵan.

Olartıldı izertlewde tómen degi jaǵdaylarǵadıqqatawdaradı:

- Sóylew procesinentalınǵan ayırım tekstlerdibasqatekstlergesalıstırmalı baǵdarda úyreniw, bundatıldıń tariyxı, xalıqtıń psixologiyasınıdıqqatawdarılmaydı;

- deskriptiv lingvistikaniń tiykarǵı máqseti, - dep jazadı Z.Xarris, - sóylew procesinde gionıń ayırım bólimleriyamasabelgileriniń bir-birinesalıstırǵanda ornalasıw, aytıluw qatnasların úyreniw bolıptabıladı;

- lingvistıń wazıypası onnanı barat, fonologiyalıq elementlerdiń differenciyanı anıqlaw, olararasındaǵı qatnastı izertlew soń morfologiyasını úyreniw. Fonologiyamene morfologiya arasında adewir ayırma shılıqlar bar, máselen, sanı jaǵınan, qálegentildem morfologiyalıq elementler, fonologiyalıq elementlerge salıstırǵanda kóp, biraq bul eki parallel sxema ózleriniń tipi hám operaciylarınıń izbe-izligi jaǵınan sáykes keledi. Sonlıqtan da dástúriy usıl birqansha ápiwayı bolıwına qaramastan pricibindekeri izbe-izlikte, yaǵnı morfemadan fonemaǵa qarayı izertlew mümkin;

Bul wazıypalardı orınlaw tekstti segmentaciylarǵa (bólimlerge) bóliw hám segmentaciyanatıyjesinde anıqlanǵan birliklerdi distribuciyaalıq analizlew tiykarın da ámelge asırıladı. Elementar birlikler klassın anıqlaw ushın substituciya (orın almasıruw) texnikası qollanıladı, onda segmentler sóylew barısında alınǵan basqatekstlerge qoyıp kóriledihám informantushınonıń sáykesligitekseriledi.

Lingvistá meliyattatekbirtildesóylewshi informantpenenislesedi. Informator dan jazıp alınǵan forma, yamasa eki forma mánisi boyınsha sáykes kelme? Yamasa sáykes kelmey me? Máselen, qálegen A hám V eki morfemasınalayıq. Olardıń ańlatatuǵın mánileri basqa basqa. Sonlıqtan da olar distribuciyası boyınsha ózgeshelikkeiye. Eki sóylew ortalıǵı bar. Olardıń birinde birewiq ollanılsa, ekinshisi qollanılmaydı. Amorfemasında ushı rasatuǵın, biraq V morfemasında joq fonema yamasa seslik elementler óziniń distribuciyası boyınsha V morfemasındaǵı fonema hám seslik elementlerden ajıraladı. Usıǵan tiykarlanıp Z.Xarris tómen degi de jıwmaq shıǵaradı: keleshek te distributiv metod texnikasını jetilistirgen jaǵdayda hár bir elementtiń distribuciyasını anıqlanadı.

Tekstti fonologiyalıq qarusta-fonlarǵa, morfologiyalıq qarusta-morflarǵa yaǵnıy elementar birliklerge segmentaciya jasaǵannan keyin olardı identifikaciya jasa w zárúr. Yaǵnıy olar birelementar birliktiń allofonı mayal lomorfima, yamasabasqabasqaelementar birlikler me? Usıǵan baylanıslı distribuciyanıń ush

tipinkórsetedi: qosımshadistribuciya, kontrastdistribuciya, erkındistribuciya. Tekstlik birlikleregerolarbirdeypoziciyalarda heshqashanqollanılmasaqosımsha distribuciya da turadı (Mısalı, den hám test sózlerinde dawıslı sesler ashıq hám tuwıqlıq dárejesi boyınsha ózgeshelenedi); kontrast distribuciya da sesler mániózgeriwine tásir jasap birdey poziciyalarda qollanıladı (máselen, dam hám dom sózlerinde gıahámofonemaları); erkındistribuciya da qálegen halattamániózgerisi netásir jasamay biri- birinińornına qollanıladı: (máselen, orıstılindegı jarılıwshı hám frıkativ gsesi «gorod, gora» sózlerinde qollanılıwı h.t.b.)

Deskriptiv lingvistikadaǵı morfematúsiniǵı

Til biliminde strukturalizm aǵımınıń Kopengagen mektebi, Praga lingvistikalıq dógerigimenen birge amerika deskriptiv lingvistikası belgilerinde úyeleydi.

Amerika til biliminde teoriyalıq mashqalalardı úyreniwge, lingvistikalıq analizlewdiń metodların qalıplestiriwge, ayrıqsha morfologiyalıq izertlewlerge qızıǵıwshılıq joqarı. Deskriptiv lingvistikaniń talaplarına sáykes tildiń morfologiyalıq qurılısın formal bayanlaw princip boyınsha sóylewdeeń kishimániáńlatatuǵınel ementlerdimorfemalıq segmentti ajratıw, hárqıylı lingvistikalıq qorshawda olardıń funkeiyasınıń qılaw, morfemalıq segmentlerdimorfemalartoparınbirlestiriw, morfemalardı grammatikalıq toparlarǵa ajratıw zárúr. Bul maqalada amerikalıq tilshilerdiń morfologiya, morf, morfema tuwralı kóz-qarasları sózileti.

Morfologiyalıq analizlewdiń teoriiyası, metodikası hám texnikası Yudjin Nayd, Zelling Xarris, Charlz Xokket, Bernard Blok miynetlerinde bayanlangan. Yudjin Nayd «Morfologiya sózlerdi izertleydi» - dep jazadı. Leonard Blumfild, B. Blok, Dj. Treyger, Ch. Xokketiń miynetlerinde «morfologiya» terminiarqalı sózdiń qurılısın izertlew túsiniledi. Biraq ta sóz izertlew, analizlewdiń baslanǵısh noqatısı patında túsiniledi, al tildi bayanlaw, úyreniwde morf, morfema termini jum saladı. Sóz lingvistikalıq izertlewdiń birliǵı sıpatında tán alınbaydı.

Lingvistikalıq tańbalar, olardıń shegaraları, olardıń dizbeklesiw hám qollanıw normalarısı yaqlı teoriyalıq mashqalalar bul mektep wákilleri tárepinen tek morfemaǵa baylanıslı jum saladı.

Isjúzinde tek sózdiń qurılısı emes, sóz dizbegi, gáplerdiń qurılısı damorfemalartiykarında analizlenedi, yaǵnı morfema amerika deskriptivizmaǵımındaǵı lingvistikalıq analizlewdiń oraylıq hám tiykarǵı birliǵı saplanadı. Sonlıqtanda morfema olartárepinen keń hám tereń túrde úyrenilgen.

Deskriptiv aǵımınıń tiykarın salıwshı L. Blumfild óziniń «Til» (1933) miynetinde morfemanıń kishitillik forma ekenligin kórsetip, basqatillik formalar hám fonemalardıń basqasha izbe-izligine fonetika-semantikalıq uqsashlıǵı joq ekenligin bildiredi.

Bulanıqlamadan morfemanıń ózgesheligin úyreniw morfemanıń sırtqı formalıq belgilerin anıqlaw menen birge onıń ańlatatuǵın mánisinde úyreniwdiń zárúrligi kórinedi.

«Morfemanıń mánisi sememabılıptabılıdı, - dep jazadı L. Blumfild, -
Lingvistika morfema onıń seslik qurılısıkóz qarasınan bayanlanıwı tiyis, al morfemanıń mánisi, semematil biliminentıs qarı daturadı. Máselen: wolf

«qasqır», fox «túlki», dog «iyt» kibi morfemalardıń mánileri ortasında hesh qanday baylanıs sezilmeydi. Olar zoologlardıń izertleytuǵın mashqalaları bolıptabılıdı.

Lingvistikalıq birliklerdi izertlewde mániniń ornı haqqındaǵı máselede amerikalıshiler ortasında ekitúrlikóz qarastı bayqawǵa boladı.

Z. Xarris, Dj. Treyger, B. Blok, Ch. Fegelin h. t. b. til di formal bayanlawdıń tárepdarları mánini esapqa almay - aq izertlewde lingvistikalıq analiz jasaw metodların qollanadı.

Yu. Nayd «Formadantıs qarı damanı bolmaydı» dep jazadı. Nayd tıń bul pikirinentildi úyreniwde tiykarǵıdıq qattı formaǵa qaratıwımız kerek, al mánifaktorın morfologiyalıq izertlewlerde lingvistikalıq analizlewdiń zárúrligij oqdegen juwmaq kelip shıǵadı. Ch. Fegelin «lingvist sóylewde izertlewde ańlatatuǵın mánisine qaramay - aq fonemahám morfemalarǵa ajıratıwı tiyis», dep esaplaydı. Bul jaǵday tillik izertlewlerdiń hádden tıs formallasıwına alıp keledi. Charlz Friz, Kennetli Payk, G. Glison h. t. b. ilimpazlar mánifaktorın esapqa almay morfemalardı izertlew múmkin emesligin bildiredi.

Morfemanıń formalıq ózgesheligin deskriptiv lingvistika wákilleri hár qıylıtúsindiredi. Bul mekteptiń tiykarın salıwshı Leonard Blumfild «Morfemanı fonetikalıq bayanlaw múmkin, sebebi ol bir hám onnan kóp fonemalardan turadı» - dep jazadı. Solay etip, morfemanı payda etetuǵın seslik material bolıp fonemamızmetedi. Biraq morfemanı payda etiwde fonemanıń barlıq tipleriteńdey qatnaspaydı. Blumfildtiń pikirinshe, morfema - segmentlik fonemalardıń belgili dárejedeǵı izbe - izligi bolıp tabılıdı. Supersegmentli fonemalar morfemanı payda etiwde qatnaspaydı. Intonaciya hám pátqubılısı damorfemanı payda ete almaydı.

Ol morfologiyalıq konstrukciyalardı analizlewde tek onıń quramına kiretuǵın morfemalarǵa sıpatlama beriw menen sheklenbeydi, al morfologiyalıq processlerdi de bayanlaydı.

Deskriptiv lingvistikanıń rawajlanıwında belgili ornı bar Zelling Xarristiń miynetlerinde morfema teoriiyası jáne de rawajlandırıldı. Ol sóylew aktınıń seslik formasın anıqlaw, morfemanıń fonetikalıq quramın izertlewde fonemalardıń birtipi menen sheklenip qalıwǵa bolmaydı. Morfemalıq segment sóylew aktınıń bir bólimi elementtimanı birliklerge ajıratıw nátijesinde payda boladı, ol segmentlik hámsupersegmentlik seslik birliklerden ibarat boladı. Hárqanday

seslik qubılıs sózdi yamasa sóylewdi añlatıwınan gárezsiz morfemalıq segmenttiñquramınakiredidepesaplaydı.

Morfemanı fonemalardıñ izbe-izligi sıpatında túsiniwge de ózgeris kirgizedi.Fonemalardıñ izbe-izligi úzilissiz bolıwı shárt emes, morfemalardıñ ayırım aǵzalarıortasına basqa elementlerde kelip kiriwi múmkin-dep jazadı. Solay etip,

Z.Xarrismorfemaǵatómendegisheanıqlamaberedi:«Turaqlıtúrdebirgeqollanılatuǵın máni qurılısı jaǵınan pútin sıpatında asociaciya etiletuǵın fonemalardıñ qálegenkombinaciyası morfema bolıp tabıladı. Z.Xarris birikpegen, distaktli hám úzilisketúsetuǵınmorfemalartuwralıarnawlımaqaladajazdı.Olbulmáselenijánede «Struktural lingvistika metodları» miynetinde keń túrde bayanlaydı. L.Blumfildkesalıtırǵanda morfema túsiniwine keń máni beriw tek Zelling Xarristiñ bir ózinetiyisli emes. Charlz Xokkette óziniñ ulıwma til bilimi boyınsha izertlewlerindeseegmentlikhámsupersegmentlikmorfemalardıñbolatuǵınkórsetip,s upersegmentlik morfemalardıñqurılısınaintonaciyanıda kirgizedi.

Z.Xarrismorfemanıpaydaetetuǵınqurılısmaterialısıpatında fonemanıñsegmenti hám supersegmentine qosımsha morfema hám sóylew komponentleriniñornalasıw tártibinde atap kórsetedi. Sóylew komponentleriniñornalasıw tártibieger ol máni ayırıwshılıq xızmet atqaratuǵın bolsa morfema statusın aladı. Ayırımtillerde,-depjazadıXarris,sóylewkomponentleriniñornalasıwtártibinbasqamorfemalıq segmentler menen teñdey dárejede sóylewdiñ morfemalıq qurılısınıñbirelementisıpatındaqaraǵanmaqul.

Z.Xarristiñ bul pikiri morfema túsiniğiniñ mánisin keñeytti. Morfemanı bundaytúsiniwmorfemanıtekmorfologiyanıñtiykarǵıbirli giemes,alsintaksistiñdeora ylıq birli gine aylandıradı. Morfemanı analizlewde barlıq morfemalar fonemalararqalıanıqlanadı,tildegibarlıqsóylew,pikirbildiriwsegmentlikhámsupersegmentlik morfemalar tiykarında izertlenedi - degendi bildiredi. Solay etip,Z.Xarrismorfemanıñsegmentitúsiniwinegerdeolmániayırıwshılıqxızmetatqaratu ǵın bolsa, sóylew procesine baylanıslı barlıq qubılıslarǵa-kúshli frazalıqpát, soraw hám tañlanıw intonaciyası, pauzaǵa baylanıslı qollanıwǵa boladı, - depesaplaydı.BulózgezegindeZ.Xarristiñsóylew,pikirbildiriwgebergenanıqlamasın ózgertiwinemájburleydi.Sóylewmorfemalıqsegmentlerdiñizbe-izligisıpatındaemes,alolardıñkombinaciyası,birigiwisıpatındaqaraladı.

ÓziniñwaqtındaL.Blumfild,hárqandaykompleksliformatolıǵımenenmorfemalar danturadıdegenpikirdibildiripedi.

Z.Xarris hám Ch.Xokket bul anıqlamanı sóylew, pikirge baylanıslı qollanıladıhámhárqandaysóylewmorfemasegmentleriyamasamorflardanibaratdepes aplaydı.BultuwralıXokketóziniñ«Morfologiyalıqanalizlew mashqalaları»degen maqalasında «Hár qanday sóylew tolıǵı menen morflardan ibarat,

sóylewdińhárbirseslikelementi anawyamasamınawmorfqatıyisli»-depjazadı.

Eger haqiqatında da sóylew, pikir bildiriwde hámmesi morfemağa baylanıslı bolatuǵın bolsa onda ádette sintaksistiń quramında izertlenetuǵın ayırım máseleler morfologiyanıń qarawına ótedi. Sonlıqtanda G. Glison til haqqında deskriptivt áliymattıń tiykarların bayanlay otırıp, ayırım lingvistlerdiń túsinigin she «morfologiya» termini «grammatika» termininiń sıńarısıpatında jum salǵanını kórsetedi.

Kórip otırǵanımızday, deskriptiv lingvistik wákilleri morfemanı grammatikalıq izertlewlerdiń tiykarǵı hám birden bir strukturalıq birligi esaplaydı. Morfemanı izertlemeyturıptekǵanatıldıń morfologiyalıq qurılısınemes, al sin taksisinde úyreniw múkinemes deptastıyıqlaydı.

Endi deskriptiv lingvistik wákilleri morfologiyalıq analizdi qanday basqıshlarda hám izbe-izlikte ámelge asırǵanına názer awdarayıq. L. Blumfildtiń anıqlaması boyınsha, morfema - morfemanı basqal lingvistikalıq birliklerden (fonema, sóylew) ajratıpturatuǵın, biraq fonemalardıń turaqlı túrde birdey kombinaciyalarda qaytalanıwın támiyinleytuǵın fonetika-semantikalıq uqsaslıq qaiye ulıwmalıq formula bolıptabıladı.

Dj. Grinberg bul anıqlamaǵa qanaatlanbaydı, morfemaǵa ámeliyattareal qollanıwus hınqolaylı, anıq háreket sheńanıqlama beriw zárúrligini kórsetedi. Sonlıqtanda deskriptiv lingvistik wákilleri miynetlerinde tildimorfologiyalıq analiz jasawda qollanılatuǵın, on ıqsatúrde biraq qolaylı formulalar arqalı bayanlawushın bir qatar anıqlamalar hám usıll arıslap shıǵıwǵa úlkendi qata awdarılǵan.

Amerika tilshileriniń kórsetiwine qarǵanda, morfologiyalıq analizdiń wazıypasım aterialdı ulıwmalasqan formulalardıń dizimge alıwdıń qolaylı usıllarına erisiw, kóp qırlı lingvistikalıq materiallardı qanday da bir qaytalanatuǵın birliklerdiń funkciyası sıpatında úyreniw bolıptabıladı. Bul jaǵday awdar majasawshı kompyuterlerushı tildi programmalaştırıwǵa alıpkeledi.

Z. Xarris 1942-jılı morfologiyalıq analizlewdi úsh basqıshta ámelge asırıwdı usınadı. Morfologiyalıq analizlewdiń úsh basqıshı tómendegiden ibarat: Til arqalı hár qanday pikir bildiriw, sóylew máni bildiretuǵın fonemalardıń dizbegineshe ke m ajratıladı. Barlıq elementler morfemanıń alternantları dep ataladı; keyin morfemanıń alternantları morfemalıq birlikke birigedi hám eń sońında alternantları arasındabirdey uqsaslıǵı bar morfemalar klasslarǵa ajratıladı.

Bul jerde fonologiyalıq analizlew menentolıqsáykeslik tikóriwge boladı. Deskriptiv lingvistika wákilleri ózleriniń miynetlerinde fonologiyalıq analizlew principlerin morfologiyalıq analizlewge qollanıwǵa háreket etkenligi bayqaladı.

Analizlewdiń birinshi basqıshında sóylew, pikir bildiriw máni ańlatatuǵın eń mayda elementlerge yamasa ayırım máni lik segmentlerge ajratıladı. Usınnan «segmentlestiriw» termini kelip shıǵadı. Izertlewdiń birinshi basqıshında

sóylewdegi fonetikalı quqsas belgiler úyreniledi. Fonetikalı quqsaslıgı bunday segmentlerdiele detereñirekizertlewge zárúlik barmadegensorawgı signalxızmetinatqaradı. Eg erdesegmentlestiriwde birliklerdiñ fonetikalı quqsaslıgı esapqa alınbağan bolsa ámeliyatta birde-bir morfemanı ajıratıp alıw qıyın bolğan bolar edi. Struktural lingvistikanıñ tili menen aytqanda, formalıq jaqtan jaqınlıq birliklerdi markalaydı.

Segmentlestiriw qalay ámelge asırıladı? Qanday usıllardı tiykarında sóylew ayırım bóleklerge ajratıladı? Bul máselede Blumfild hám usı mekteptiñ ayırım wákilleriniñ kóz qaraları birdey emes. Sóylewdi aǵzalarǵa ajratıw ushın tikkeley-qatnasıw shılar metodın qollanıw kerek pe (L. Blumfild, R. Uelz, Y. Nayd, K. Payk) yamasa salıstırıw metodın qollanıw kerek pe? (Z. Xarris, G. Glison, Dj. Grinberg) degensorawǵa juwaptabıwdap pikirler arasında ayırımashılıq paydaboladı.

Tikkeley-qatnasıw shılar metodı sóylewdi onı payda etip turǵan konstrukciyalarǵa ajratıw arqalı, yaǵnıy lingvistikalıq modellerdi esapqa alǵan halda ámelge asırıladı. Tikkeley-qatnasıw shılar metodı sóylewdiñ hár bir ajratılǵan bólegi eki bólimnen turatuǵınına tiykarlanadı. Mısalı: Poor Óohn ran away; Poor Óohn/ran away; ran/away; a/way.

Deskriptiv lingvistika wákillerinen salıstırıw metodınıñ tárepdarları salıstırıw metodı tiykarında sóylewdi mayda bóleklerge ajratıw qıyınshılıq tuwdırmaydı dep esaplaydı. Bul metod mánilik jaqtan jaqın pikirlerdi, mánilik qatarlardı salıstırıwǵa tiykarlanadı. Sóylewdi salıstırıw metodı tiykarında aǵzalarǵa ajratıwda eki faktor-forma hám mánifaktorına tiykarlanadı.

Dj. Grinberg salıstırıw metodı tiykarında sóylew morfemalarǵa ajratıw principleri n bayanlaydı. Ol máni faktorın esapqa aladı. Z. Xarris salıstırıw metodı tiykarında segmentlestiriw problemasın sheshiwde sóylewdiñ formalıq strukturasın salıstıradı, onıñ semantikalıq qatnasların esapqa almaydı. Z. Xarris sóylewdi ajratıwdıñ eki principin usınadı. Onıñ birinshisi morfemalıq segmentlerdi ayırıwdıñ joqarǵı basqıshı yaǵnıy sóylewde maksimal dárejedegilementar bóleklerge ajratıw hám onıñ sanın anıqlaw; Ekinshisi sóylewdegi morfemalıq segmentlerdiñ ómengi basqıshın belgileydi, yaǵnıy olardıñ sanın minimumǵa shekem qısqartadı.

Morfologiyalıq analizdiñ ekinshibasqıshında sóylewdiñ bólimlerinsistemalastırıw hám olardı morfemayamas morfemalıq birlikler toparlarına ajratıw ámelge asırıladı. Morfemanıñ allamorfların klassifikaciyalawda amerika til biliminde «identifikaciyalaw» termini qollanıladı. Morfemalıq segmentlerdi identifikaciyalaw principleri Xarris tárepinen usınısetildi. Ol fonologiyalıq distribiciya hám qosımshadistribiciya úsiniklerin morfologiyatarawında qollandı. Morfologiyada distribiciya termini arqalı zertlenip turǵan morfema

ushirasatugin kontekstlerjına gıbul morfemajumsalaalmaytuğın basqakontekstlerden özgesheligitúsiniledi.

Distribuciya túsiniği deskriptiv til biliminiń eń tiykargı túsiniyeleriniń biri bolıptıldıń hár qıylı yarusların lingvistikalıq analizlewde qollanıladı. Morfemanıń alter-nantları tuwralı túsiniğ (ayırım jağdaylarda allamorflar dep ataydı) morfemalıqanalizlewdiń bul basqışhı ushın oğada áhmiyetli. Morfemalardı identifikaciyalawdegenimizalla-morflardı belgilibirtoparğajámlestiriwdegenidibiredi.

Morfologiyalıqanalizdińúshinshibasqışhındamorfemalarbelgilibir klasslarğaajır atıpizertlenedi. Deskriptivlingvistikawákıllerimorfemalardıtómendegiklasslarğaajırataadı: formaklasslar(formclasses), «morfemalıq-distributivlikklasslar», (morpheme-distributionclasses) yamasa «ózaraorınalmasıwshı birliklerklassı» (substitution classes).

Lingvistikalıqanalizdińbulbasqışhındabirdeylingvistikalıqqorshawdakeletuğın morfemalar klasslarğa ajratıladı. Máselen: úy hám qala morfemaları birklasstağı sózlerge kiredi, sebebi bul eki sózdi tómendegidey qorshawlarda birinińornına ekinshisin qollanıw múmkin. Mısalı: ..... órtenbekte, ...jalın qushağında, men .....di kóriptúrman, úlken....., kóp....., bizlerde/dajasaymız.

Qorshawda qollanılgan sózlerdiń sáykes keliwi yamasa kelmewi substituciyametodıtiykarındaanıqlanıadı. Yağnısóylewdińqurılısındağıbirmorfemanıbasqasimenenalmaştırıp kóredi. Deskriptivlingvistikamektebiwákılleritildifonetikalıq morfologiyalıq, sintaksislikbasqışhılardaizertlewdebulmetodqaayırıqshaáhmiyetberedi. Sonlıqtanda Z.Xarris «Substituciyametodıdeskriptivlingvistikalıqtiykarğımetodı esaplanadı», -dep jazadı. Substituciya túsiniğın lingvistikalıq analizge L.Blumfild alıp kelgen edi. Ol grammatikalıq formalardıńayırım kategoriyaları sóylewdiń grammatikalıqshólkemlesiwiniń birtipınańlatıwın substituciya dep atağanedi. Blumfildtiń pikirinshe, substitutlingvistikalıq forma bolıp, ayırım jağdaylarda belgili bir topardağı aғzanı almaştırıladı. Ol substitutlarğa almasıqlardıń mánilik túrlerin, ráwısh, sanlıq hám ayırım feyil sózlerdikirgizgenedi.

Z.Xaristiń pikirinshe, substituciya izertlew metodı bolıp tabıladı. Bul metodtıńjárdemindemorfemalardı klasslarğaajıratıw múmkin. Bul morfemanıńqanday dizbekte birdey qorshawdakeliwinanıqlaw Blumfild qollanğantikkeley-qatnasıwshılar metodına belgili dárejede qarama-qarsı qoyıladı. Xarris Blumfild tárepinen usınılgan sóylewdiń ulıwmalıq principleri bolatuğınına gumanlanıwshılıqpenen qaraydı. Ózaraorınalmasıwshı klasslardıqálıplestiriwde Blumfild kórsetkenindeyanalitikalıqbağdardasóylewden morfemağa qarayemes, al morfema dan sóylew, pikir bildiriwge qaray kem-kem sintezlew jolı menen háreketetilseteoriyalıq mashqalalar azayaredi, -dep kórsetedi Xarris.

Z.Xarrissubstituciya metodimenenanawyamasaminaw morfemaniń distribuciyası nıñqlaw ańsatemesekenligin bildiredi. Seslerdiń fonologiyalıq distribuciyasınıñ anıqlaw mümkin. Sebebi tildegi fonemalardıń sanı az. Al morfologiyalıq analizlewde kartınatıp-tiykarınan ózgeredi. Úlken kólemlite tekstlerdi analizlewde morfemalardıń tolıq distribuciyasınıñqlaw qıyınshılıqtuwradı. Bunıń tiykarǵı sebebi morfemalardıń hár qıylı kombinaciyalarda qollanıw mümkinshiligikeńligimenen birge ayırım morfemalar júdá siyekj umsaladı.

Analizlewdiń bul basqıshındaǵı barlıq qıyınshılıqlar morfemalardı distribuciyalıq bayanlaw menensaplastırılmaıdı. Izertlewshimorfemalardıń dizbeklesiw, qorshawdake liwnormaların izertlew barısında morfemalardıń azasındaǵı toparǵana absolyut identifikaciyalıq distribuciyaga iye ekenligin bayqaydı.

Solay etip, birdey distribuciyaga iye morfemalar klasın anıqlaw bir qansha qıyınshılıqtuwradı. Bul qıyınshılıq anawyamasaminaw morfemaniń distribuciyası tolıq anıqlawdıń mümkinemesligi, sonday-aq, tolıq birdey distribuciyaga iye morfemalardıń oǵada ekenliginde kórinedi. Sonlıqtanda morfemalardı klassifikaciya jasawda distribuciyası tolıq sáykes bolmasa da jaqındistribuciyaga iye morfemalardı bir morfemalar klasına birlestiriw, olardı hár qıylı usıllar menen jaqınlastırıwǵa tuwrakeledi.

Deskriptiv lingvistika wákılleri morfemaniń hár qıylı kategoriyaları ortasında principial ayırmashılıq joq ekenligin kórsetip tildegi barlıq morfemalardı ekige-túbir hám kómekshimorfemalarǵa ajıratadı. Z.Xarris teoriyalıq kóz qarastansupersegmentfonemalar (pawza, pát, intonaciya) morfemaxızmetinde jum salatuǵın bildiredi. Túbirmorfemalardı klasslarǵa ajıratıwdadástúriy grammatikaǵa salıstırǵanda ózgeshe hám quramalı usıldı qollanadı. Z.Xarris inglis tilindegi morfemahám morfemalardıń izbe-izliginiń (sonıńshines ózdide korigizedi) 30 tipin anıqlaydı. Bul tiplerdiń ishinde dástúriy morfologiyadaǵı atlıq, feyil, awıspalı hám awıspasız feyiller, kómekshisózler, kelbetlik, ráwısh, almasıqlardı ushıratıw mümkin. Deskriptiv lingvistika wákılleri sózler disózshaqaplarına dástúriy ajıratıp úyreniwdi jetkiliksiz dep esaplaǵan bolsa da, olardıń sózlerimorfemalardı klasslarǵa ajıratıwdasózshaqaplarını tiykarlanǵan kórem iz.

Z.Xarris tiń kórsetiwinshe, morfologiyalıq analizdiń eńsońǵı basqıshında morfemaga asalıstırǵanda sóylew procesinen alınǵan úlken úzindi (sóylewdiń bólegi) izertlenedi. Tildiń óz ara orın almasıwshı birlikler klasına tek morfemalarǵana emes, al morfemalardıń izbe-izligi, sóz hám sózler dizbegi de kiredi. «Biziń wazıypamız, dep jazadı Xarris, - Ahám V morfeması S-

Dmorfemalarinińqorshawında jum salıwınanıqlawǵanaemes, bul jaǵdayda AE yamasa FGH tǵartibinde morfemalar qollanıl tuǵınanıqlaw bolıp tabıladı.

Izolyaciyanıń morfemalardıń klassifikaciya law principleri, morfemalardıń klassifikaciya lawda olardıń óz-ara orınalması wshılıǵınanıqlawshı substituciya metodi sintaksislik basqıshqa alıp shıǵıladı hám morfemalardıń dizbeginanıqlawda qollanıladı. Z. Xarris ózi usınǵan izertlew metodı tiykarında tildiń bir qansha quramalı bolǵan birliklerigápler hám sóylewdiń izbe-izligi monolog hám dialoglardı analizlewge boladı dep esaplaydı. Solay etip, morfologiya lıqanalizlewdiń úshinshi basqıshı morfologiyalıq basqıstıan sintaksislik basqıshqa ótiwdi támiyinleydi. Amerika til biliminde sintaksis tarawı boyınsha izertlewler Noam Xomskiydiń transformaciya lıq generativlik teoriyasında sáwlelengen .

Deskriptiv lingvistikanıń ózine tán kemshilikleriniń biri tildiń grammatikalıq strukturası morfema hám morfemalardıń dizbeginen ibaratekenligin bay anlay otırıp morfema menen sóz dizbegi ortasındaǵı sózdi dıqqattan shette qaldıradı. Deskriptiv lingvistika wákilleri sózdiń real jasaw normaların esapqa almaǵan halda til sistemasın quradı. Sóylewde morfema lıq segmentlerdiń izbe-izligi sıpatında qaraw, morfema nı sóylewde payda etuǵın qurılıs materialı sıpatında úsi niw qatnas quralı bolǵan tildiń haqıy qıy halatın sáwlelendire almaydı. Sóylewshisubekt ushın tilde erkin qollanılatuǵın sózler jasaydı. Sóylew barısında sózler dileksika-grammatikalıq baylanıs qatúsiri w arqalı sóylew paydaboladı. Bunı deskriptiv mektep wákilleri de biledi, biraq til teoriyası ushın júdá áhmiyetli emes dep esaplaydı. Máselen, Ch. Xokket bılay jazadı: Adamlar sózdi úyreniw demektildi úyreniw dep oylaydı. Bul qáte kóz qaras. Grammatikalıq aspektte tildiń eń birinshi qurılıs materialı bolıp morfemalar xızmet etedi, al sózler emes. Morfema nı eń tiykarǵı til birligi sıpatında esaplaytuǵın bul halat sózdiń qunı tómenletpeydi.

Ch. Xokket óziniń «Házirgi lingvistik kursı» miynetinde «sóylewde morfema qurılıs materialı bolıp tabıladı» - dep kórsete kelip, keyin ala idiomatúsini ğinkirgizedi. Idioma termini arqalı ápi wayı hám quramlı formayaǵnı morfemahám morfemalardıń dizbegi túsiniledi. Idiomalardıń qatarına Xokket morfemalardıń dizbegi (qospa sózler hám dórendi sózlerdi de), tolıq frazalar (mısalı, Noulis the time for all good men to come to the aid of the party) hám ayırım dialoglardı ğinkirgizedi.

Solay etip, Xokket lingvistikalıq analizge óziniń kórsetiwi boyınsha gápti dúziwde ğieńsáykeske letuǵın birlikler bolǵan idiomatúsini ğinkirgizdi. Biraq onıń miynetinde bul kategoriyanıń anıqlı miyanıqlaması berilmegen. Tildiń grammatikalıq qurılısın bayanlawda idiomalardıń ornın anıqlanbaǵan, sóylewde idiomalardıń gáajratıwdıń principleri kórsetilmegen. Deskriptiv lingvistikanıń tiykarǵı kóz qarasarı sintaksis tarawında Noam Xomskiydiń transformaciya lıq teoriyası paydabolǵan keyin ózgeriskeushıramaqta. Bul teoriyanıń paydabolıwı morfema nı sintaksis tıń tiykarǵı birligi sıpatında esaplawǵa

bolmaytuđınkórsetti. Sođıwaqıtlarıdeskriptivlingvistikagáptınqurılısınterenuýren
iwge

umtılmaқта, sintaksislik analizlewde transformaciyalıq metodı qollanıw tiykarında tekstti kompleksli izertlew baǵdarında rawajlanbaқта.

Bultemada deskriptiv lingvistik wákillerik óteripshı qan kóplegen máselelerdiń ishinen tek morfologiyalıq pikirlerine sholıw jasadıq. Bunıń tiykarǵı sebebi amerikalı ilimpazlar til biliminiń usı tarawına qızıǵıwshılıq tuwdıratuǵın jańa ideyalardı alıp kirdi. Morfemalardıń ayırmashılıǵın hár tárepleme hám anıqlı lingvistikalıq bayanlaw, morfemalardı klassifikaciyalaw principleri hám olardıń funkciyasınıń anıqlanıwı til bilimi ushın jańalıq boldı. Burınnan belgili hám dástúriy til biliminde izertlengendeı bolıp kórinetuǵın tillik faktlerge jańasha kóz-qarastan qarawǵa májbúrledi.

Dástúriy túsiniklerden bas tartıw, struktura kóz qarasınan eski teoriyalardı qayta qarapshıǵıw grammatikalıq tálim tariyxınıń jańa betiniń ashılıwın bildiredi. Amerikalı shiler izertlewde hár qıylı usıllardı qollanıwına, terminologiyalıq ayırmashılıqlardıń bolıwına qaramastan «taza analizlew mektebi»niń (shkolı chisto goanali za) lingvistikalıq izertlewdiń tiykarǵı birliǵimorfemabolıptabıladı, al til diń grammatikalıq sisteması morfemalardıń oppoziciyasınan ibarat degen tiykarǵı teoriyalıq kózqaraslarınıń áhmiyetintómenletpeydi.

ÁMELIYSABAQUSHÍNTEMALAR:

1-tema. Áyyemgi hám orta ásirlerde Shıǵıs mámleketlerinde lingvistikalıq bilimler

Qadaǵalawushınsorawlar

1. *Tilbilim tariyxı pánineni úyretedi?*
2. *Eńda 'slepki lingvistikalıq izertlewler qashan payda boldı?*
3. *Áyyemgi Hind grammatistlerinen kimler dibilesiz?*
4. *Qıtaylılarda grammatikalıq izertlewler qaysı dáwirlerde payda bolabasladı?*
5. *Greki lingvistika sinesh dáwirge bo'lip izertlendi?*
6. *Aleksandriya grammatikalıq mektep biniń wákiller kimler?*
7. *Eski Rim lilerdiń tilde izertlewge qosqan úlesleri qanday?*
8. *Sanskrittili haqqında úsinigińiz?*

1-qosımsha

Kateogriyalardı usınıw dıótkeri wqaǵıydası

1. Toparda «Aqılıy hujim» ótkeresiz hám temaboyınshabarlıqtúsiniklerdi jazıp alasız?
2. Qálegen bir belgisi boyınsha alınǵan maǵlıwmatlardıń ulıwalastırınshı kategoriyaların anıqlaysız.
3. Kategoriyalardı qazǵaz jazıń hám alınǵan maǵlıwmatlardı belgili ólshemler boyınsh abólín.
4. Ayırılǵanların qálegen birewiniń kategoriyasınıń atın óz gertiń hám qosıń.
5. Kategoriyakestesindúziń.

Tema	Túrleri, kórinisleri, ózgeshelikleri, sıpatı			
Kategoriyalar, belgiler	1	2	3	4

Kategoriya boyınsha usınıw ushın

temalar 1-topar. Nusqaları

2-topar. Tillik ózgeshelikleri 3

-topar. Izertleniwi

3-qosımsha
Bahalawólshemlerihámkórsetkishleri(ball)

opar	T Kesteniń durıs dúzilgenligi (0,8)	ń Kesteni túsinerliligi hámanıqlıǵı (0,6)	Juwmaql ardıformaland ırıw (0,6)	Ballar jıyındısı (2,0)
1				
2				
3				
4				
5				

№1 qosımsha

☀️«Sinkveyn»metodı

☀️Sinkveynhaqqındaqısqashamaǵlıwmat

☀️- Sinkveyn bes qatarlı taqmaq degendi ańlatad Lekciyaboyınshaalıǵan bilimdi qısqasha rezyume beriw túrinde beriw uqıplılıǵın studenttepaydaetiwege járdem beryedi. Studentten bay túsiniklerge tiykarlanǵan halda refleksiya júrgizilditalapetyedi.Sinkveynmaterialdı,maǵlıwmattıqısqapikirlerdesinte zlewdi talapetetuǵıntaqmaq.

☀️Sinkveyndijazıwǵaqoyılatuǵınqádeler

☀️1.Birinshiqatardatemabiratlıqsózjárdemindeberilyedi.

☀️2.Ekinshiqatardatemane kikelbetliksózdińjárdeminde súwretlew.

☀️3.úshinshiqatardaberilgentemakólemindehárekettiúshsózjárdeminde súwretlew.

☀️4.Tórtinshiqatardatemaǵaqaqnastıkórsetetuǵıntórtsózdenquralǵangápti

keltiriwkerek.

☀️

5.Besinshiqatardatemanińmazmunınashatuǵınbirsózdenquralǵanbirinshiatlıqsózdiń sinoniminkeltiriwkerek.

«Sinkveyn»metodı

☀️Qalayislewkerek?

☀️Atama(ádetteatlıqsóz) _____

☀️Súretlew(ádettekelbetlikekisóz) _____

☀️Háreket(ádettefeyilúshsóz) _____ ☀️

Seziw(fraza) _____

☀️Tiykardıqaytalaw _____

Kishitoparlardaislewbasqishlar

Jumistiorinlaw basqishlari	İskerlik
1.basqish	Tapsırma haqqındaköz-qaraslardıkelisip alıw.
2.basqish	Problemanısheshiwushınusınısetilgenpikirle rdi analizlep, eń maqul dep sanalğan usınıstıtıñlañ.
3.basqish	Problemanıń sheshimi dep tabılğan usınıstiprezentaciyalawǵatayarlaw.Bundaawızyeki ,plakatyamasadoskaǵajazbatúrdeberiliwımúkin.
4.basqish	Prezentaciyaetiwdińjobasınıslepshıǵıw toparaǵzalarınakishidokladlardıbólistiriń

2-tema.Ortaásirlerdegitilbilimi.Tilbiliminińilimsıpátındaqáliplesiwi

Qadaǵalawushınsorawlar

1. Arabtilbiliminińózinetanózgeshelikleriqanday?
2. BasrahámKufalingvistikalıqmekteplerinińtiykarǵıwákillerikimler?
3. Arabfilologiyasında tildińpaydabolıwıboyınshaneshetúrliköz-qaraslar bar?
4. Zamaxshariydiń«Muxaddimat-al-adab»miynetinegearnalğan?
5. Arabilimpazlarıtilbilimitarawıboyınshaqandaytabıslardıqolǵa kirgizgen?
6. MaxmudQashǵariydiń«DLT»miynetinegearnalğan?
7. «DLT»miynetinińqoljazbasıhá'zirqayjerdesaqlanbaqta?
8. «DLT»miynetinińtabılıwı,awdarmajasalıwıhámbasıpshıǵarılıwıháqqından elerdibilesiz?
9. Ózbektilshi alımlarınanbirinshilerden bolıpkim tárepinen «DLT» ózbektilineawdarmajasadı?
10. «DLT»miynetiusıkúngeshekemneshetilgeawdarmajasaldı?
11. Nayawıtúrkiytillerinińparsıtillerinenartıqmashlıǵinededepkórsetedi?
12. Nayawınıń«Muhakamatul-luǵatayn»miynetinińtilbilimitariyxındaǵıjańalıqları nelerdenibarat?
13. Oyanıwdáwirindeltilgebaylanıshıqandaymáselelerkúntártibindeturdı?
14. Oyanıwdáwirigrammatislerinenkimlerdibilesiz?

15. Por-Royalgrammatikası háqqında neler dileyebilirsiniz?
16. Por-Royalgrammatikasınıñ til bilimine qosqan jañalıqlarınelerden ibarat edi?
17. XVIII asırge kelip Fransiyada Por-Royalgrammatikasıtásirinde qanday ilimiymiynetler paydabolabasladi?
18. Dante Aligeridiñ «Xalıqtılı haqqında» bildirgen pikirleri?
19. F. Bekon, Dekart, Leybnictiñ til paydabolıwı tuwralı pikirleri?
20. Tildiñ paydabolıwı tuwralı qanday teoriyalardı bileyebilirsiniz?

№1 Qosımsha

«Klaster»metodı

☛ «Klaster»metodı haqqında maǵlıwmat

☛ Berilgen tema boyınsha studentlerǵa erkin hám ashıq túrde pikirlewge járdemberiwshı pedagogikalıqstrategiya. Ol woylawıskerliginstimullastırı wushın qollanıladı Belgilitema boyınshatúsini keiyebolıwushın, studentlerdiñ ózleriniñ jeke bilimlerine qatnasın kórsetiwshi strategiya.

☛ Klasterdi dúziwge qoyılatuǵın talaplar:

☛ -berilgen temaniñ mazmunına baylanıslı túsini haqqında oyımızǵa kelgen barlıq maǵlıwmatı jazamız (wolar dıñ sapasını sapqa almaǵan halda).

☛ -maǵlıwmatlar arasında ilajı barınshakóp baylanıstı kórsetiwge háreket etiw kerek.

№2 Qosımsha

Temaǵa baylanıslı klaster tayarlaw.

№1 Qosımsha

«Miyge hújim» metodında studentler dáslep úsh toparǵa bólinyedi. Har birtoparǵa tapsırmanıñ bir bólegi boyınsha ilajı barınsha kóp pikirler jazıw tapsırıldı. Toparlarǵa pikirlerdi toplaw ushın waqıt berilyedi. Auditoriya taxtası úsh bólekke bólinip, hár topar ózleriniñ nátiyjelerin jazadı.

Dáslepki topardıñ nátiyjelerin keyingi eki topar analizleydi eger qáte pikir jazılǵany masap pikirler qaytalanǵan bolsawolar doskadaǵı pikirlerdi óshiriw huquqına iye. Toparǵa zalar óz pikirlerin qorǵawı tiyis. Bul process keyingi toparlarnıñ nátiyjeleri menende qaytalanadı.

Talıqlaw dıñ soñında woqıtıwshı nátiyjelerdi talıqlap jetiskenlik hám kemshiliklerdi kórsetip ótyedi.

Bul usıl studentlerǵa óz bilimlerin hám basqalardıñ kóz-qarasların analizlew, óz kóz-qarasların qorǵaw kónlik pelerin payda etyedi.

Ctudent	Sheshimlerdi durıskórsetkeni ushın0,6ball	Teoriyalıqd urıstiykarlapberiw.0,6ball	Aktivlilik 0,3ball	Uluwma 1,5ball

3-tema.Salıstırmalı-tariyxıytilbiliminińqalıplesiwi

Qadaǵalawushın sorawlar

1. *Tildisalıstırmalı-tariyxıykóz-qarastanizertlew zárırlıǵıtıwralııdeyalarqashan paydabolabasladı?*
2. *Dúnyatillerinińbir-birine jaqınlıǵı,tıwısqanlıǵıtıwralıı sózetilgen qanday miynetlerdi bilesiz?*
3. *Tillerdiń tıwısqanlıǵıtıwralıı orısilimpazı M.V.Lomonosov tárepinen qanday pikirler bildirgen?*
4. *Hind-Evropatilleriniń tıwısqanlıǵıtıwralıı máselelerdi kóterip shıqqandáslepki ilimpazlarkı mler?*
5. *«Hind-Evropa» tilleritermininiń qollanılıwınatıykar salǵanı ilimpaz?*
6. *F.Bopptıń salıstırmalı-tariyxıytilbilimibaǵdarında jazılǵan qanday miynetleri bar?*
7. *F.Shlegeldúnyatillerintipologiyalıq jaqtanneshetoparg'a ajıratadı?*
8. *R.Rasktiń salıstırmalı-tariyxıytilbilimiboyınsha jazǵan qanday miynetleri bar?*
9. *Germantillerinsalıstırmalı-tariyxıykóz-qarastankimlerizertlegen?*
10. *Yakob Grimniń salıstırmalı-tariyxıytilbiliminiń rawajlanıwındaǵı tiykarǵı xızmetleri qanday?*

№1

Qosımsha Seminarkonferenciya studentlerǵa arnawlı temaboyınshaterentayarlanıw,
hámózmiynetinkeń auditoriyada qorǵapshıǵıwkonlikpelerin payda etiwushın qollanıladı

Aldinnan (aldinǵı seminarsońında) dokladshılar wolar dıń temaları, wolarǵa rásmiy opponentler belgilenyedi. studentlerǵa konferenciyanıń reglamentieskertilyedi.

Qoyılatuǵın talaplar:

- Dokladshı student aldınalıtapsırılǵan temaboyınshatayarlanadı;
- dokladshı ózshıǵıpsóylewin 8-minutishinde juwmaqlawı kerek;
- rásmiy opponentler dokladshınıńshıǵıpsóylewintıńlaydı;
- Rásimiy opponent doklad analiziboyınsha 5-minut kóleminde analizdiawzyeki túrde bildiriw kerek

- Rásmiy yemes opponentler dokladshı hám rásmiy opponent bayanatların tıńlap túsiniksiz, ayılmay qalǵan máselelerdi soraw etip beriwi, hám jazba túrde bahalawdı ámielge asırad

№2 qosımsha

Dokladshı studentlerdı bahalaw kriteriyleri. studentke qoyılatuǵın uluw ma ball : 1,5 ball

Dokladshı	Dokladtıń teo riyalıqtıykarlanǵanlıǵı 0,4 ball	Pikirlerdiń logikalıq izligi. 0,4 ball	Pikirlerin qorǵap, d áliylleyal ıw 0,5 ball	Reglamentke sáykesligi. 0,2 ball	Uluw ma 1, 5 ball

№3 qosımsha

Rásmiy opponent studentlerdı bahalaw kriteriyleri. studentke qoyılatuǵın uluw ma ball: 1,5 ball

1

Dokladshı	Dokladanalizini teoriyalıqtı ykarlanǵa nlıǵı 0,4ball	Analizdiń tolıqlıǵı 0,4ball	Juwmaqlardıń logikalıǵı 0,5ball	Reglamentke sáykesligi. 0,2ball	Uluwma1,5ball

№4qosımsha

Rásmiy yyemes opponent studentlerdı bahalaw
kriteriyleri.studentkeqoyılatuğın uluwball:1,5ball

Dokladshı	Bayanatlardı analizlewi0,4ball	Sorawlardıń teoriyalıq dárejesi.0,4ball	Sorawlardıń logikalıq durıslıǵı0,5ball	Aktivligi.0,2ball	Uluwma1,5ball

4-tema. XIX ásirdegi til

filosofiyası Qadaǵalaw

ushın sorawlar

1. Romantizmaǵımınıń tiykarǵı wákiller kimler?
2. Romantizmaǵımınıń wákilleriniń tiykarǵı deýyalarınelerden ibarat bolǵan?
3. Naturalizmaǵımınıń wákiller kimler?
4. Naturalizmaǵımınıń wákilleri qándaı teoriyalardı alǵasúrgen?
5. Til biliminde psixologiyalıq aǵım qashan paydaboldı? Onıń tiykarın salıwshı kim?
6. V.Gumboldtıń tildeń paydabolıwı, rawajlanıwı, xızmetiwralıqóz-qarasları qanday?
7. V.Gumboldtıń filosofiyalıq kóz-qaraslarınıń qalıplesiwine qaysı filosofilimpazlardıń tásiriku'shlibolǵan?
8. V.Gumboldtıń til filosofiyasınıń ózinde áwlelendirgen tiykarǵı miynetiqanday?
9. Potebnyanıń «Oylawhámtil» miynetiwralınelerdibilesiz?
10. Shteyntal hám Lacarustıń etnopsixologiyatuwralıpikirleri?

BBBtexnikasınqollawnızamları

Temasorawı	Bilemen	Biliwdi qaleymen	Bildim
2	3	4	5
Por-Royalgrammatikası			
AntuanArno			
KlodLanslo			
Ulıwma hám racional grammatika			

5-tema.XIXásirdińaqırıXXásirdińbasındaǵilingvistikalıqmektepler

Qadaǵalawushın sorawlar:

1. *Leyptsinglingvistikalıqmektebijasgrammatistleri aǵımınıń tiykarǵı wákılleri kimler?*
2. *Jasgrammatistleri aǵımınıń wákılleri tiykarınan qanday máseleler menenshuǵı llandı?*
3. *Kazan lingvistikalıq mektebiniń wákılleri til máselelerin sheshiw detiykarǵıdı qattı nege awdardı?*
4. *Moskvalingvistikalıq mektebiniń wákılleri til máselelerin sheshiw detiykarǵıdı qattı nelerge qaratadı?*
5. *F.de Sossyurdiń lingvistikalıq kontseptsiyasınıń tiykarǵı jańalıqlarınelerden ibarat?*
6. *Neolingvistika aǵımınıń wákılleri kimler hám olardıń til bilimine qosqan jańalıqları qanday?*
7. *«Sózler hám zatlar» mektebi, wákılleri, miynetleri, kóz qarastarı?*
8. *Estetikalıq mektep wákılleriniń tildi úyreniwdegi ózinetánóz geshelikleri?*
9. *Neolingvistika mektebi óz geshelikleri?*

№1 Qosımsha

«Klaster»metodı

🔹 «Klaster»metodı haqqında maǵlıwmat

🔹 Berilgen tema boyınsha studentlerǵa erkin hám ashıq túrde pikirlewge járdemberiwshı pedagogikalıq strategiya. Ol Woylawıskerligin stimullastırıwshın qollanıladı Belgilitema boyınshatúsinińkeiyebolıwshın, studentlerdiń ózleriniń jeke bilimlerine qatnasın kórsetiwshı strategiya.

🔹 Klasterdi dúziwge qoyılatuǵıntalapar:

☛-berilgentemanıń mazmunınabaylanıslı túsinikhaqqındaoyımızǵakelgenbarlıqmaǵlıwmattıjazamız(wolardıńsapasınesapqaalmaǵanhalda).

☛-maǵlıwmatlar arasında ilajı barınsha kóp baylanıstı kórsetiwgeháreket etiwkerek.

№2Qosımsha

Temagabaylanıslıklaster tayarlaw.

1-qosımsha

Oqıwtapsırmalar

Toparaǵzalarınıńhár biri

- ózsheriklerinińpikirlerinińhúrmetetiwkerek;
- berilgentapsırmalar boyınshajedeljumıslaralıpbarıwı lazım;
- ózlerinejárdemkerekbolǵandasorawlarımúmkın;
- járdemSORAǵANDAKÓMEKBERIWI KEREK;
- topardıbahalawprocesindeqatnasıwı kerek;
- Hámmeawızbirshilikteislewishárt.

2-qosımsha

Toparlar ushın

tapsırmalar 1-topar

Salıstırmalı-tariyxıytilbilimihaqqında maǵlıwmatberıń.

« Salıstırmalı-tariyxıy til bilimi » túsinigine klaster

dúziń 2-topar

Leypcig mektebi wákılleri kimler?

«Leypcig mektebi wákılleri» temasına klaster

dúziń. 3-topar

Nemec, amerikalı hám rus ilimpazların kórsetıń.

«Jas grammatistler» temasına klaster dúziń.

6-tema. XX ásir diń 20-50 – jıllarındaǵı til bilimi. Til bilimindegi strukturalizmaǵı

Qadaǵalawushın sorawlar

1. Marr dúnyafetikalıq teoriyasınıń tiykarǵı ózgesheliginelerden ibarat?
2. Marr dúnyatilleriniń paydabolıwı tuwralıqandaypikirlerdi bildirgen?
3. L.V.Sherbanıń lingvistikalıq koncepciyalarınelerden ibarat?

4. I.I.Meshaninovtúilimiydóretiwshilikxızmeti?

5. V.V.Vinogradovtıńqandayilimiymiyetleribar?
6. Marrdıńtillerdińsekirmelirawajlaniwituwralitáliyati?
7. L.V.Sherbanıń eksperimental fonetika tarawındaǵı izertlewlerinińáhmyeti?
8. V.V.Vinogradovtıństilistikaboyınshamiynetleri?
1. NoumXomskiyhámonıń miynetleri?
2. Noum Xomskiydiń transformaciyalıq grammatikasınıń ózine tánózgeshelikleri?
3. Sociolingvistikalıqizertlewlerdińtiykarǵıbaǵdarlarnelerdenibarat?
4. Psixolingvistikaǵımınıńtiykarǵıwákilleri,miynetlerituwralınelerdibilemi z?
5. Neyrolingvistikalıqizertlewlerituwralınelerdibilemi?
6. Andre Martineniń funkcional lingvistikalıq koncepciyalarınıńózgeshelikleri?

1-qosımsha

Kateogriyalardıusınıwdıótkeriwqaǵıydası

1. Toparda«Aqılıyhujim»ótkeresizhámtemaboyınshabarlıqtúsiniklerdijazıp alasız?
2. Qálegenbir belgisiboyınshaalınǵanmaǵlıwmatlardıńulıwalastırırshıkategoriyanı anıqlaysız.
3. Kategoriyalardı qaǵazǵa jazıń hám alınǵan maǵlıwmatlardı belgiliólshemlerboyınshabóliń.
4. Ayırılǵanlarınıńqálegenbirewinińkategoriyasınıńatınózgertińhám qosıń.
5. Kategoriyakestesindúziń.

Tema	Túrleri,kórinisleri,ózgeshelikleri,sıpatı			
Kategoriyalar/belgiler	1	2	3	4

1-qosımsha

Oqıwtapsırmalar

Toparaǵzalarınıńhárberi

– ózsheriklerinińpikirlerinhúrmetetiwikerek;

- berilgentapsırmalarboyınshajedeljumıslaralıpbarıwılazım;
- ózlerinejárdemkerekbolǵandasorawlarımúmkın;
- járdemSORAǵANDAKÓMEKBERIWI KEREK;
- topardıbahalawprocesindeqatnasıwıwıkerék;
- Hámmeawızbirshilikteislewishárt.

2-qosımsha

Toparlarushıntapsırmalar1

-topar

Marrdınyafetikalıqteoriyasıhaqqındamaǵlıwmatberıń.

«Yafetikalıq teoriya» túsinigine klaster

dúziń2-topar

Sherbanıńmiynetindeqandaymáselelerkózdetutiladı?

«L.V.Sherba» temasına klaster

dúziń.3-topar

Vinogradovtıńtiykarǵımiynetlerihaqqındaaytıń?

«Vinogradov» temasına klaster

duziń.4-topar

XXásirlingvistikasıhaqqındamaǵlıwmatberıń.

«XXásirlingvistikası»temasınaklasterdúziń.

1-qosımsha

BBBtexnikasınqollawnızamları

Temasorawı	Bilemen	Biliwdi qaleyemen	Bildim
2	3	4	5
Kopengagenmektebi			
LuiElmslev			
Strukturallıngvistika			
Actalinguisticajurnalı			

1-qosımsha

Kateogriyalarđusınıwdıótkeriwqaǵıydası

1. Toparda«Aqılıyhujim»ótkeresizhámtemaboyınshabarlıqtúsiniklerdıjazıp alasız?

2. Qálegenbir

belgisiboyınshaalınǵanmaǵlıwmatlardıńulıwalastırıwshıkategoriýaların anıqlaysız.

3. Kategoriyalardı qaǵazǵa jazıń hám alınǵan maǵlıwmatlardı belgiliólshemlerboyınshabóliń.
4. Ayırılǵanlarınıńqálegenbirewinińkategoriyasınıńatınózgertińhám qosıń.
5. Kategoriyakestesindúziń.

Tema	Túrleri/kórinisleri/ózgeshelikleri/sıpatı			
Kategoriyalar/belgiler	1	2	3	4

Kategoriya boyınsha usınıw ushın

temalar1-topar.Sociolingvistika

2-topar.

Neyrolingvistika3-

topar.Psixolingvistika

3-qosımsha

Bahalawólshemlerihámkórsetkishleri(ball)

opar	T	Kestenıń durıs dúzilgenligi	Kestenıń túsinerlilik hámamanıqlıǵı	Juwmaqlardıformalandırırw	Ballar jıyındısı
		(0,8)	(0,6)	(0,6)	(2,0)
1					
2					
3					
4					
5					
6					

Pitkeriw jumislari ush intemalar:

1. Til bilimindegi strukturalizma gımı hám onıń ózgeshelikleri
2. Orta ásirlerdegi arab til bilimi
3. Túrkiy til biliminiń tiykarları
4. Tiltuwralı antik dáwirilimi
5. XIX ásirde tilantologiyasını filofiyalıq qatnas
6. XIX ásir qırı XX ásir basında gı til bilimi
7. XX ásirdeń 20-50-jıllarında gı rustil bilimi
8. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń qalıple siwihám rawajlanıwı
9. Ferdinand de Sossyurdıń lingvistikalıq táliymatları
10. Orta ásirlerde Evropa dı tiltuwralı ilimniń qalıple siwi
11. Sociolingvistikalıq táliymatlardıń rawajlanıwı
12. Psixolingvistikahám neyrolingvistikalıq izretlewler
13. Noum Xomskiydiń transformaciyalıq grammatikası
14. Neogumboldtshılıq gımı. Leo Veisgerberdiń ilimiy koncepciyaları
15. Til biliminde antropocentristlik paradigmanıń rawajlanıwı

1-Keñc.Áyyemgiti biliminde“zat penen onıń arasındaǵı qatnas” máselesi

Ilimiy tartıslardıń tiykarǵı mazmunı zat burın paydabolǵan ba, ya onıń ataması burın payda bolǵan ba? Zattıń qásiyetine qaray oǵan atama berile me, yamasa sóz benen zattı ataw belgili bir kelisim tiykarında iske asa ma?, degensorawlarǵa juwaptabıwdaboldı. Bul tartıslarda Geraklit, Demokrit, Protagor, Epik urh.t.b. filosoflar hár qıylı poziciyalardan qatnas jasadı.

Zatlardıń óz atamasına qatnası jóninde grek ilimpazları eki toparǵa bólindi. Geroklit (b.e.sh. 544-540-jılları) baslaǵan topar zattıń ataması onıń tábiyatınankelip shıǵadı, sóz tábiyattıń tuwındısı dep sanadı. Geroklit sózdiń ataması óziańlatqan zat penen tıǵız baylanıslı,-dep esaplaydı. Demokrit (b.e.sh. shekemgi 460-jılları) baslaǵan ekinshi topar oǵan qarama-qarsı zat penen onıń ataması ortasında tábiyiy baylanıs bolmaydı, olar ortasındaǵı baylanıs tosınnan, shártli baylanıs dep juwmaq shıǵardı. Demokrit zattıń qásiyetine qaray oǵan adamlar tárepinen atama beriledi. Sebebi ayırım jaǵdaylarda zat penen onıń ataması sáykes kelmeydi, bul zattıń tábiyatınan sózdiń ataması payda bolatuǵının biykarlaydı, -dep kórsetedi. Bul sáykes kelmewshilik tómendegilerde kórinedi: 1) kóplegen sózlerdiń bir neshemánileri boladı; 2) kóplegen túsiniklerdiń bir neshe atamaları boladı; 3) bir sózdi ekinshi sóz benen almasırıw múmkin; 4) ayırım túsinikler sóz benen ańlatılmaydı.

Keystiorınlawushıntapsırmalar:

1. Grek-rim til biliminiń filosofiyalıq dáwirin úyrenip shıǵıń.
2. Grek filosoflarınıń pikirlerindodalań.
3. Konfuciy táliymatlarındaǵı “zat penen atama” teoriyasına talqı jasań.
4. Tiltuwralı antik dáwir til biliminiń jetiskenliklerin úyreniń

2-Keñc. Tildiń paydabolıwı máselesi

Arab til biliminde tildiń paydabolıwı tuwralı ideyalar diniy kóz qarastan bayan etildi: Til allata atárepinen dóretilgen, allataala Adam ataǵatildi inámetken, Muhammed payǵambarǵatildiń baylıqlarınan qalay paydalanıw hám til dirawajlandırıw jollarınan xabar jetkizgendeptúsindiriledi. Tildiń paydabolıwında diniy kóz-qarastadálilley tuǵını ilimpazlar toparı arab tiliniń basqatillerden ayırıqsha til ekenligin, dúnyada birinshi ret arab tiliniń payda bolǵanlıǵın dálillewge umtıladı. Ekinshi topardaǵı ilimpazlar, til danışpan adamlardıń jámaátlik miynetiniń jemisi, adamlar arasında kelisim tiykarında payda bolǵan dep esaplaydı. Tildiń paydabolıwı tuwralı teoriyalar XVIII ásirdegi filosofiya oyshılları

Russo, Didrohám Gerderdiń miynetlerinde bayanlandı.
Tildiń paydabolıwı tuwralı lingvistikalıqtalıymatlardı úyrenip shıǵıń.

Keystiorinlawbasqishlarihámtapsirmalar:

1.Keystegimáselenikeltiripshígarǵantiykarǵisebeplerhámsheshiwjollarinkestetiykarında tú sindiripberin(jeke hámkishitoparlarda).

Máseletúri	Kelipshíǵıwsebepleri	Sheshiliwjolları

3- Кеӊ.Европalingvistikasındaprayazık(atatil)máselesi

1786-jılı angliyalı shıǵıstanıwshı hám yurist Uliyam Djounz (1746-1794)KalkuttadaǵıAziyajámiyetindejasaǵan ilimiy bayanatında sanskrittilimenengrek, latin, kelt, got, eski parsı tilleri arasında baylanıs bar ekenligin bildirdi, bultillerdegi grammatikalıq formalardıń tiykarınan sáykes keletuǵının kórsetti. BulizertlewininjuwmaǵındaDjounz«bulsalıstırılıpotırǵantillerdegitekǵanasózlerdin emes, al grammatikalıq formalardıń da sáykes keliwi olardıń genetikalıqtuwısqanlıǵınan derek beredi»,- degen sheshimge keledi. Onın kemshiligi sanskrittilinprayazık-atatılıpatındaemes,basqahind-evropatillerinińbirisıpatındaqarawı boldı.

Diniysezimlergeberiliwinebaylanıshidealtúrindegigózzallıq,dinnińmánisin Indiya mádeniyatı hám áyyemgi hind tiline baylanıstradı. Onın 1808-jılıkeńtanımalıqqaiyebolǵan«Hindlerdinđanalıǵıhám tilituwralı»miynetindehind-evropatillerinińpaydabolıwhámqalıplesiwinińbasqishlarınúyreniwgeumtıldı.Fridrix Shlegeldinđpikirinshe,«sanskrit-bultiykarǵıdere,atatil(prayazık), onnan basqa hind-evropa tilleri payda boldı hám rawajlandı»,- degenideyanı bildiredi.

Shmidt bir ata til haqqındaǵı pikir ilimiy shınlıqqa tuwra kelmeydi,haqıyqatındaendáslepkiđawirlerdenbaslap-aqhind-evropatillikkompleksidialektlik bólsheklerge bólingen edi. Sonlıqtan da, onın barlıq elementlerin birdáwirgejatqarıwǵabolmaydı,-degenpikirdibildirdi.

F. Shlegel organikalıq (flektiv) tillerge latin, grek, ásirese ata til esaplangansanskrit tillerin kirgizedi. Onın romantikalıq teoriyası boyınsha, hind-evropa tilleribirdenhámtayarhalındajoqarijetiliskentúrindepaydaboldı.Bunnankeyinrawajlanıwdadıđáslepkiđarmoniyanińbuzılıwıyaǵnıytayarbirtildińmayda

shaqapshalar gábolini winealıp keldi, -deptastıyıqladı. F. Bopp bul pikirgesin kózimenen qaradı.

Keystiorınlawushın tapsırmalar:

1. Yustus Skaligerdiń teoriyaların úyrenipshıgıń
3. Uliyam Djounztiń pikirlerintalqılań
4. Fridrix fon Shlegeldiń romantizmağımı boyınshakózqarasları
5. Naturalizmağımı wákilleriniń táliymatlarında dalań

Keyssheshimi ushın usınılgen ideyalar prezentaciyası ushın keste úlgisi

Mashqala (tiykarǵı hám kishimáseleler)	Sheshim	Nátiyje

4- Keñ: Jas grammatistlerdiń kritikalıq kózqarasları

Psixologiyalıq kóz-qaraslardıń tási menen XX ásirdiń basında til biliminde mladogrammatizm (jas grammatistler) ağımı qalıplesti, olar ózleriniń miynetlerinen naturalizmağımın qattısınǵa aladı.

Shmidttiń «tolqın teoriiyası» keyinala jas grammatistler tárepinen kóp mártebe singa ushıradı. Jas grammatistler ağımı wákili Avgust Leskin Shmidt tisinǵa ala otırıp, onıń koncepciyasınıń Avgust Shleyxer koncepciyasınentikk eleyqarama-qarsıemes ekenligin dálillewge umtıldı.

Praga tilshileri ózleriniń lingvistikalıq koncepciyasın tillik faktlerdi izertlewde induktiv metod, tariyxıylıqtı baslı orınǵa qoyǵan jas grammatistlerdiń táliymatına qarsı qoydı. Solay bolsada Pragalingvistikalıq dógeregi wákilerij as grammatistlerdiń koncepciyaların tolıq biykarlamaydı. V. Matezius óziniń «Salıstırmalı fonologiyanıń wazıypaları» maqalasında «Funktional hám struktural til bilimij as grammatistler mektebiniń tolıq huqıqlı miyras orları esaplanadı», -dep jazdı [1]. Olardıń jas grammatistlerden ózgesheligi, jas grammatistler tildiń rawajlanıwınıń dáslepki basqıshların izertlewdi áhmiyetli dep esaplasa, Pragalingvistikalıq dógeregi wákileritillerdisinxroniyalıq baǵdarda izertlewdi usınadı.

Jasgrammatistlermektebindesalıtırmalımetodpenentuwısqantillerizertlengenbolsa,bul funkcionallıngvistikadatuwısqan emes tillerdesalıtırıldı.

Pragatilshileritillikfaktlerdińhárbirinózaldınaajıratıp,atomizmprincipitıykarındaizertlegenjasgrammatistlergeqarama-qarsıqoydı.

Keyssheshimiushinusınısetilgenideyalarprezentaciyasıushınkeste úlgisi

Mashqala(tıykarǵıhám kishimáseleler)	Sheshim	Nátiyje

5- Кең.Дúnyatillerinklassifikacijajasawmáseleleri

Fridrix Shlegel dúnya tilleriniń birinshi tipologiyalıq klassifikaciyasını islepshıqtı. Sanskrit, grek, latin tilleriniń materialları tiykarında flektiv tiller túsiniginkirgizdi.

F.Bopptillerditipologiyalıqklassifikacijajasaydı.

A.Shleyxerhind-

evropatillerisemyasınıńgenetikalıqklassifikaciyasınıjasaǵandáslepkingvistlerdińbir i.

F.F.Fortunatovtıńmorfologiyalıqklassifikaciyası.

Sepirdiń «Til» miynetinde tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyası ayrıqshaorındı iyeleydi. Sepir tillerdiń tipologiyalıq klasifikaciyasınıń úsh aspektin usınadı.Birinshiden, máni tili menen baylanıslı tildiń tiykarǵı tipin kórsetedi, máni tipleriayırım sózler hám túbir menen ańlatılatuǵın-túbir tip, sóz jasawshı affiksler menenańlatılatuǵın-derivaciyalıq tip, affiksler hám ishki fleksiya menen ańlatılatuǵın-aralasrelevantlıqtip,birneshesózlermenenańlatılatuǵın-relevantlıqtiplergeajıraladı.Birinshihámtórtinshitiplerdúnyadaǵıbarlıqtillerdedeushı rasadı,ekinshi hámúshinshitipler barlıqtillerde ushıraspaydı.

Tillerditipologiyalıqklassifikacijajasawdıńekinshiaspekti-qatnaslardısáwlelendiriw texnikası bolıp tabıladı. Usı kóz qarastan barlıq tiller túbir tiller,agglyutinativtiller,fuziyalıtillersimvollarıwshıtillergebólinedi.Simvollarıwshıtipketúbirdińqurılısındaǵıózgeristiykarındagrammatikalıqmáni bildiriletuǵıntillerkiredi,-depesaplaydı.

Tillerditipologiyalıqklassifikacijajasawdıńúshinshiaspekti-sintezleniw dárejesine qarap (sózdiń qospalılıǵı) bólinedi. Bul kóz qarastan tiller

analitikalıq, sintetikalıq hám polisintikalıq tiplerge ajraladı. Onıń etnolingvistikalıq kóz-

qarasları «Lingvistikanıń bilimdegi ornı» (1929), «Til» (1933) maqalalarında sáwlelenge n. Ol tildi sol tilde sóylewshi xalıqtıń mádeniyatı menen tıgız baylanıslı zertlewdiń zárúrligin bildiredi. Ásirese tildiń sózlik quramı sol tilde sóylewshi halıqtıń mádeniyatın ózinde tolıq sáwlelen-diredi, -dep atap kórsetedi.

Keystiorınlawushıntapsırmalar:

1. Dúnyatillerin klassifikaciya jasawdıń principlerin bir-birinen ajratıp alıń.
2. Berilgen maǵlıwmatlarǵa tayanǵan haldamáseleniń sheshiliw jolların salıstırıń.
3. Anıqlanǵan principlerdiń ishinen eń tiykarǵısın yamasa kóbirek qollanılǵanın anıqlań.
4. Usı faktorlartiykarında sheshimdi tiykarlap beriwge urınıń.
5. Sheshimdi bayanlań.

GLOSSARIY

TILBILIMI	birneshetarawlardanibarattilhaqqındağıilim
TILLERDİŃQATNASI	tariyxıy,geografıyalıqhámısocıyallıqjağdaylarğa baylanıslıtillerdińbir-birineqatnası,tásiri
ARTIKULIYACIU	sestińaytılwındağısóylewağzalarınıńháreketihámpo zıcıyaları.Awızlıqartıkulyaciya.Murınlıq artıkulyaciya.Qosarlıartıkulyaciya.
ETIMOLOGIYA	til biliminiń sózlerdiń kelip shıǵıw tariyxın izertleytuǵıntarawı
ETIMON	sózdińyeńdáslepkiformasıhámmanısi
PRAKRIT	hindlerdińawızekisóylewtilituwralıjazılǵanbirinshi grammatikalıqmiynet
NIXGANTAVA	hindilimpazlarıtárepinen dúzilgen sózlik,wonda Vedaja zbayesteliklerindejumsalǵantúsini ksizsózlerdiń dizimi berilgen. VI ásirde Amara degen tilshıtárepinen dúzilgen sanskrittiń sózligi házirgeshekem evropalı sanskritologları tárepinen qollanıladı.
ATAMATEORIIYASI	Qıtaydapaydabolǵandáslepki grammatikalıqtalıymat.A tqoyıw,atamateoriyasınqalıplestirgen b.e.sh.551-479-jılları jasaǵan qıtay filosofı Konfuciy (Kun-Czi) bolıptabıladı.
ERYA	yeski qıtaylılardıń orfografiyalıqhámencoklopediyalıq bilimleriniń normativi bolıptabıladı.Sózlikte qıtay yeroglifleri birinshimártebesistema ğatúsirilgen,sonlıqtandawonı grammatikalıqmiynet qatarınakirgizedi.
ANOMALIYA	zathámwonıańlatatuǵın sózdińsáykesyemesligin ańlatatuǵıntermin
ANALOGIYA	hár qanday sózdiń ulıwmalastırıwshılıúq qásiyeti boladı,deptúsindirıwshiprincip.
TILLERDİŃ AYIRIMLANIWI	tildińrawajlanıwında wondağı biribirine jaqın,uqsas qubılıslardıń biri-birinen ajralıwı,bólekleniwi.
SEMITTILLERI	bulsemiyaǵaarabh.t.b.tillerkiredi.Wólitillerden assiriya -vavilyon yamasakad,xanaanyamasaevery-finikiya,aramey,assiriya tilleri.
LEKSIKOGRAFIYA	til iliminde sózlikler dúziwdiń teoriyasın hám praktikasın izertleytuǵıntaraw.
MORFOLOGIYALIQ	grammatikalıq mániler birdey formada ańlatılatuǵın

KATEGORIYA	sózlertoparı.
MORFEMA	sózdiń qurılısında bunnan bılay bólinbeytuǵın yeń kishkenevánilikbirlik.
TRANSKRIPCIIYA	sózdi ilimiy- lingvistikalıq maqsette jazıp alıwdıń arnawlıusılı.
SÓZLIQURAM	belgilibirtildińnyamasadiyalektińquramındaǵıbarlıq sózlerdińjıynaǵı.
TILLERDIŃQATNASI	tariyxıy, geografıyalıq hám sociyallıq jaǵdaylarǵa baylanıstillerdińbir-birineqatnası,tásiri
EKVIVALENT	funkciyası jaǵınan basqa sóylew birligine sáykes keletuǵın,sonıńxızmetinatqaraalatúǵınsóylewbirligi.
GRAMMATIKALIQ QURAL	grammatikalıqmánilerdibildiretuǵınqurallar(affiksler, kómekshisózlerhámt.b.).
GRAMMATIKALIQ TÚSINIKLER	belgili bir tilde wóziniń morfologiyalıq yamasa sintaksislikkórinislerineiyebolǵanmániler,túsinikler.
KONSTRUKCIYALAR TEORIYASI	barlıq jerde hám ayırım halatlarda qollanılatuǵın sózlerwoylawdıń nızamları hám principiari tiykarında paydaboladı.Woybarlıqjerdebirdey,albiraqwonıtillikanal izlewhámsintezlewqıyılı,sonlıqtandadúnyada kóplegentillerwómirsúredi(DyuMarse).
TEOLOGIYA	diniybilimler
TARIYXIYGRAMMATIKA	sóz,sózdizbegihámǵapqurlısınıńtariyxıyrawajlanıwın,olarđıńtariyxıyjollarınıńhárqiylietaplarinsalistiriwusilimene nizertlewshigrammatika.
TARIYXIY FONETIKA	Tildegi seslerdiń rawajlanıwın hám qalıplestiriliwinizertleytuǵıntililiminiń bólimi.
TÚBIRTILLER	Túbir morfema qurılısında ózgeris bolmaytuǵıntiller(qıtaytili)
BIRIGIWSHITILLER	bultillerdefeyilhámalmasıqtiykarındaǵıbirbuwınlı sózlerdiń birigiwshiligi nátiyjesinde jańa mánisózlerdińpaydaboliwı(hind-evropatilleri)
TÚBIR MORFEMALI TILLER	túbirmorfemanıńqurılısında ózgerisjúzegekeliwi menensózler máni ózgesheligineushraytuǵıntiller(semit tilleri).

GRAMMATIKA	salistiripúyrenetuǵıngrammatika
SOZLIKQURAM	belgilibirtildińnyamasadiyalekttińquramındaǵıbarlıq sózlerdińjıynaǵı
ÓLITIL	házirgiwaqıttaqollaniwdanqalǵan,tekǵana jazbaesteliklerd esaqlanǵantil:latıntili,skiftili,eskigrektili, xazartilihámt.b
KÓPTILLIK	Birneshetildibirdeyjaqsıbilw.2.Belgilibir territoriyadabirneshetildińboliwi.
TIPOLOGIYA	Tillerdeolardıńkelipshigiwjaǵdaylarinaqaramastan,hár túrli tiplergebóliwge tiykar bolatuǵınuliwmalingvistikalıqkategoriyalardıńnıqlanıw i.2.Tillerditipologiyalıqklasifikacijasawdıńprinciplerin izertleytuǵıntilbiliminińbólimi.
TARIYXIYGRAMMATIKA	sóz, sóz dizbegi hám gáp qurlısıńnı tariyxi rawajlanıwın, olardıń tariyxi jollarınıńhár qiyli etaplarinsalıtiriwusilimenenizertlewshigrammatika.
SALISTIRMALI GRAMMATIKA	tuwısqan tillerdiń grammatikalıq qurılısın bir-birine salistiripúyrenetuǵıngrammatika
TARIYXIY FONETIKA	Tildegi seslerdiń rawajlanıwın hám qáiplestiriliwın izertleytuǵıntilbiliminińbólim
GRAMMATIKALIQ QURAL	grammatikalıqmánilerdibildiretuǵınqurallar(affiksler, kómekshisózlerhámt.b.).
PSIXOLINGVISTIKA	sóylewháreketlerinińnizamlarınizertleytuǵınilim.Wonısóylewháreketlerinińteoriyasıdepteataydı.Psixonolingvistikanıń negizi- informaciya teoriyası dep teqaraladı. Psixonolingvistika sóylew háreketinde bolatuǵınxabarberiw,xabardıqabıllawprocesslerinińqalay iske asıratuǵınizertleydi.
LINGVISTIKALIQ KATEGORIYALAR	til birliklerinińhárqıylıklasslarıhám basqıshlarınıń ulıwmawózgeshelikleri
LEKSIKOGRAFIYA	til iliminde sózlikler dúziwdiń teoriyasın hám praktikasınizertleytuǵıntaraw.
SALISTIRMALI TARIYXIY GRAMMATIKA	hártúrlituwısqantillerdegifaktlerdisalıtiriwusilimenenbur innanbelgisizbolıpmqalǵantilfaktlerin qaytatiklewshigrammatika.

JASGRAMMATIST LER AGIMI	XXIásirdin80- jillarindaqálipleskenbolip,ilimiyaǵımsipatında50jiljasáǵa n.
-------------------------------	--

ÁDEBIYATLARDIZIMI

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń miynetleri hám normativ-huquqiy Hújjetler

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 592 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: “O‘zbekiston”, 2018. – 507 b.
4. Mirziyoev Sh.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2019. – 400 b.
5. Mirziyoev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2020. – 400 b.

I. Normativ-huquqiy hújjetler

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2018.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayèrlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-4732-sonli Farmoni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 4947-sonli Farmoni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017 yil 20 apreldagi PQ- 2909-sonli Qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2019-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2018 yil 21 sentyabrdagi PF-5544-sonli Farmoni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 maydagi “O‘zbekiston Respublikasida korruptsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5729-son Farmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi “2019- 2023 yillarda Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetida talab yuqori bo‘lgan malakali kadrlar tayèrlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatini rivojlantiri chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4358-sonli Qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgustdagi “Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli Farmoni.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgustdagi 8 oktyabrdagi

“O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 24 maydagi “Qadimiy zma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ- 2995-sonli Qarori.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 dekabrda “Moddiy madaniy meros ob’ektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ- 4068-sonli Qarori.

Arnawli ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh. Lingvistika liqtáliy matlartariyxı. - Nókis: Bilim, 2018.
2. Abdinazimov Sh. Lingvistika liqtáliy matlartariyxı. - Toshkent: Sano-standart, 2018.
3. Абдиназимов Ш. Тилбилимитарийхы. - Ташкент, ФАН, 2013.
4. Амирова Т. А., Олховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. - М., 1975.
5. Алпатов В. М. История лингвистических учений. Учеб. пособие. - М.: Языки славянской культуры, 2005.
6. Березин Ф. М. История лингвистических учений. - М., 1975.

Qosimsha ádebiyatlar

7. Ferdinand de Saussure. Trudi po yazıkoznaniyu. M., 1977. c. 231-274.
12. Glison G. Vvedenie v deskriptivnuyu lingvistiku. M., 1959.
13. Koduxov V. I. Obsheeyazıkoznaniya. M., 1974.
14. Maslov Yu. S. Vvedenie vyazıkoznanie. Moskva, 1987.
15. Gipotezav sovremennoy lingvistike. - M., 1980.
16. Desheriev Yu. D. Sotsialnaya lingvistika. - M., 1977.
17. Korostovtsev M. A. Egipetskaya filologiya. - M., 1963.
18. Paul G. Printsipi istorii yazıka. - M., 1960.
19. Trubetskoy N. S. Osnovi fonologii. - M., 1960.
20. Zvegintsev V. A. İstoriya yazıkoznaniya XIX i XX vv. sh. 1, - M., 1960.
21. Zvegintsev V. A. Teoreticheskaya, prikladnaya lingvistika. M., 1968.
22. Zvegintsev V. A. Yazıki lingvisticheskaya teoriya. M., 1973.

23. Nadjip E.N. Issledovaniya po istorii tyurkskix yazıkov XI-XIV v.v. -M., 1989.
24. Nasırov D.S. Stanovlenie karakalpakskogo obshenarodnogo razgovornogo yazıka ego dialektnoy sistemy. -Nukus-Kazan., 1976.
25. Nasırov D. hambaşqalar. Qaraqalpaq ádebiyatı klassiklerishı ğarmaların ıntılı. -Nókis., 1995.

Internetsaytları

26. <http://www.elibrary.karsu.uz>
27. [http://www.ziyonet.uz/;](http://www.ziyonet.uz/)
28. [http://www.cheloveknauka.ru/;](http://www.cheloveknauka.ru/)
29. <http://dissercat.com;>
30. <http://www.wikipedia.ru>
31. <http://ruskiyyazik.ru;>
32. [http://www.krugosvet.ru.](http://www.krugosvet.ru)